स्मृतिचित्रांचें वैशिष्ट्य

स्मृतिचित्रांत असें आहे तरी काय, की ह भ प लक्ष्मणराव पांगारकरां-पासून मामा वरेरकरांपर्यंत व आचार्य प्र के अत्र्यांपासून प्रा दत्तो वामन पोतदारापर्यंत सर्वांनीं त्यांची मुक्तकंठानें स्तुति करावी? गोष्ट ऐकीव आहे पण इतर तशाच गोष्टी पाहतां ती अस्पष्ट कोठेंतरी नाहीं असें म्हणावें असेल. रत्नागिरीकडे एका अशिक्षित आजीबाईच्या हातीं स्मृतिचित्रें पडलीं त्यांचा नातू त्यांना तीं वाचून दाखवी पण मधूनच खेळायला बाहेर पळे शेवटीं त्यांनीं तीं स्वतःच वाचून काढण्याचें ठरविलें व श्रीगणेशा काढण्यास हातांत पाटीपेन्सिल घेतली

ह्या पुस्तकातील वैशिष्ट्याची यादी करायची झाली तर ती अशी होईल—

(१) स्मृतिचित्रें हा गेल्या अर्धशतकातला सामाजिक इतिहास आहे

(२) ह्यांतील सूक्ष्म विनोद अत्यंत हृदयंगम आहे त्यांत बोचकपणा यत्किंचितहि नाहीं कोणाहि व्यक्तीला त्या विनोदामुळें दुखविलेलें नाहीं लागण्यासारखें काहीं असेल त्या ठिकाणीं नावाचा उल्लेख केला नाहीं

वापरले नाहींत व कधीं अगाला बोट लावलें नाहीं " किंवा "सासुबाई वारल्यानंतर त्यांनीं दुसरें लग्न केलें नाहीं की इतर भानगडी केल्या नाहींत त्याचें वर्तन फार शुद्ध होतें "

(५) कोणतेंहि शालेय शिक्षण न घेता अनुकूल परिस्थितीनें मन कसें सुसंस्कृत होऊ शकतें ह्याचें चित्र ह्या पुस्तकात दृष्टीस पडतें

(६) भाषा ओघवती असून अकृत्रिम आहे तिच्यावर इंग्रजीचा किंवा संस्कृतचा पगडा नाहीं पांडित्य नाहीं नव्हे अन्वेषणा नाहीं त्यामुळें अगदीं बालबोध मराठी किती गोड असू शकतें ह्याचें हृदय येथें दिसतें ह्या भाषेचा चटका लागतो, कारण वाचणाराच्या मेंदूला यत्किंचितहि श्रम न पडता लेखनाचा भाव त्याला कळतो,—अनुभवता येतो

(७) हें लिखाण हृदयातून स्फूर्त झालेलें लिखाण असल्यानें त्यात सजीवपणा आला आहे तें लिहिण्यासाठीं लिहिलेलें नसून आपोआप लेखणींतून बाहेर पडलें आहे असें म्हणता येइल आपण लिहितों आहों तें पुढें वाचलें जाईल, ही कल्पनाहि लेखिकेला तें लिहिताना नसल्यानें तें इतकें सहजपणें उतरलें आहे.

(८) सत्य हें काल्पनिकापेक्षा अधिक अद्भुतरम्य असतें स्मृतिचित्राचा वर्ण्य विषय अत्यंत सजीव व रम्य आहे व तो सजीवपणा व रम्यपणा शोधण्याची दृष्टि लेखिकेला आहे ह्यामुळें तो आहे तसा वाचकापुढें आणला गेला

(९) आणि सर्वांत मोठी व महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आपल्या वर्ण्य विषयाकडे संपूर्ण निर्विकार मनानें पाहाण्याची लेखिकेची दृष्टि ह्यामुळें आपल्या स्वत च्या रूपाचा सुद्धा उल्लेख करताना तिला गमत वाटली, " मला नवल वाटतें तें मी टिळकाना कशी पसत पडलें ह्याचें माझें रूप रग अगदीं बेताचेंच होतें, नाकी नाक डोळे जरी रेखीव नव्हते तरी ते होते व अगदीं जागच्या जागीं होते "

स्मृतिचित्राच्या लोकप्रियतेचीं काहीं कारणें वर दिलीं आहेत त्याहून निराळीं कारणें सुद्धा असू शकतील परतु मला जीं वाटलीं तीं येथें दिलीं आहेत आता **स्मृतिचित्राचा थोडा पूर्वेतिहासहि** येथें दिला पाहिजे

माझे वडील वारले तेव्हा त्याचें चरित्र मीं लिहिण्यास घेतलें त्यानीं आम्हाला बजावून सांगितलें होतें, कीं माझें चरित्र घडलें तर ते लिहा त्यात

माझ्या दोघावर पाघरूण टाकण्याचा मुळींच प्रयत्न करूं नका त्या आज्ञेनुसार मी त्यांचें चरित्र लिहिणार होतों व त्यासाठीं जमवाजमव करूं लागलो. आईला सांगितलें, तुझ्या आठवणी अगदीं प्रसंग घडले त्याप्रमाणें काहीं आडपडदा न ठेवता लिहून काढ, मला वाटेल तसतशा मी त्या उपयोगात आणीन आणि तिनें लिहिण्यास सुरुवात केली त्या प्रसिद्ध करण्याचा आमचा दोघाचाहि मानस नव्हता. पण पुढें त्या जेव्हा प. वा साहित्याचार्य श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर ह्यांच्या नजरेस पडल्या, तेव्हा त्यानीं त्या आहेत तशा छापून काढण्याचा मला आग्रह केला व त्यांच्या चिरंजीवानीं त्या आपल्या संजीवनींतून प्रसिद्ध करण्यासाठीं आमच्या जवळून नेल्या ही झाली स्मृतिचित्राच्या लेखनाची व प्रसिद्धीची मूळकथा

प्रस्तुत संक्षिप्त आवृत्तीची मागणी असल्यामुळें ही काढण्यात येत आहे. मूळ चार पुस्तकातील १०१ प्रकरणाची २० प्रकरणें करून ती ६७० पानाऐवजीं १८७ पानात बसविलीं आहेत किंमतहि साडेसहा रुपयाची दोन रुपये झाली आहे. तेव्हा हें पुस्तक किंमतीच्या दृष्टीनें व आकाराच्या दृष्टीनें अधिक सुटसुटीत होईल अशी आशा आहे. संक्षेप करताना जुळणीसाठीं पुष्कळ ठिकाणीं मला माझ्या पदरचीं वाक्यें घालावीं लागलीं. तीं सारीं लहान टाइपात जुळविलीं आहेत. ठळक टाइपातील सर्व मजकूर मूळ आवृत्तींत आहे

देवदत्त नारायण टिळक

शान्तिसदन, नाशिक, १६ डिसेंबर, १९४०

अनुक्रमणिका

स्मृति चित्रें

संक्षिप्त

– १ –

माहेरीं

ह्या कांहीं कांहीं आठवणी म्हणजे श्रुति होत. वडिलांना म्हणजे नानांना 'सोवळें' झालें होतें व त्या सोवळ्यामुळेंच घरांत जाच असे. ती सोवळ्याची गोष्ट अशी सांगतात —

सत्तावन सालच्या बंडाची धामधूम. माझे आजोबा – म्हणजे आईचे वडील * त्र्यंबकेश्वरीं कोठीवाले होते. बंडाच्या धामधुमीचा फायदा आजोबांच्या वैऱ्यांनीं घेतला व सरकारी अधिकाऱ्यांच्या मनांत आजोबांच्या विरुद्ध कांहीं किल्मिष त्यांनीं उत्पन्न केलें. आजोबांचें व माझ्या वडिलांचें एकमेकांवर बापलेकासारखें प्रेम होतें. आजोबांना धरून नेण्यांत आलें व त्र्यंबकेश्वरींच तावडतोब फांशीं देण्यांत आले. नाना तेव्हां नाशकास होते, तेथें त्यांना ती बातमी कळली. त्याबरोबर ते उठून दूर – पंचवटीच्याहि पलीकडे तपोवनांत आंघोळीला गेले. इकडे आत्याबाई भावाच्या आंघोळीची तयारी करून बसली होती. पण नाना जे सकाळीं बाहेर गेले ते संध्याकाळीं दिवेलागणीला ओलेत्यानें घरीं आले.

त्यांना कोणीं विचारलें, नाना तुम्ही होतां कोठें ? आणि असे ओलेत्यानें का घरीं आलां ? तसें त्यांनीं उत्तर केलं, मी तपोवनांत गेलों होतों, तेथें एका महाराचा शितोडा माझ्या अंगावर उडाला आहे. मला विटाळ झाला आहे. आता दुरून माझ्या अंगावर पाणी घाला. मी आंघोळ करतों.

हें सोवळें, शेवटपर्यंत म्हणजे पचवीस सव्वीस वर्षे कायम राहिलें.

ह्या सोवळ्यानंतर बारा तेरा वर्षांनीं माझा जन्म झाला.

नानांच्या सोवळ्यानें नुसतें घरदारच नाहीं, तर सारा गांव त्रासून गेला होता. त्यांना ब्राह्मणाचासुद्धा विटाळ व्हायचा ! मग इतरांची काय कथा ? घरांतील बायकांना हळदीकुंकवाहून परत घरीं येतांना न्हाऊन घरांत यावें लागे. स्वैंपाकघरांतहि नानांची करडी नजर असे. स्वैंपाक ओलेत्यानें व तोहि उजव्याच हातानें झाला पाहिजे. एक हात मोडल्याप्रमाणें बाजूस राहिला पाहिजे. आणि हें काम पडे आईवरच. कोणी शेजारी घरीं आला – आणि अर्थात् शेजार ब्राह्मणाचाच असावयाचा – तर तो परत जातांना आईनें त्याच्या मागें पाणी शिंपडीत जावें !

---

* वासुदेव भगवंत जोगळेकर

पण नाना एकदा सकाळीं बाहेर गेले म्हणजे मग मात्र आमची सर्वांची मजा असे. ते गेले, कीं शेजारच्या बायका आमच्या घरीं दमायला येत. आम्हीहि पोरेंसोरें खेळायला गोळा व्हायचीं. आई तर माणसांची फार भुकेली. तिनें दुसऱ्यांच्या मुलांना आंघोळी घालाव्या, सासुरवाशणींच्या सनतुती घालाव्या, कोणाला औषधें द्यावीं, कोणाशीं गोड बोलावें; एकदा तर एका मराठ्याच्या घरीं जाऊन तिनें तेथें पुरणाच्या पोळ्या करून दिल्या होत्या!

पण हें सारें अगदीं चोरून! नानांचें राज्य म्हणजे निराळेंच होतें. बाहेरून येणाऱ्या सर्व जिनसा ते धुऊन घेण्यास लावीत. मग तें मिठासारखें असलें तरी धुवावें लागे. एकदा त्यांनीं मुलांना मीठ धुण्यास सांगितलें. पोरांना नानांची खोड मोडायचीच होती. त्यांनीं मीठ एका पंचांत घालून चांगलें भिजविलें व तो पंचा खुंटीला टांगून ठेवला. थोड्याच वेळांत मीठ विरघळून गळून गेलें. नाना झोळींत मीठ पाहातात तों आत कांहीं नाहीं! तेव्हांपासून मीठ, गूळ, साखर, तेल, तूप ह्या जिनसा धुतल्यावांचून घरांत घरूं लागल्या.

हीं जिनसा धुण्याचीं कामें बहुतकरून आई व आजी ह्यांच्यावर पडत. ते मांगलीत त्या जिनसा त्या धूत किंवा धुतल्याचा बहाणा करीत. मीठ, साखर धुण्याचें काम जोंपर्यंत आई किंवा आजीकडे असे तोंपर्यंत तीं कधीं विरघळलीं नाहींत! त्या पुष्कळ वेळेस या धुण्याच्या बाबतींत लबाड्या करीत व आम्हांलाहि खोटें बोलण्यास शिकवीत. त्याचें कारणहि तसेंच होतें. शेतांतून धान्य घरीं आलें कीं तें सांठवावयाच्या आधीं धुतलें पाहिजे असा नानांचा कडक नियम असे. आतां, वीस वीस मण धान्य आईनें व आजीनें कसें धुवायचें? त्या काय करीत, कीं थोडेंसें धान्य धुऊन त्याचा थर सर्व राशीवर घालीत. नाना घरीं आले म्हणजे त्यांनीं सर्व मुलांच्या जबान्या घ्याव्या. मुलें मात्र आधींच पढवून ठेवलेलीं असावयाचीं. तेव्हां तीं बहुतकरून सारखीच गोष्ट सांगत. पण जर का एखादा घाबरून चुकला—म्हणजे खरें बोलला—तर सान्या घरांत गोंधळ सुरू व्हावयाचा! बायकांनीं तेवढ्या सगळ्या विटाळलेल्या वस्तु नानांच्या नजरेखालीं धुऊन काढायच्या, पोरांनीं खोटें बोलल्याबद्दल रगडून मार खायचा व पोरांना मारून आल्यावर त्यांच्या विटाळाबद्दल नानांनीं पुन्हा आंघोळ करायची!

एकदा घरांत जांबाच्या तीन पाट्या पडल्या होत्या. वास्तविक त्या आमच्या शेतांतून म्हणजे जळगावाहून नानांस विकायला यायच्या—पण त्या विटाळल्या

शेण्या! धुतल्या नव्हत्या! नाना सकाळीं बाहेर जात ते अगदीं अंधार पडेपर्यंत हातपाय धूत व आंघोळ करीत बसत. संध्याकाळपर्यंत आम्हांला मोकळीक असे. संध्याकाळपर्यंत त्या पाळ्यांतील जांब उचलून खावेत कीं नाहीं ह्याच्यांतच सारा वेळ गेला. शेवटीं ठरलें कीं एकेकानें दाराशीं पाळीपाळीनें उभें राहावें व बाकीच्यांनीं जांब खावेत. होतां होतां मीच एकटी राहिलें. पण माझ्या वेळेस कोणी दाराशीं उभें राहीना. तेव्हां मीच आपली दारापर्यंत गेलें व कोणी नाहीं असें पाहून जांब उचलून खाऊं लागलें इतक्यात नाना येऊन माझ्या पुढ्यांत दत्त म्हणून उभे राहिले! त्याना पाहातांच मी जीव घेऊन पळालें ती कोपऱ्यातील मुसळ्यामागें लपलें! नानांनी मागील दारीं जाऊन शिंदाफळीचा एक चांगला फोक काढून आणला व मला मुसळ्यामागून ओढून यथेच्छ चोप दिला. माझा मार पाहून बिचाऱ्या आजीला अतोनात वाईट वाटलें. घरातील इतर माणसांची पाचावर धारण बसली. त्याना भीति पडली, कीं आतां जर ही पोरगी नावें सांगू लागली तर सान्याना मार बसूनच्या बसून घर संपूर्ण घरदार धुवावें लागणार तें निराळेंच!

एक दिवस मी गव्हाच्या राशीजवळ निजले होतें. जवळच माझी एक बाहुली पडली होती. त्या बाहुलीला मी लुगडें नेसविलें होतें. खेळता खेळतां मला लागली झोप. बाहुलीचें लुगडें गव्हाच्या राशीला व मला लागलें होतें. नाना आले. त्यानीं तें पाहिलें. बाहुलीच्या लुगड्यानें गहूं विटाळलेले पाहाताच त्याच्या तळपायाची आग मस्तकाला गेली. त्यानी मला खसकन् ओढली व चांगला मार देण्यास सुरवात केली. माझ्या मधल्या बहिणीला व भावालाहि कसलासा विटाळ झाला होता. मार देऊन झाल्यावर मला त्याच्याबरोबर गंगेवर * आंघोळीला पाठविलें.

गंगेवर जाता जातां आम्ही तिघानी ठरविलें कीं आज कोणीं तरी पाण्यांत बुडून मरायचें. असें कोणी मेलें म्हणजेच नानांचे डोळे उघडतील व ते कोणाला त्रास देणार नाहींत. आम्ही तिघें गंगेंत बुडूं लागलो सर्वांचा बेत एकच, कीं नानाना चांगली दहशत बसवायची मला तर मारच बसला होता. तेव्हा नानाची खोडकी चांगली जिरविण्याचा हा बेत पार पाडण्याचें मीं पक्केंच ठरविलें होतें. मी थकलें. नाकातोंडात पाणी जाऊं लागलें. त्याच वेळीं आमच्या समोर

---

* नाशकास गोदावरीला गंगा म्हणतात

शेजारचे एक गृहस्थ सध्या कीत बसले होते त्याचें माझ्याकडे लक्ष जाऊन त्यानीं चटकन् गंगेंत उडी मारली व मला बाहेर काढली ! नानाची खोड तर मोडली नाहींच पण माझी मात्र पुरी खोड मोडली

एकदा वसुलाचे शभर दोनशें रुपये आले होते ते अंगणात ठेवून त्यावर शेणाचा पोह टाकला व नाना गेले आपल्या नित्य व्यवसायाला म्हणजे आंघोळीला साऱ्या दिवसभर आम्हा पोराना त्या शेणाच्या पोहाभोवतीं पहारा ठेवण्याचें काम करावें लागलें संध्याकाळीं नाना घरीं आल्यावर ते रुपये धुण्यासाठीं गंगेवर घेऊन गेले ! ते तेथेंच विसरून आले ! गेले ते रुपये !

सारांश, या सोवळ्याओवळ्याच्या पायीं नानानीं सोनेंनाणेंसुद्धा धुण्याचें कमी केलें नाहीं !

*　　　*　　　*

गोविंदराव खांबेटे हे माझ्या आत्याबाईंचे पति गोविंदरावमामा माणसाचे फार भुकेले गाव अगदीं लहान व घर सदा सर्वांना उघडें त्यामुळें तेथें माणसाची सारखी वर्दळ असे नानाना सोवळें झाल्यानें गोसल्याच्या घरचें सर्व काहीं मामानाच पाहावें लागे त्याची शेतीवाडी, देणें घेणें, लग्न मुंजी, वगैरे सर्व भार त्यानीं आपल्या शिरावर घेतला होता आत्याबाईंना मूलबाळ मुळींच नव्हतें आईनें त्याना कबूल केलें होतें, कीं आता हा येणारा मुलगा होवो, मुलगी होवो, ती तुमची त्या दोघी आपल्या वचनाला जागल्या व मी जवळ जवळ आत्याबाईंच्याच घरीं वाढलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं तसें म्हटलें तर माझीं सारींच भावंडें त्याच्या घरीं वाढलीं मुलाना आपलें सत्तेचें घरसुद्धा तितकें आवडत नसे

आम्ही एकंदर पाच भावंडें सहा झालीं पुष्कळ, पण जगलीं पाच वडील थोरली भिकूताई, मग केशव, भागीरथी, विष्णु व शेवटली मी भिकूताई माझ्यापेक्षा पधरा सोळा वर्षांनी वडील होती तिला नाशकास पेंडशांच्या घरीं दिली होती नानासाहेब पेंडशांचें आमच्याकडे फार लक्ष असे त्याच सुमारास नाशकास टिळकांची कीर्ति म्हणून प्रसिद्धी होऊ लागली होती पेंडशांचें टिळकांकडे लक्ष होतें त्यानीं गोविंदरावमामाना माझ्यासाठीं ह्या स्थळाविषयीं लिहिलें गोविंदरावमामानीं वामनराव टिळकांशीं पत्रव्यवहार सुरू केला व मुलीला पाहाण्यासाठीं त्याना बोलाविलें वामनरावांचें पत्र आलें कीं "मी हुंडा घेऊन

आपल्या मुलाला विसरणार नाहीं. जें तुम्हांला करतां येईल तें तुम्ही करा. मला जें करतां येईल तें मी करीन टिप्पण मात्र चांगलें जुळलें पाहिजे. त्याशिवाय मी संमति देणार नाहीं. तसेंच माझ्या घरांत कोणी बायको माणूस नाहीं, तेव्हां मुलगी मोठी होईपर्यंत ती तुम्हांलाच सांभाळावी लागेल. मला पाहण्याची गरज नाहीं. तेथील सर्व मंडळींना ती पसंत असली म्हणजे झालें. मला पसंतच आहे."

हें पत्र वाचून सर्वांना आनंद झाला. मोठी होईपर्यंत मला सांभाळण्यास मामा अगदीं एका पायावर तयार होते. आतां मला एकदा नाशकास नेऊन दाखवून आणण्याचें तेवढें राहिलें होतें. त्याप्रमाणें नाशकास माझ्या वहिणीकडे माझी रवानगी झाली.

मला पाहायला आले, त्याच्या आधींची काहीं दिवसापूर्वींची गोष्ट गोविंदरावमामा तेव्हा नाशकास होते मीहि अर्थात् त्यांच्याचकडे होतें. जवळच त्यांच्या शेजारी एक बिऱ्हाड आलें होतें

त्या घरीं सखू नांवाची एक मुलगी सासुरवाशीण माहेरपणाला आलेली होती. बारा तेरा वर्षांची व घरांत तीच तेवढी बायको माणूस. पुरुष माणसें म्हणजे तिचे दोन वडील भाऊ. एक इंग्रजी पांचवींत व एक सहावींत शिकत होता.

सखू खेळतां येईल तितकें खेळत असे. मीहि नेहमीं तेथें खेळायला जावयाची. आमच्या खेळण्यानें सखूला चुलीशीं लागावयाला उशीर व्हायचा. तिचीं भावंडें त्रासून रागावून तशींच उपाशीं झोंपीं जात. तेव्हा वडील भावानें स्वत:च तिच्याशीं खेळण्यास सुरवात केली. ताई मुली जमवून खेळत बसते आणि मग सगळ्यांनाच उपाशीं बसण्याची पाळी येते, त्यापेक्षा आपण स्वत:च खेळूं लागावयाचें व शेजारच्या कार्टी आल्या कीं त्यांना हाकलून लावावयाचें. असा त्यानें निश्चयच केला. सोंगट्या सागरगोटे वगैरे सगळेंच तो खेळे

त्या घराला दोन जिने होते मी रोजच्याप्रमाणें खेळण्यास गेलें. तेव्हां सखूच्या भावानें मला पाहतांच काठी घेऊन एक जिना अडवला.

" खबरदार आमच्या घरात आलीस तर! तंगडीच मोडीन!"

वरून सखू हाका मारीतच होती. तेव्हां मी दुसऱ्या जिन्यावरून चढूं लागलें. पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं. तेथून पुनः शब्द आला, " पाहा, लंगडी होऊन घरीं जावं लागेल!"

नाटक पाहायला तुमचीं तोंडें वशानें नाहीं बंद होणार " मामा खरोखरच त्या रात्रीं गुपचुप नाटक पाहायला गेले आपले श्वशुर गर्दीत बसलेले असतील ह्याची टिळकांना कल्पनाहि नव्हती राम वनवासाला निघाले आहेत आणि दशरथ शोक करीत आहे असा प्रवेश होता टिळक स्वतःच्या कविता रचून त्या गाऊ लागले प्रेक्षक रडू लागले टिळकांच्या हयातींत काव्यगायनाची प्रथा पडलेली नव्हती पण त्यांनीं आपलें काव्यगायन अशा रीतीनें त्या वेळीं सुद्धा केलें मामाच्या डोळ्यांतून अश्रु वाहू लागले व त्यांतच त्यांचा क्रोधाग्नि विझून गेला!

मामाचा क्रोधाग्नि विझला खरा पण आत्याबाईंची वीज कडकडावयाची होती ती कडाडलीच

टिळक संध्याच करीत नाहींत, संध्येचें मांडून ठेवलें म्हणजे ताम्हनात पाणी ओतून ठेवतात व भस्म लाऊन टाकतात असा आत्याबाईंनीं टिळकांच्याबद्दल गावात बोभाटा करावा तर टिळकांनीं उलट सांगावें कीं सासू फार वाईट, सासरा फार चांगला तो मादया अंगावर पांघरूण घालतो व ती पायरोंकडून फाडून घेते!

ह्या धुसफुशीमुळें शेवटीं टिळकांनीं जलालपूर सोडण्याचें ठरविलें मला घेऊन ते नाशकास आले चार दिवस आम्ही नाशकास राहिलो पण चारच दिवसांत नाशिकचा कंटाळा आला पुन्हा परत जलालपुरास जावेंसें वाटू लागलें

आता प्रश्न आला चार कोस पायीं मला न्यायचें कसें? मग केलें एक घोडें पण टिळक पायीं व मी घोड्यावर ह्याला मी कबूल होईना! शिवाय मला घोड्यावर बसावयाचें भयहि वाटत होतें ते म्हणाले, "आपण दोघेंहि बसू घोड्यावर" पण दोघांनीं एकदम घोड्यावर बसायची लाज वाटू लागली त्यांनीं माझी समजूत घातली, "बाजारची वेळ गेली आहे टळून, कोणी भेटणारच नाहीं वाटेनें कोणी भेटलेंच तर सांगू आपण दोघां आहो!" माझी समजूत पटली! व आम्ही दोघें घोड्यावर बसून चालू लागलो आळंदीजवळ गावचा न्हावी भेटला आम्हाला पाहून तो मोठमोठ्यानें हसू लागला! "अहो जावईबुवा, ही वरात छान काढलीत!" असें त्यानें हसता हसता म्हटलें आम्ही दोघें लाजून खालीं उतरलो न्हाव्याच्या हातावर आम्यारा आणे पडले कोणाला सांगणार नाहीं असें त्यानें कबूल केलें घोड्यावर आम्हीं टाकलेली गोधडीहि त्याला अर्पण केली कारण ती जलालपुरास न्यायची कशी? घोड्यावर

असून न्हावीबोवांनीं आपला नाशकाचा प्रवास सुखानें केला व आम्ही गोविंदरावमामांच्या दारीं पायीं पायीं येऊन उभीं राहिलों.

आमचें स्वागत स्तम्भपर्णेच झालें! दोनचार दिवस घरांत मुक्याचें व्रत होतें. मग हळू हळू आत्याबाईंचा ज्वालामुखी पेट घेणार अशीं चिन्हें दिसूं लागलीं व शेवटीं जें व्हावयाचें तें झालेंच. मामाहि आतां आत्याबाईसारखेंच बोलूं लागले. संसारांत टिळकांचें लक्ष नाहीं असें दोघांचें म्हणणें. शेवटीं टिळक रुसले व मला टाकून निघून गेले.

गंगापुरापर्यंत ते अगदीं जोरानें गेले. पुढें गति कमी झाली. वाटेंत भेटले गोपाळभट. हे जलालपुरचे ग्रामजोशी. त्यांच्या अत्याग्रहावरून आपला राग विसरून टिळक जलालपुरला परतले!

ह्या वेळेस माझे वडील बंधु केशवरावमामा ह्यांनीं टिळकांचें स्वागत केलें.

"का? साल्लांत पुन्हा सुरड कानोला?"

"छे रे, मी कुठें येत होतों! गोपाळभटानें मला आणलं!"

"अग अग म्हशी मला कां ग नेशी असच झालं म्हणायचं!"

टिळक हसले. त्याचे मेव्हणेहि हसले.

पण ह्यानंतर आम्हाला जलालपुरास फार दिवस राहाणें शक्य नव्हतें. जावयाचें संसारात लक्ष नाहीं, हें निरुत श्राद्ध घेऊन सव्यअपसव्य करीत बसण्याची वेळ आली आहे, वगैरे आत्याबाईंचे शब्द दुसऱ्याकडून टिळकाच्या कानीं गेले व जलालपुर सोडून नाशकास जाण्याचा पुन्हा विचार ठरला.

विचार अमलांत आणावयास टिळकांना फारसा वेळ लागत नसे. लगेच त्यांनीं नाशिकचा रस्ता धरला व ते नाशिक येथें पंचवटींत उतरले. पुढें कांहीं दिवसानीं त्यांनीं तेथें एक खाजगी इंग्रजी शाळा काढली व आमचा संसार अशा रीतीनें सुरळीत सुरू झाला.

तेव्हांपासून सखूच्या घरीं जावयाचें नाहीं व तिच्या त्या भावाचें तोंड पाहावयाचें नाहीं असा मीं निश्चय केला. पुढें सखूचें निम्हाट उमामहेश्वराच्या देवळांत, म्हणजे आमच्या घराच्या अगदींच जवळ आलें, तरी मी काहीं तिच्या घरांत पाय घातला नाहीं असो

मला पाहायला आले तेव्हा भिकूताईनें नटवून थटवून मला वर माडीवर नेलें. तेथें मात्र मला मेल्याहून मेल्यासारखें झालें. कारण सखूच्या घरीं पाय न घालण्याचा माझा जो निश्चय तो ढासळण्याचा मजवर प्रसंग आला! माझी तंगडी मोडण्यास निघालेले गृहस्थच मला पाहायला आलेले! आणि त्याना मी पसंतहि पडलें! माझ्या आजेसासूबाईंच्या परीक्षेंतहि मी उतरलें. गंगामाईंनी माझ्या डाव्या कानाचा चाप गच्च दाबून पाहिला व सांगितलें, मुलगी मला पसंत आहे! कान दाबला तरी मीं हुश्श केलें नाहीं कीं इश्श म्हटलें नाहीं त्यावरून पोरीचा कान धरून आपण तिला घरींहि थांबवूं असा त्यांनीं अंदाज बांधला असावा

पण मला नवल वाटतें तें मी टिळकाना कशी पसंत पडलें याचें. माझें रूप, रंग अगदीं बेतांचेच होतें. यांशी नाक डोळे जरी रेखीव नव्हते तरी ते होते व अगदीं जागच्या जागीं होते.)

काहीं नाहीं तरी मामानीं माझ्या लग्नांत एक हजार रुपये खर्च करण्याचें ठरविलें. माझे चुलते नारायणराव गोखले हे काय करणार तें दिसतच होतें. आईला पुष्कळ वाटे पण ती बिचारी काय करणार? ती दुसऱ्याकरता जन्मभर खपली व निश्याकरता तिम्हे रुपत. मामाकडे सजल नेत्रांनीं पाहून आपली कृतज्ञता व्यक्त करण्यापलीकडे तिला काय करता येत होतें? नाना अगदीं लग्नाच्या गडबडींत रानांत जाऊन हातपाय धूत बसले होते! लग्न झालें. मामानीं कन्यादान केलें.

* * *

गोविंदरावमामाचें आमच्या जावयावर अगदीं बापाप्रमाणें प्रेम होतें. ते म्हणत, "माझें आहे काय? मनी ही माझी एकुलती एक मुलगी. पुढें मागें माझें जें आहे तें सारें मनीचें नि टिळकांचेंच आहे."

पण आत्याबाईंचें पाहणें निराळें असे. जावयाला नेहमीं कामधंद्यावांचून घरांतच डांबून ठेवलें, तर ह्यांचें पुढें व्हावयाचें कसें, ह्याच मतभेदामुळें त्या नवराबायकोंत नेहमीं खडाजंगी उडे.

जलालपुराजवळच गंगापूर आहे. दोहोंमध्यें नदी तेवढी आडवी. गंगापूर जलालपुरापेक्षां मोठें, श्रीमंत व हौशी गांव. तेथें दशावतारी नाटकें होत. त्या गांवांत विठूरांना मित्रमंडळी व त्यांच्या कवितेचे रसिक श्रोतृगणहि बरेच मिळाले होते. त्यांच्या आग्रहानें व स्वतःच्याहि हौसेनें त्यांनीं ह्या नाटकांत काम करण्यास सुरुवात केली. पण हें सारें अगदीं चोरून! गोविंदरावमामांच्या कानीं ह्यापैकीं कांहीं जाऊं न देण्याची सर्व मंडळी मोठी खबरदारी घेत. पण असल्या खबरदारीच्या कुंपणांतून मामांच्या कानीं ही बातमी उडून जात असे! एखादा माणूस सहज बोलून जाई —

"काय हो मामा, तुमच्या जावयानें तर फार मोठी बहार उडवून दिली. दशरथाचें काम इतकें चांगलें केलें कीं सारीं माणसें टसाटसा रडूं लागलीं!" ह्यावर मामा म्हणत कीं, "हें शक्य नाहीं, ते रात्रीं घरांतच होते."

[आम्ही निजल्यावर मामा दाराला बाहेरून हळूच कुलूप लावून घेत व त्या कुलुपाच्या जोरावरच लोकांच्या तोंडाला कुलूप लावण्याचा त्यांचा प्रयत्न असे.

सर्व सामसूम झाल्यावर गंगापुरास चाललेल्या नाटकाची गडबड जलाल-पुरास ऐकूं येई. "आतां गणपती आला, डफावर थाप पडली. हे पाहा 'नाच शारदे' गाणें कसें स्पष्ट ऐकूं येत." असे पडल्या पडल्या विठूरांचे अधीर शब्द अंधारांत उमटायचे, तर इकडे खिडकीजवळ कुजबूज सुरू व्हायची. विठूरांची मित्रमंडळी खिडकीजवळ असून त्यांना खिडकीतून हळूच उतरवून घेत. घर शेतकऱ्याचें असल्यामुळें कासरे दोर वगैरे जेथें तेथें टाकलेले असत; त्यांचा उपयोगहि अर्थात् होतच असे.

नाटक पाहायला तुमचीं तोंडें वडानें नाहीं बंद होणार " मामा खरोखरच त्या रात्रीं गुपचुप नाटक पाहायला गेले आपले श्वशुर गर्दीत दपलेले असतील ह्याची टिळकांना कल्पनाहि नव्हती राम वनवासाला निघाले आहेत आणि दशरथ शोक करीत आहे असा प्रवेश होता टिळक स्वतःच्या कविता रचून त्या गाऊं लागले प्रेक्षक रडूं लागले टिळकाच्या हयातींत काव्यगायनाची प्रथा पडलेली नव्हती पण त्यांनीं आपलें काव्यगायन अशा रीतीनें त्या वेळीं सुद्धां केलें मामाच्या डोळ्यांतून अश्रु वाहूं लागले व त्यांतच त्यांचा क्रोधाग्नि विझून गेला!

मामांचा क्रोधाग्नि विझला खरा, पण आत्याबाईंची वीज कडकडावयाची होती ती कडाडलीच

टिळक संध्याच करीत नाहींत, संध्येचें भांडें ठेवलें म्हणजे त्यांत पाणी ओतून ठेवतात व भस्म खाऊन टाकतात असा आत्याबाईंनीं टिळकांच्याबद्दल गावांत बोभाटा करावा, तर टिळकांनीं उलट सांगावें कीं सासू फार वाईट, सासरा फार चांगला तो माझ्या अंगावर पांघरूण घालतो व ती पायांकडून काढून घेते!

ह्या धुसफुशीमुळें शेवटीं टिळकांनीं जलालपूर सोडण्याचें ठरविलें मला घेऊन ते नाशकास आले चार दिवस आम्ही नाशकास राहिलों पण चारच दिवसांत नाशिकचा कंटाळा आला पुन्हां परत जलालपुरास जावेंसें वाटूं लागलें

आतां प्रश्न आला चार कोस पायीं मला न्यायचें कसें? मग केलें एक घोडें पण टिळक पायीं व मी घोड्यावर ह्याला मी कबूल होईना! शिवाय मला घोड्यावर बसावयाचें भयहि वाटत होतें ते म्हणाले, "आपण दोघेंहि बसूं घोड्यावर" पण दोघांनीं एकदम घोड्यावर बसायची लाज वाटूं लागली त्यांनीं माझी समजूत काढली, "वानारची वेळ गेली आहे टळून, कोणी भेटणारच नाहीं वाटेनें कोणी भेटलेंच तर सांगूं आपण वरातीं आहों!' माझी समजूत पटली! व आम्ही दोघें घोड्यावर बसून चालूं लागलों आळंदीजवळ गावचा न्हावी भेटला आम्हांला पाहून तो मोठमोठ्यानें हसूं लागला! "अहो जावईबुवा, हीं वरात छान काढलीन!" असें त्यानें हसतां हसतां म्हटलें आम्ही दोघें लाजून खालीं उतरलों न्हाव्याच्या हातावर आठ्यारा आणे पडले कोणाला सांगणार नाहीं असें त्यानें कबूल केलें घोड्यावर आम्हीं टाकलेली गोधडीहि त्याला अर्पण केली कारण ती जलालपुरास न्यायची कशी? घोड्यावर

बसून म्हावीबोवांनीं आपला नाशकाचा प्रवास सुखानें केला व आम्ही गोविंदरावमामांच्या दारीं पायीं पायीं येऊन उभीं राहिलीं.

आमचें स्वागत स्तब्धपणेंच झालें! दोनचार दिवस घरांत मुक्याचें व्रत होतें. मग हळू हळू आत्याबाईचा ज्वालामुखी पेट घेणार अशीं चिन्हें दिसूं लागलीं व शेवटीं जें व्हावयाचें तें झालेंच. मामाहि आतां आत्याबाईसारखेंच बोलूं लागले. संसारात टिळकांचें लक्ष नाहीं असें दोघांचें म्हणणें. शेवटीं टिळक रुसले व मला टाकून निघून गेले.

गंगापुरापर्यंत ते अगदीं जोरानें गेले. पुढें गति कमी झाली. वाटेंत भेटले गोपाळभट. हे जलालपुरचे ग्रामजोशी. त्यांच्या अत्याग्रहावरून आपला राग विसरून टिळक जलालपुरला परतले!

ह्या वेळेस माझे वडील बंधु केशवरावमामा ह्यांनीं टिळकांचें स्वागत केलें.

"का? खाल्लांत पुन्हा मुरुड कानोला?"

"छे रे, मी कुठें येत होतों! गोपाळभटानें मला आणलं!"

"अग अग म्हशी मला कां ग नेशी असच झालं म्हणायचं!"

टिळक हसले, त्याचे मेव्हणेहि हसले.

पण ह्यानंतर आम्हांला जलालपुरास फार दिवस राहाणें शक्य नव्हतें. जावयाचें संसारांत लक्ष नाहीं, हें निकत श्राद्ध घेऊन सव्यअपसव्य करीत बसण्याची वेळ आली आहे, वगैरे आत्याबाईंचे शब्द दुसऱ्यांकडून टिळकांच्या कानीं गेले व जलालपुर सोडून नाशकास जाण्याचा पुन्हा विचार ठरला.

विचार अमलात आणावयास टिळकांना फारसा वेळ लागत नसे. लगेच त्यांनीं नाशिकचा रस्ता धरला व ते नाशिक येथें पंचवटींत उतरले. पुढें कांहीं दिवसांनीं त्यांनीं तेथें एक खाजगी इंग्रजी शाळा काढली व आमचा संसार अशा रीतीनें सुरळीत सुरू झाला.

— २ —

सासुरवास

एक दिवस मामंजी सखारामभाऊजींना घेऊन नाशकास उतरले. आमचा संसार पाहून त्यांना समाधान झाल्यासारखें दिसलें. मामंजींचा पूर्वीचा एक सत्यनारायण करावयाचा राहिला होता. सत्यनारायणाची पूजा झाल्यानंतर मामंजी व भाऊजी परत गेले. ते परत गेले न गेले तोंच त्यांचें पत्र आलें, कीं सखारामभाऊजींचें लग्न ठरलें आहे, तरी तुम्ही उभयतां पुण्यास या. वडिलांच्या आज्ञेप्रमाणें आम्ही दोघे पुण्यास गेलों. जातांना त्यांनीं आपली चिमुकली शाळा तिथल्याच एका गृहस्थाच्या हवालीं केली. आपण स्थापन केलेली शाळा मोडतांना टिळकांना फार वाईट वाटलें. पण टिळकांच्या स्वभावांतील हा एक विशेष होता कीं दृष्टीसमोर असेल तें त्यांना जीव कीं प्राण असे; परंतु एखादी व्यक्ति किंवा काम दृष्टीआड झालें कीं मग त्याची त्यांना पुसटसुद्धां आठवणहि राहात नसे. त्यांची 'पांखरा येशिल का परतून' ही कविता पुष्कळांनीं त्यांनाच उद्देशून म्हटली असती तर त्यांत कांहीं वावगें झालें नसतें. ते बाहेर गेले म्हणजे "वाऱ्यावरच्या तरंगा चंचल आहेस तूं भटकून" असें म्हणण्याची आमच्यावर पाळी येत असे. ते असे कोठें गेले म्हणजे मी रडत बसावें, घरांतल्या वृद्ध मंडळींनीं काळजींत पडावें व तरुणांनीं शोध करीत सुटावें. असो.

पुण्याला सर्व वऱ्हाड जमलें, पण कोठें कांहीं माशी शिंकून भाऊजींचें तें लग्न मोडलें. अर्थात् सर्व पांगापांग झाली. दर शुक्रवारीं मामंजींच्या अंगांत देवी येत असे. ह्या देवीच्या मनाप्रमाणें टिळक वागत नसत. शिवाय माझें लग्न झाल्यानंतर दोन महिन्यांतच माझ्या वडीलचन्म वारल्याची बातमी ही देवी अंगांत असतानाच आली त्यामुळें मामंजींनीं त्याच वेळीं माझ्या अंगावरील दागिने उतरून घेतले होते. कुंकूं व मंगळसूत्र तेवढें ठेवलें. नाहीं म्हणायला पैठणी तेवढी मजजवळ राहिली होती टिळकांना तें ठाऊक होतें. त्यांनीं कांहीं निमित्त करून मजजवळून ती पैठणी मागून घेतली. त्या पैठणीचें पुढें काय झालें तें कळलें नाहीं. टिळक मात्र गेले मला पुण्यास ठेवून. त्या पैठणीवर त्यांना प्रवास पुरते पैसे मिळाले

एक दिवस मामंजींनीं माझी जबानी घेण्यास सुरवात केली.

"लक्ष्मीबाई! पैठणी कुठें आहे?"

"मला ठाऊक नाहीं. मीं त्या कोनाड्यांत बांधून ठेवली होती."

"तें मला ठाऊक नाहीं. पैठणी आणून द्या, नाहींतर माझ्याशीं गाठ आहे!" मामंजी घुश्शांत असले म्हणजे मला अहो जाहो म्हणत.

खरी गोष्ट अशी होती कीं भाऊंनीं व मामंजींनीं गहाण पडलेली पैठणी सोडवून आणली होती. पुढें मात्र ती पैठणी माझ्या कधींच नजरेस पडली नाहीं म्हटलें तरी चालेल.

मी पुरतीच सासरीं—म्हणजे सासऱ्याच्या कचाट्यांत—सांपडलें.

"मामंजी, मला बांगड्या भरायच्या."

"मग मला काय सांगतां? पैठणी आणून द्या मग बांगड्या भरू!"

"माझीं लुगडीं फाटलीं—"

"मग मी काय करूं? पैठणी आणून द्या मग लुगडीं घेऊं!"

"तुमच्या गळ्याशपथ पैठणी मीं हरवली नाहीं."

"हें मला कांहीं ठाऊक नाहीं. मोलाचीं दळणीं दळा नि भरा बांगड्या, घ्या लुगडीं—"

वरील तऱ्हेचा संवाद झाल्यावर मी मुसमुसू रडत बसें. शिकेकाई-तेल कांहीं कांहीं मला ते देत नसत. मागायला गेलें कीं वरील ठराविक साच्याचें उत्तर यावयाचें.

एक दिवस दुपारीं मामंजी बाहेरून आले, त्या वेळीं ते माझ्याशीं फार गोड गोड बोलूं लागले,

"लक्ष्मीबाई, तुम्हांला लुगडीं पाहिजेत ना?"

मला फार आनंद झाला.

"होय, माझ्या साड्या अगदीं फाटून गेल्या आहेत."

"एक पाहिजे का दोन?"

"दोन."

"एक पाहिजे असेल तर चार रुपयांचें घेतों. दोन पाहिजे असतील तर दोन दोन रुपयांचीं दोन मिळतील."

झालें! मी काय बोलणार? मला फार वाईट वाटलें. पुन्हा कोपऱ्यांत जाऊन डोळे पुसून कामाला लागलें. हें झाल्यानंतर सासऱ्यांच्या या पहिल्या

साड्या. मला माझ्या माहेरची व गोविंदरावमामांच्या प्रेमाची आठवण येऊन सारखे उमाळे येत होते. थोड्या वेळानें मला दोन दोन रुपयेवाल्या दोन साड्या मिळाल्या.

असे काहीं दिवस गेले. पुढे मामंजींची बदली मुरगाडला झाली होती, तेथें मला घेऊन जाण्याचें दिल्कांनीं ठरविलें. माझे मामंजी म्हणजे अतिशय टापटिपीचे गृहस्थ होते. सासूबाई वारल्यानंतर त्यांनीं दुसरें लग्न केलें नाहीं कीं इतर कांहीं भानगडी केल्या नाहींत. त्यांचें वर्तन फार शुद्ध असे. परस्त्री ते मातेसमान मानीत. सासूबाईंच्या नंतर घरांतील सर्व व्यवस्था ते स्वतः पाहात, स्वतः हातानें स्वयंपाक करीत व तो इतका बेताचा, कीं जेवण झाल्यावर भाताचें एक शीत उरायचें नाहीं!

मुरगाडास ते रामाच्या देवळांत राहात असत. शेजारींच एक खाणावळ होती.

आम्ही मुरगाडास पोचलों तेव्हां मामंजींचें जेवण झालें होतें. ते बाहेर ओसरीवर बसले होते. अर्थात् घरांत आम्हांला कांहीं खावयास मिळालें नाहीं. मामंजींनीं बाहेर खाणावळींत आमची रवानगी केली. भाताच्या वळी, हळद-कुंकवाएवढें वरण, भाजलेले वडवे वाल, शेवटीं ताकाळलेलें पाणी, असा जेवणाचा थाट होता! दिल्कांना त्याचें कांहीं वाटलें नाहीं. पण चार पिढ्या देशांतर काढलेल्या मला मात्र तें जेवण उपासाहून अधिक त्रासदायक वाटलें. जेवण होऊन आम्हीं घरीं आल्यावर मामंजींनीं मला आपलें घर दाखविलें.

"लक्ष्मीबाई, येथें जर तुम्हीं कांहीं अव्यवस्था केली, गबाळेपणा केला तर मला आवडी खपणार नाहीं. हें सर्व साहित्य, हें सरपण, ती बाहेर विहीर. आतां संध्याकाळचा स्वैंपाक तुम्ही करा."

तांदळाच्या भाकरी करण्याचा तो पहिलाच प्रसंग. तांदळाची भाकरी मीं पूर्वी कधीं जन्मांत केली नव्हती कीं पाहिली नव्हती. पहिल्या पावसानंतर जमिनीला जशा भेगा पडतात तशा माझ्या भाकरींना भेगा पडल्या होत्या.

मी स्वैंपाक करण्यास बसलें कीं मामंजी पुढच्या खोलींत बसावयाचे. तेथून त्यांना स्वैंपाकघरांत काय काय चाललें असेल, तें दिसे. पुष्कळ वेळेला एकीकडे त्यांची देवपूजा चाले, तर एकीकडे मला स्वैंपाक शिकविणें चाले. मला स्वैंपाक

चांगला येत होता; पण तो देशावरचा. एकदा मामंजींनीं मला सांगितलें,

" आमटीला जिवंत फोडणी दे ! "

" जिवंत फोडणी कशी द्यायची ? "

" पळी तापवून. "

मी पळी तापवून नेहमीप्रमाणें फोडणी देऊं लागलें. मामंजी संतापले.

" तूं दगड झाली असतीस तर तुझा पायखान्याच्या पायरीला उपयोग झाला असता. "

" कोणास ठाऊक पायखान्याच्या पायरीला उपयोग झाला असता का देवाच्या मूर्तीला उपयोग झाला असता ! " मात्र माझें म्हणणें मनांतल्या मनांत होतें.

मामंजींनीं सांगितलें, " तेलाचा जाळ झाल्यावर फोडणी द्यायची. " मी जाळ करण्यासाठीं जळतें लाकूड उचलून पळीवर धरलें ! अर्थात् पुढें जाळ चांगलाच झाला व त्याबरोबर मामंजीहि चांगलेच कडाडले !

एक तर कोंकणी पदार्थ आमच्या देशावरील पदार्थांहून निराळे; दुसरें त्यांचीं नावें विलक्षण व तिसरें मामंजींचें उपरोधिक बोलणें. त्यामुळें माझी फारच त्रेधा उडे.

एकदा मामंजींनीं मला ' आयती ' करावयाला सांगितलें. मला वाटलें मी आयती बसून खातें, असें म्हणण्याचा तर कांहीं मामंजींचा हेतु नाहीं ? एकदा त्यांनीं सांगितलें, पेजतुळ्या भात कर. मीं पाणतुळ्या हा शब्द ऐकला होता. पण पेजतुळ्या म्हणजे काय हें मला कळेना. शेवटीं मला एक गुरु भेटला. विहिरी-जवळ एक बिन्हाड होतें. तेथें गंगाबाई नांवाची एक माउली होती. मामंजींनीं कांहीं सांगितलें कीं मी कळशी घेऊन पाणी आणायला पळें व पाणी काढतां काढतां खिडकींतून गंगाबाईंना हळूच विचारीं. गंगाकाकूहि मला सारें समजून सांगत. " पेजतुळ्या भात म्हणजे काय हो काकू ? "

" अग, पुष्कळ पाणी भातांत घाल, म्हणजे झाला पेजतुळ्या भात ! "

मी हसत हसत घरीं आलें व मामंजींना पाहिजे होता तसा पेजतुळ्या भात शिजवून त्यांना वाढला. मग त्यांनीं कांहीं तरी विचित्र पदार्थ करायला सांगावें व गंगाकाकूंच्या सांगीप्रमाणें मी सरळपणें—जसें कांहीं मला बाळपणापासून ते ठाऊकच आहेत असें—ते करून टाकावे.

त्यांनीं येथेंहि एक शाळा काढली ते आता ह्या कामांत फार तरबेज झाले होते इंग्रजी शिकविण्यांत तर त्यांचा हातखंडा असे विद्यार्थी म्हणजे त्यांचे दोस्त, बंधु, त्यांची शाळा म्हणजे पगारी शाळा नसे त्यांचं आपल्या विद्यार्थ्यांवर मुलासारखें प्रेम असे व विद्यार्थी त्यांना वडिलासारखा मान देत फीहि चांगली मिळे

माझी स्थिति मात्र चमत्कारिक झाली होती माझ्या हालचालींवर मामंजींचें एकसारखें लक्ष असावयाचें

माझा जन्म जसा काहीं खाण्यासाठींच झालेला ! मला मामंजींच्या बारीकसारीक आचारांची आठवण राहात नसे दुपारचीं जेवणीं झालीं कीं मी उष्टींखरकटीं काढून शेणगोळा भांड्याजवळ ठेवून हात धुई, मग स्वतःचें वाढून घेई एक दोन घास तोंडात पडेपर्यंत मामंजी कधीं काहीं बोलत नसत पण ते पडले कीं त्यांनी म्हणावें,

“ लक्ष्मीबाई शेणगोळा येथें भांड्याजवळ पडला आहे तेवढा दूर फेकून या पाहू ” कीं मीं जेवण दूर सारून शेणगोळा टाकून यावें मामंजींचें नेहमीं सांगणं कीं शेणगोळा भांड्याजवळ टाकू नये पण मी नेमकें तेंच विसरें

पुन्हा जेवायला बसलें कीं त्यांनीं म्हणावं,

“ लक्ष्मीबाई, तुळशीला पाणी घातलें का ? ” कीं मी पुन्हा उठावें हें काम मी रोज विसरें व रोज मला जेवतांना त्याच्यासाठीं उठावें लागे

हा दिवसाचा कार्यक्रम रात्रीचाही कार्यक्रम होताच मामंजींनीं सांगाव,

“ लक्ष्मीबाई, तुम्ही जेवायला बसायच्या आधीं माझा बिछाना घालून ठेवा, टिनपाटांत पाणी ओतून ठेवा विसरू नका बरं ”

रात्रींचीं जेवणीं फार उशीरा होत जेवूनच मग करावं बिछान्याचें काम असें वाटे पण दोन घास तोंडात पडताच मामंजींनीं नेमकें म्हणावें,

“ लक्ष्मीबाई माझा बिछाना घाला पाहू ! ” कीं उठल्याच लक्ष्मीबाई ओवळें नेसावें, बिछाना घालावा व पुन्हा सोवळ्यानें जेवायला बसावें !

एकदा मी स्वैंपाक करायला बसलें असतां काहीं विद्यार्थी आले व म्हणाले,

“ अहो वहिनी ! वहिनी ! दादा तिकडे, नानांचा नि तुमचा बारावा तेरावा घालीत आहेत ना ! ”

मी आपली तडक उठून काय प्रकार आहे तो पाहाण्यास देवळांत गेलें. तों काय ? माडीवरून मामजी एक एक उपकरणें खालीं फेकीत होते. उपकरणें थेट रामाच्या सभामंडपांत येऊन पडे. प्रत्येक फेकीच्या वेळीं त्यांचा मंत्रघोष व्हायचा —

" माझी सून मेली. तिचा आज बारावा आहे. माझा मुलगा मेला. त्याला तिलांजलि देतो. "

झालें होतें काय कीं उपकरण्यांना डाग पडले होते. उपकरणीं होतीं तांब्याचीं, पाणी विहिरीचें, राख लाकडाची न दिवस पावसाचे; ह्यांमुळें मीं तीं कितीहि स्वच्छ घासलीं तरी त्यांच्यावर डाग येत.

मी माडीवर गेलें. तेथेंच शाळेच्या एका कोपऱ्यांत मामजींनीं आपले देव मांडले होते. मी वर जाऊन सारीं उपकरणीं गोळा केलीं. मामंजी माझ्या मागें आले.

" तूं हीं भाडीं घासलीं होतीस ? "

" हो ! "

" वाहा माझी शपथ ! "

" तुमची शपथ मीं घासलीं ! "

" मी मेलों तर तुला काय रडूं येणार आहे ? धर मंगळसूत्र हातात नि वाहा शपथ ! "

मीं मंगळसूत्र हातांत धरून शपथ वाहिली. खरं नाहीं तर मला डर कसली आली ? ,

" थांब ! मी बायकांची सभा बोलावितों व सौंत हीं भाडीं ठेवून त्यांचें मत विचारतों; त्या घालतील घातलें शेण तोंडांत ! "

पण माझी खात्री होती कीं बायकांनीं काहीं माझ्या तोंडात शेण घातलें नसतें.

" धर माझे पाय आणि वाहा शपथ; पाहा, जळून भस्म होशील पायांना हात लावलास तर ! "

मी त्यांच्या पायांवर हात ठेवूं लागलें, तसे ते मागें सरकूं लागले.

" पाहा, विनाकारण जळून जाशील. "

“ कांहीं हरकत नाहीं. तुमच्या पायांजवळ मरण आलें तर कांहीं वाईट नाहीं.”

शेवटीं पालथी पडलें व त्यांचे पाय गच्च धरले. मी कांहीं जळून मेलें नाहीं. मोठी निराशा झाली माझी. एकदाची मरून गेलें असतें तर बरें झालें असतें, असें मलाहि झालें होतें. पण मामंजींची तेवढी तपश्चर्या नव्हती म्हणा किंवा मीं उपकरणीं खरोखरच घामलीं होतीं म्हणा, मी त्या दिवशीं जळालें कांहीं नाहीं !

पण ह्या आगींत टिळकांच्या सहानुभूतीचा ओलावा असल्यानें तेवढेंच दुःखात सुख होतें.

खालील गोष्ट मी कधीं विसरणार नाहीं.

समोरच्या विहिरीचें पाणी आटलें व रानांत विहीर होती तेथें पाण्याला जावें लागे. तेथें दिवसा अतोनात गर्दी होई. मामंजींनीं सांगितलें, रात्रीं जाऊन पाणी आणीत जा. मला अंधाराचें भय वाटे. पण त्यांना त्याचें कधींच कांहीं वाटत नसे. त्यांनीं मला सांगितलें, “ तुला जर कोणीं खायला आलें, तर त्याला सांग माझा सासरा देवळांत बसला आहे. त्याला आधीं खाऊन ये नि मग मला खा.”

पण टिळकांनीं मला सांगितलें, “ भिऊं नको. मी पाणी आणीन.” रात्र झाली म्हणजे खरोखरच त्यांनीं पुढल्या दारून फिरायला म्हणून निघावें व मी मागल्या दारून पाण्याला निघावें. नतर मी घराच्या आसपास थांबावें व त्यांनीं विहिरी-वरून भरून आणलेलें पाणी घरात आणून सांठवावें ! मामंजींना वाटावें कीं सून काय पण विश्वासानें पाणी भरीत आहे !

मामंजी मला वर दिल्याप्रमाणें छळीत ; पण दोन गोष्टींबद्दल मला त्यांचे गुण घ्यावेसे वाटतात. एक म्हणजे मला त्यांनीं कधीं अपशब्द वापरले नाहींत व कधीं मारत्या अंगाला बोट लावलें नाहीं. तसे ते एखाद्या वेळीं माझी इतरांजवळ वाखाणणीहि करीत.

मात्र ती एखादे वेळींच. त्यांच्या जवळ कांहीं मागितलें तर त्यांचा फार संताप होई. तेल नि शिकेकाई मला कधीं मिळाली नाहीं. ती मागायला गेलें कीं त्यांनीं म्हणावें, मोलाचीं दळणीं दळ आणि मग तेल शिकेकाई. मी आपली मातीनें डोकें धुई. त्यांतहि एखादे वेळेस न्हायला बसलें कीं माझ्यापुढचें गरम पाणी त्यांनीं उचलून न्यावें व स्वतः आंघोळीस लागावें ! उरलेलें न्हाणें मीं गार पाण्यानें करावें.

तेल शिकेकाईच्या नेहमींच्या खटक्यांत मला ते एक गोष्ट सांगत,

"एकदा लाकडें संपलीं होतीं. माझी बायको गर्भारशी होती. तरी मीं तिला लाकडें फोडायला लावलीं. मग तुझी काय कथा? माझी बायको उलटून बोलत नसे. घरांतलें सामान संपलें म्हणजे उरलेलें माझ्यासमोर मुकाट्यानें आणून ठेवी व त्यावरून मी समजें सामान संपलें! पण आत्तांच्या तुम्ही पोरी फार उद्धट. वडील माणसांशीं कसें वागावें हें तुम्हाला नाहीं यायचें."

टिळकांची कवि म्हणून आतां प्रसिद्धी होऊं लागली होती. मुंबई-पुण्यापर्यंत त्यांचें नांव ऐकूं येऊं लागलें. मला जरी घरांत त्रास होता तरी त्यांच्या दृष्टीनें आतां हे चांगले दिवस आले होते. त्यांना मुंबईत कोठेंसें व्याख्यान देण्यासाठीं आमंत्रण आलें. आठ दिवसांनीं येतों म्हणून टिळक मुंबईला गेले, ते तिकडेच रमले! आठ दिवस झाले, दहा झाले, पधरा झाले, तरी पत्ता नाहीं कीं पत्र नाहीं!

मला फारच काळजी वाटूं लागली. माझ्या डोळ्याचें पाणी खळेना. त्यांत मामंजींना त्यांनीं सरदारगृहाचा पत्ता दिला होता, त्यानें तर माझी पुरीच पाठ पुरविली. मामंजी म्हणत,

"आज तुझ्या नवऱ्याचें पत्र आलें."

"हं!"

"त्याला सरदारगृहांत धोतरं धुण्याचं काम मिळालं आहे."

"मग मी तीं वाळत टाकीत जाईन."

"तो तेथलीं पानें वाढतो."

"मी उष्टीं काढीन. मला तुम्ही मुंबईला नेऊन पोचवा."

"मजजवळ पैसे नाहींत. तुला पाहिजे तर तूं कशीहि जा, पण मुंबई म्हणजे पुरवाड नाहीं. तेथें एखाद्या खड्यामप्रमाणें तुझा पत्ताहि लागणार नाहीं."

एक दिवस मी फार रडलें. मामंजींना माझी दया आली. ते मजजवळ पाट टाकून बसले.

"लक्ष्मी, मला काहीं फार मुली नाहींत. फक्त एकच आहे. एक मेली तूं माझी दुसरी मुलगीच आहेस. जशी सखू तशी तूं. रडूं नको. जाऊं दे तो गेला तर. उद्या हरताळका आहे. तू सध्याकाळीं दोन बायका आवरणाला बोलीव लाडू वर, मी तुला सर्व कांहीं सामान देतों."

असें म्हणून त्यांनीं बाजारांत जाऊन बेसनाच्या लाडवाचें सर्व सामान आणून दिलें. मीं सर्व तयारी केली. लाडू केले. मामंजींनीं लाडू तयार होतांच तीन लाडू बाहेर काढून ठेवले, डबा उचलून आपल्या पेटींत ठेवला व पेटीला कुलूप लावलें! आलेल्या बायांना तीन लाडवांवर बोळवण घातली!

पाहुण्या बायकांजवळ मामंजींनीं माझी गान्हाणीं करण्यास सुरवात केली,

"लक्ष्मी चोरून खाते!"

गंगाबाई चांगल्याच उसळल्या.

"काय चोरून खाते हो! तुमचा तर सारा माल कुलपांत असतो. काय चोरून खाते ती? लाकडें? नि घासलेट पिते होय?"

अर्थात् हरवाळ्ळ अशी झाली. आपण लाडू कां उचलून ठेवले हें त्यांना सांगावयाचें होतें. पण त्यांनीं वरील प्रस्तावना करतांच बाजू त्यांच्यावरच उलटली.

एक दिवस मामंजी कोठें बाहेर गेले होते. शेजारचीं पाजारचीं मुलें जमलीं व त्यांनीं मामंजींची दौत उपडी केली. मी शेजारीं बसायला गेलें होतें तेथें ती धावत धावत येऊन सांगूं लागलीं, "वहिनी, वहिनी, दादांची दौत उपडी झाली." मी घाबरून उठलें व जाऊन सांडलेली शाई माझ्या पायांनीं पुसून परत आलें. माझीं पावलें जमिनीवर उमटलीं.

मामंजी घरीं येतांच शाई सांडलेली पाहून त्यांचा मोठा संताप झाला. कोणी पोर कबूल होईना. मग त्यांनीं प्रत्येकाचें पाऊल उमटलेल्या पावलावर ठेवून पाहिलें व शेवटीं गर्जतच ते स्वैपाकघरांत आले!

"चल वर!"

मी आज्ञेप्रमाणें वर गेलें.

"ही शाई कोणीं सांडली?"

"मला नाहीं ठाऊक!"

"हें पाऊल कोणाचें? ठेव तेथें पाऊल. सांग शाई सांडलीस कीं नाहीं?"

"मीं नाहीं सांडली."

"तूंच सांडलीस. ही सरकारी शाई होती. तुला ती भरून द्यावी लागेल."

मामंजी दटावीत होते.

"मी कशी भरून देऊं?"

" दळण दळ मोलाचं ! "

हें पालुपद माझ्या चांगलें परिचयाचें झालें असल्याकारणानें त्याचें मला कांहीं वाटेनासें झालें होतें व तसा प्रसंगहि देवानें मजवर कधीं आणला नाहीं.

मामंजींनीं दोन पत्रें लिहिलीं. एक टिळकांना मुंबईस व दुसरें गोविंदराव-मामांना जलालपुरास.

टिळकांना लिहिलें कीं, " तुझी बायको रात्रीची बाहेर जाते व पहाटे घरीं येते. तूं येऊन तिला घेऊन जा. मजवर कांहीं जबाबदारी नाहीं. नाहीं तर आजच तिला तिलांजलि दे. "

गोविंदरावमामांना लिहिलें, " तुमचा जावई फार बिघडला आहे. त्याला नाहीं नाहीं तीं व्यसनें जडलीं आहेत. त्यानें आपली बायको टाकून दिली आहे. तो भांग, गांजा, चरस, चंडोल ओढतो. तुम्हांला तुमच्या मुलीची गरज असेल तर तीन दिवसांत तिला घेऊन जा, नाहीं तर मी तिला कोठेंहि सोडून देईन. "

टिळकांची माझ्याबद्दल पूर्ण खात्री होती व वडिलांचाहि स्वभाव त्यांना चांगला ठाऊक होता. तेव्हां मामंजींच्या पत्राचा टिळकांवर कांहीं परिणाम झाला नाहीं.

मामा आणि आत्याबाई मात्र त्यांना गेलेल्या पत्रामुळे फार घाबरलीं. आत्याबाई म्हणे, " जावई भांग गांजा ओढतो हें ठीक झालें, पण चंडोल कसा ओढतो ? तो हातीं कसा लागतो ? तो तर म्हणे आकाशांत उडतो ! "

त्यावर मामांनीं " चंडोल म्हणजे अफू ओढतो " म्हणून सांगितलें. तेव्हां तर ती फारच घाबरली.

नाना ह्या वेळेस आजारी होते. त्यांचा अगदीं भरंवसा नव्हता. त्यांना तसेंच टाकून मुलीकडे जावें, का त्यांच्याजवळ बसून मुलगी हातची गमवावी अशा पेचांत तीं दोघें पडलीं.

शेवटीं मामांनीं हळूच नानांना विचारलें, " मनीला आणायला जाऊं का ? "

नानांनीं जा म्हणतांच पडत्या फळाची आज्ञा म्हणून मामा सडक मुरबाडला येण्यास निघाले.

टिळकांना गेलेल्या पत्रावर त्यांचा मुळींच विश्वास बसला नाहीं. परंतु त्यांच्या मनानें असें घेतलें कीं दादांच्या बोलण्यानें कंटाळून मीं जीव दिला असावा

व म्हणूनच असें हें पत्र आलें असावें तेव्हां टिळकहि तातडीनें मुरबाडास येण्यास निघाले

मुलगा नाहीं तर त्याही ह्यापैकीं कोणी तरी आता येऊन ही देशावरची, वाईट पायगुणाची, कोकणी स्वपाक येत नसलेली अशिक्षित सून आपल्या जवळून घेऊन जाईल ह्या आनंदात मामनी चूर होऊन गेले होते, तर तिकडे ते दोघे काळजीनें हवालदील होऊन मुरबाडचा प्रवास करीत होते

मुरबाडला मुंबई जवळ असल्यानें टिळकाचा आगगाडीचा प्रवास तायडतोब संपला घरीं मामनी आपल्या मित्रमंडळीसह मोठ्यामोठ्यानें गप्पा मारीत बसले होते टिळकानीं घरीं पोचताच पहिला प्रश्न केला,

" दादा, तुम्हाला कसें वाटतें ? "

" मला काय झाल आहे ? तू आपल्या बायकोला घेऊन जा माझ्याजवळ ती नको ती तुला भलत्याच पढाव्या सांगेल तर तिचें तू ऐकू नको ती कधीं माझ्याशीं बोलत नाहीं " आणखीहि ते बोलतच होते पण पुढें काहीं ऐकण्यास टिळक तेथें थांबलेच नाहींत ते तडक आत स्वैंपाकघरात आले मी तेथें रडत बसलें होत त्यानीं माझी समजूत केली व आपल्याला मुंबईस काम लागलें असून उद्या सकाळीं आपण निघू असें त्यानीं मला सांगितलें माझा आनंद गगनात मावेनासा झाला मामनींनाहि आनंद झाला व दुसऱ्याच दिवशीं आम्ही मुंबईला जाण्यास निघाला

आम्ही मुरबाड सोडलें सकाळीं व त्याच दिवशीं गोविंदरावमामा मुरबाडास पोचले संध्याकाळीं !

मी मुरबाडास नाहीं असें पाहाताच त्याच्या पोटात धस्स झालें मामनी त्याच्याशीं धड बोलेनात तुमची मुलगी तिच्या नवऱ्याबरोबर मुंबईला गेली एवढें मात्र त्यानीं मामाना सांगितलें मुंबईचा आमचा पत्ता विचारला तर मला ठाऊक नाहीं असें त्यानीं उत्तर दिलें

आमच्या मागोमाग मामानीं मुंबईचा रस्ता धरला ते मुंबईस पोचले खरे पण मला शोधायचें कोठें ? अगदीं वेड्यासारखे तीन दिवस ते रस्त्यानें चाळींकडे पाहात पाहात वणवण करीत हिंडत होत

आम्हीं आमचा संसार गिरगावातील गोठ्यांत थाटला घरात सामानसुमान त्यानीं आणून टाकलें व मीं तें लावण्याचें काम हातीं घेतलें पण मुंबईच्या

वलाईनें मला इतकें मारून टाकलें होतें कीं जरा कांहीं 'हे मी' करून ठेवाला किंवा 'अरे माण्या' म्हणून जरीपुराणेवाला ओरडला कीं मी बाहेर ऊन डोकावून जात असें

अशीच एकदा बाहेर डोकें काढून रस्ता न्याहाळीत असतां आ वासून वर ाहात चाललेले मामा मला दिसले! मीं मोठ्यानें हाक मारली, "मामा!"

"मने!" म्हणून खालून आश्चर्यचकित मामांनीं साथ दिली.

आम्हाला दोघांना केवढा आनंद झाला म्हणून सांगूं!

थोड्या वेळानें सासऱ्याजावयांच्या गाठीभेटी झाल्या. मामाना पाहून टिळकाना फार आनंद वाटला मामानीं नाना अत्यवस्थ असल्याचें टिळकाना सागून माझी जलालपुरास जाण्याविषयीं परवानगी विचारली. अर्थात् टिळक नाहीं म्हणणें शक्य नव्हतें. दुसऱ्या दिवशीं पुन्हा मी बोरीबंदरवर दाखल झालें

मामानीं मला बायकांच्या डब्यांत बसविलें व प्रत्येक स्टेशनवर येऊन ते माझी चौकशी करूं लागले. मी त्यांना सर्व ठीक आहे म्हणून सांगत होतें पण खरा प्रकार निराळाच होता.

सिंहस्थाचा तो शेवटला महिना होता. डब्यांत साऱ्या भाट्या–गुजराथ्यांच्या बाया बसल्या होत्या. एकेकीचा देह तुळईसारखा जाड! मला कोणी बसायलाहि जागा देईना. ह्या सगळ्या भाट्यांमध्यें मी एखाद्या लहानशा उंदराप्रमाणें सापडलें होतें. तरी मी उंदराच्या चिरचिरीप्रमाणें त्याना मध्येंच म्हणें, "स्टेशन आलें म्हणजे मी स्टेशनमास्तरला सागेन." पण तेवढ्यानें त्या मोठ्याच दाद देणार! त्यांचें आपलें कोपरखळी मारण्याचें व मधूनमधून चिमटे घेण्याचें काम चालूच होतें. कल्याण सोडल्यावर हळूच एका बाईचें मूल घेऊन मी खेळवूं लागलें. मला थोडीशी बसायला जागा मिळाली. पण हळूहळू डब्यातलीं सारींच मुलें माझ्या अगावर पडलीं! असो. मुलें खेळवीत का होईना, पण सुखरूपपणें चारलें बसून नाशिकपर्यंत पोचता आलें, हें का थोडें झालें!

नाशिकच्या स्टेशनवर उतरल्यावर गावात जाण्यास टांगेवाले पाच रुपये स्वारी मागूं लागले. मामांच्याजवळ तितके पैसे नव्हते. ते म्हणाले, 'तूं टांग्यांत जा.' मी म्हणें 'तुम्ही जा, मी पायीं येतें.' असें करतां करतां दोघांनीही पायीं जाण्याचें ठरलें.

आमच्या लोकांत बोलण्याचा पोच नसतो एवढें मात्र खरें मामा व मी दगदगीनें अतिशय थकलेलो स्टेशनवरून टांग्यांतून सहासात मैल चालत नारायण आलेला पुढें तसें पाहिलें तर नारायण थोडा मुक्काम करून खाऊनपिऊन घरची गाडी घेऊन नंतर जलालपुरचा पुढचा सहा मैलांचा प्रवास आम्हाला उरकायचा पण गांवांत शिरताच उपाध्याय भेटले त्यांनीं खालीं दिल्याप्रमाणें प्रताप केला

"का गोविंदरावमामा, कोठें गेला होता ?"

"मनूला आणायला"

"किती दिवस झाले ?"

"चार"

"मग, नाना गोखले वारले तेव्हा तुम्ही येथें नव्हता वाटतें ?"

हें ऐकल्याबरोबर आम्हा दोघांनाहि अतिशय वाईट वाटलें आता सासरीं नि विसावा कसला ! आम्ही तडक पायींच जलालपुरला जाण्याकरिता निघालों

नानांनीं जरी मला कधीं प्रेमानें कुरवाळलें नव्हतें, तरी मला त्यांच्या मृत्यूनें अतोनात दुःख झालें माझी आई मला माझ्या वयाच्या बाराव्या वर्षींच सोडून गेली ! हें सारें आठवलें !

– ३ –

संसारांतील ऊन सावल्या

कांहीं दिवसांनीं टिळक मला न्यायला आले. जबलपुराहून आमचा लक्ष्मीनारायणाचा जोडा निघाला. आतां खरोखर नवा व सुंदर संसार स्वतंत्र रीतीनें आम्हांला थाटायचा होता. मी माहेराहून माझ्या नव्या संसारासाठीं घेतां येईल तेवढें सामान घेण्याचा प्रयत्न करीत होतें, तर प्रवासांत सामान घेण्याचा टिळकांचा तिटकारा त्याला आडवा येत होता. तरी मीं भाजीपाला व फळफळा-वळ घेतां येईल तितकी घेतलीच.

जबलपुराहून आम्ही नाशिकला आलों. तेथें टिळकांची अलोट मित्रसंपत्ति होती. त्या संपर्कांत खोळंब्यांत टिळकांनीं दोनदा गाडी चुकविली. आता मात्र तिसऱ्यांदा गाडी चुकूं द्यावयाची नाहीं, असा निश्चय करून आम्ही दुसऱ्या दिवशीं नाशिक गांव सोडून नाशिक रोड स्टेशनवर येऊन पोंचलों. अगदीं प्लॅटफॉर्मवर आलों; आतां माझ्या जिवांत जीव आला. टिळकांनीं हमालाबरोबर सामान देऊन मला प्लॅटफॉर्मवर पाठवून दिलें व ते तिकिटऑफिसपुढील गर्दींत दिसेनासे झाले. मी सारें सामान व्यवस्थित मांडून गाडी येताच आंत चढून शिरण्याच्या तयारीनें उभी राहिलें. गाडी आली. हमालानें सामान आंत टेवलें. मी आत जाऊन बसलें. गाडीनें शिटी फुंकली; मीं भराभर सामान बाहेर फेकून देऊन खाली उडी टाकली; कारण टिळकांचा पत्ता नव्हता! समोरून गाडी पाहातां पाहातां निघून गेली, तेव्हां पलीकडे प्लॅटफॉर्मवर टिळक कोणाशीं वादविवाद करण्यांत गर्क झालेले दिसले! गाडी गेली तरी तिकडे ध्या असे टिळक म्हणाले नाहींत. मी आपली मिटी मिटी पाहात उभी राहिलें.

स्टेशनवरच एक दिवस राहून दुसऱ्या दिवशीं नक्की निघण्याचें ठरलें. सामानसुमानाची नीट मांडामांडी पुन्हा झाली, टिळक आपले येऊनच होते.

एकदाचे आम्ही निघालों. एकदोन स्टेशनें सुखरूपपणें पोंचलो. दरम्यान टिळकांचें लक्ष भाजीपाल्याकडे वळलें. फळफळावळ त्यांनी सारी टप्यातच वाटून टाकली व भाजीपाला खिडकींतून बाहेर एक एक, एक एक, सरळ फेकून दिला! काय सामानाचा भटाट मुला, सुंदरीत जाईनापर्यंतीज चांगली सारें मिळतें, वगैरे

तोंडानें चाललेंच होतें बायकांना माहेरची काडी माडीहून अधिक प्रिय असते पिशव्यातून मीं कांहीं डाळ, तांदूळ वगैरे सामान घेतलें होत त्यानें तेवढें बोरीबंदर स्टेशन पाहिलें

आम्ही नवीन घरीं आलों आईबापाखेरीज बाकी सारें मिळतें हें टिळकांचें म्हणणें खरें करायला सखारामभाऊजी मात्र आमची वाट पाहात असलेले तेथें आढळले सामान गेल्याबद्दल मन खट्टू झालें होतें, तरी घरात डाळीचें पीठ व तांदूळ सापडले तेवढ्यावरच मीं आमची नवीन घरातील पहिली मेजवानी केली

वाढायला घेतलें, इतक्यात टिळक म्हणाले, ‘ सखाराम, मुक्ता नेस मी आता शौचास जाऊन येतो ’ टिळक गेले भाऊजी सोवळ्यात त्यांची वाट पाहात बसले मीं वाढलेला भात पुन्हा पातेलींत भरला आठ वाजले, साडेआठ वाजले, टिळकांचा पत्ता नाहीं ! भाऊजींनीं इकडे तिकडे शोध केला शेवटीं ओवळें नेसून गावात टिळकांच्या जेथें जेथें ओळखी होत्या तेथें तेथें ते जाऊन आले व शेवटीं घरीं येऊन निराशेनें भुकेनें व्याकूळ होऊन भावाची वाट पाहात बसले

आम्ही दोघें गुपचूप बसून राहिलों होतों इतक्यात खालच्या मजल्यावरील जिन्याजवळच्या खोलींतून टिळक कविता म्हणत आहेत असा भास आम्हास झाला सखारामभाऊजी खालीं जाऊन पाहातात तों तिथें काव्यगायनाला पूर आलेला !

सध्याकाळीं सात वाजता वाढलेल्या पानावरुन अशा रीतीनें रात्रीं बाराला मंडळी जेवून उठली

* * *

टिळकांचा वाटेल त्या माणसावर विश्वास बसे अगदीं एखादा अट्टल चोर असला व त्यानें येऊन टिळकांना सांगितलें कीं मी साव आहें कीं ते तावडतोब तेवढ्यावरच तो साव आहे म्हणून विश्वास ठेवीत व जगाशींहि त्याच्यासंबंधीं हुज्जत घालण्यास कमी करीत नसत मनुष्यप्राणी हा जात्या दुष्ट नाहीं परिस्थिति त्याला दुष्ट बनवीत असते असें त्याचें म्हणणें होतें डेक्कन क्वीनचे ब्रेक इतर गाड्याहून विशेष बळकट असावे लागतात कारण तिला वेगहि तसा येतो तद्वत् टिळकांच्या ह्या सद्गुणाला त्यांच्याच सहवासामुळें माझ्या संशयी वृत्तीचा ब्रेक उत्पन्न झाला होता त्यांचा एखाद्या माणसावर विश्वास बसला कीं माझा हटकून त्याच्यावर अविश्वास ठेवलेला ! ह्यावरुन आमचे नेहमीं खटके उडायचे

माझी नथ मोडली. टिळकांनीं तावडतोब एक सोनार बोलावून आणला व त्याला मोतीं मोजून देऊन नथ गुंफून आणण्यास सांगितलें. मीं म्हटलें, सोन्याची तार करून आणायला सांगा त्याला. नथ तो आपल्या देखत गुंफील. त्यावरून आमचा चांगलाच खटका उडाला. त्यांनीं माझें न ऐकतां सोनाराला सोळा मोतीं मोजून देऊन बाटेला लावलें. तो गेल्यावर मला वर उपदेशाचे बरेच डोस दिले — नव्हे चांगलाच एक दसरेलभर उपदेश पाजला पण त्याचा कांहीं उपयोग न होतां दोन तीन दिवस माझ्या डोळ्यांपुढची नथ व तो 'लबाड' सोनार कांहीं हालेनात.

तिसऱ्या दिवशीं सोनार नथ घेऊन आला. त्यानें आणलेल्या नथेंत सोळांच्या ऐवजीं अठरा मोतीं होतीं! टिळक मला म्हणाले, 'पाहिलेंस! लोकांवर विश्वास टाकावा. हा मागसानें पदरचीं दोन मोतीं घालून पुरी नथ आणून दिली.'

नथेंतले सगळेच मोती खोटे निघाले हें त्यांनीं पुढें पुष्कळ दिवसांनीं कबूल केलें. पण कांहीं दिवस तरी सोनारानें आपल्या पदरचीं आणखी दोन खरीं मोतीं आपल्या बायकोच्या नथेंत घालून दिलीं, असा त्यांचा अगदीं प्रामाणिक समज होता.

टिळक स्वभावानें अतिशय शांत पण अतिशय रागीटहि होते! तें कसें, हें सांगतां येणार नाहीं. पण तें तसें होतें हें खरें आणि राग येण्यास व जाण्यासहि कारण अगदीं क्षुल्लक लागे. सोंगट्या खेळतांना त्यांना आलेला राग त्यांच्या पुष्कळ मित्रमंडळीच्या माहितीचा आहे.

मला एक दिवस ते म्हणाले, 'चल, सोंगट्या खेळूं!' सोंगट्या खेळतांना मला एक मोठा रोग जडत असे. तो म्हणजे हसणें! टिळकांच्या अंगावर डाव उलटूं लागला कीं मला हसूं लोटायचें आणि मी हसूं लागलें कीं ते चिडायचे! त्या दिवशीं खेळतां खेळतां माझी सरशी होऊं लागली. माझा हसण्याचा आजार वाढू लागला. टिळकांचा रागाचा पारा चढू लागला, तसा माझाहि आजार बळावूं लागला व त्या दिवशीं त्या 'आजारा' पायीं खरोखरच मृत्यूशीं गांठ पडण्याची वेळ आली होती. थोडक्यांत बचावलें.

सोंगट्या, पट, फांसे घर भर धावूं लागलीं. कांहींनीं खालील गदाराचा आश्रय केला. घातलेले चिटाने सैरावैरा धावूं लागले. सगळ्या सामानानें बंड पुकारलें. जागच्या जागीं कांहीं राहिलें असेल तर तें फक्त बायको व दिवा!

प्रकरण इतकें हातघाईवर आलें कीं शेवटीं दिव्यानेंहि राम म्हटलें. आगपेटी केव्हांच पासोडीचा आसरा करून विटाऱ्याच्या दिगाऱ्यांत तोंड लपवून बसली होती. तरी मला वाटत होती गंमत. मी आणखी जोरजोरानें हसूं लागलें.

' आतां त्या युद्धकांडांतील शेवटला भाग! जिन्याला नव्हतें दार! टिळकांनीं मला अंधारांत लोटलें.

मी जिन्यांतून 'घालीन लोटांगण वंदीन चरण' करीत खालीं तबकडींत येऊन पडलें. टिळकांचा राग मावळला व माझें हास्य पळालें. टिळक धावऱ्या धावऱ्या आगपेटी शोधूं लागले. ती सापडेना. शेवटीं अंधारांतच चाचपडत ते खालीं आले व मला उठवून वर घेऊन गेले. मला तो सातवा महिना होता.

आपण आतां बाप होणार असें टिळकांच्या ध्यानीं आलें व त्यांनीं मला माहेरीं नेऊन पोंचविलें. मला पोंचवल्यावर स्वतःहि त्यांनीं मुंबई सोडली व सहा महिनेपर्यंत ते कोठें गुप्त झाले न कळे.

आत्याबाईनीं व मामांनीं माझें करतां येईल तेवढें कौतुक केलें. माझे सारे डोहाळे पुरविले. परंतु मला परभारलीं टिळकांची काळजी वाटे. एक क्षणभरहि मला काळजीवांचून गेला असेल असें वाटत नाहीं.

आमच्या ह्या काळजींतल्या दिवसांत मामांना व आत्याबाईंना अत्यानंददायक गोष्ट घडली. त्यांना नातू झाला. टिळकांनीं त्याचें नाव विद्यानंद ठेवलें.

ह्या सुमारास नाशिक, नागपूर, मुंबई, वगैरे ठिकाणीं वक्तृत्वसमारंभ होत असत. उत्तम वक्त्यांना रोख रकमांचीं बक्षिसें मिळत. टिळकांना व्याख्यानें देण्याचा नाद फार व अशल्या समारंभांत भाग घेऊन ते ती बक्षिसें नेहमींच मिळवीत. मात्र मिळालेले सर्व पैसे तेथल्या तेथें एखाद्या गरजूस दान करीत. नागपुरास वक्तृत्वसमारंभ होता. नागपुरास जाण्याची गोष्ट टिळकांनीं आपल्या सासऱ्याजवळ काढली. टिळक कांहीं पैसे आणतील अशा आशेनें मामांनीं त्यांना जाऊं दिलें. हे परत तरी येतात कीं गुंतवात तिकडेच, असें मला भय पडलें. पण टिळक तावडतोब परत आले. बक्षिसाच्या सर्व पैशांची विल्हेवाट लावून येतांना एक मोठें तबक मात्र ते बरोबर घेऊन आले होते!

दिवाळीचा सुमार होता. त्या वेळीं सवेल अशा माल त्यांनीं खरेदी करून एक दुकान काढलें. दुकान होतें फटाकड्यांचें! आणि टिळक पुत्रांमुलांचे जसे धनि तसेच पुत्रामुलांचे अगदीं जवळचे दोस्तहि होते. फटाकड्यांचें दुकान असलेला

मित्र मिळाल्यावर कोणतीं मुलें त्यापासून फटकून राहातील? खूपच मित्रमंडळी त्यांच्या भोंवतीं जमा झाली. मुलांनीं व मुलांच्या ह्या दोस्तानें दुकानांतील सारे फटाकडे उडवून मौज केली!

तेथें टिळकांचे एक मित्र गणपतराव खरे म्हणून होते! ते त्यांना म्हणाले, व्यापारांत तुमचें कांहीं चालणार नाहीं; तुम्ही राजनांदगांवास चला. मी तुमच्या योग्यतेचें असें काम शोधून देतों. टिळक गणपतरावांच्या म्हणण्याप्रमाणे राजनांदगांवी गेले. तेथें त्यांना बलराम प्रेसमध्यें तात्पुरतें काम मिळालें.

दोन चार महिने काम केल्यानंतर मला नेण्यासाठीं ते जबलपुरास आले. जबलपुरास दत्तानंद फार आजारी पडला होता. टिळक येऊन पोंचल्यावर दोनच दिवसांनीं तो वारला. गोविंदरावमामांनीं तर अंथरूणच धरलें, इतका त्यांचा शोकक्षोभ झाला. टिळकांनाहि अतिशय वाईट वाटलें. त्यांनीं आपलें 'बापाचे अश्रु' काव्य ह्या वेळेस लिहिलें. हें काव्य छापलें होतें, पण त्याच्या प्रति कोठेंच मिळत नाहींत. ह्यानंतर वीस वर्षांनीं दुसरें 'बापाचे अश्रु' काव्य त्यांनीं आमचे मित्र प. वा. विनायकराव साठे ह्यांच्या मुलावर अहमदनगरास रचलें.

दुःख थोडें ओसरल्यावर टिळक व मी राजनांदगांवास गेलों.

राजनांदगांवास आल्यानंतर पहिल्यांदा मी मराठी मुळाक्षरें शिकलें. माझा अभ्यासाचा आरंभ व शेवट तेथेंच झाला व तें आणि तेवढेंच माझें शिक्षण म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं.

रा. खरे यांच्या पत्नी सौ. लक्ष्मीबाई ह्यांना लिहितां-वाचतां येत असे. टिळकांना येथेंच प्रथम स्फूर्ति झाली कीं आपल्याहि पत्नीस लिहितां-वाचतां आलें पाहिजे.

मला जरी अक्षरओळखहि नव्हती तरी मला टिळकांच्या सहवासानें लहानपणापासून कळत असे पुष्कळ. त्यांच्या कविता रचून झाल्या कीं बहुतकरून पहिला श्रोता व टीकाकार मी असायची. 'काव्यरत्नावलि' चालू असतांनाच त्यांनीं 'काव्यकुसुमांजलि' काढली होती. काव्यकुसुमांजलींतील एका कवितेंत त्यांनीं 'रत्नावली' वर टीका केलेली माझ्या चटकन् ध्यानात येऊन मी त्यांना तसें बोलूनहि दाखविलें होतें. माझी ही 'कळण्याची शक्ति' पाहून त्याच वेळेस टिळकांनीं आश्चर्य व्यक्त केलें होतें.

असो. लक्ष्मीबाई यांना लिहितावाचता येतें तर्से लक्ष्मीबाई टिळकांनाहि आलें पाहिजे असें टिळकांनीं ठरविलें. टिळकांना लहान मुलांना चांगलें शिकविता येत असलें, तरी माझ्या बाबतींत तें अगदीं निराळेंच ठरलें. एक तर मी लहान नव्हतें. दुसरें मी बायको होतें. तिसरें मला हसू फार येत असे. त्या हसण्यानें माझ्या शिक्षणातहि दगा दिला.

मला शिकविण्याचें ठरल्यावर टिळकांनीं पहिलीपासून सहावीपर्यंतचीं पुस्तकें—जवळ होते नव्हते तितके सर्व पैसे खर्च करून—एक दिवस खरेदी करून आणलीं! एका बाजूला टिळक बसले. पलीकडे मी बसलें. मध्यें पुस्तकांचा ढीग घातला व आमच्या अभ्यासाला सुरवात झाली.

व्याकरणापासून सुरवात.

टिळक म्हणाले, 'शब्द म्हणजे काय?'

मला सपाटून हसू लोटलें. हा कसला बाई चमत्कारिक प्रश्न? शब्द म्हणजे शब्द!

"शब्द म्हणजे शब्द." मीं उत्तर केलें.

"पण शब्द म्हणजे काय?"

"शब्द म्हणजे शब्द!"

"पण शब्द म्हणजे काय?'

पुन्हा माझें आपलें 'शब्द म्हणजे शब्दच' ठेवलेलें झालें! टिळक खूप संतापले. ते संतापत तसतशी मी हसू लागें. हसतसे ते आणखी संतापत.

शेवटीं संतापाग्नीनें व माझ्या हास्याच्या वायूनें मोठा भडका उडाला. तो भडका होताच पुस्तकांचा भडका उडाला! टिळकांनीं सारीं पुस्तकें टराटरा फाडून टाकलीं व त्या चिंध्यांच्या ढिगाऱ्याला काडी पेटवून लावून दिली!

आमचा हा पहिल्या दिवसाचा 'अभ्यास'. एका आठ दिवसाच्या आंत आपल्या बायकोनें आपल्यासारखें व्हावें असें टिळकांना वाटे व मी पडलें महातली मह. तेव्हां तें व्हावयाचें कसें!

पण हळू हळू त्यांना आपली चूक कळून आली व त्यांनीं मला अ पासून ज्ञ पर्यंत अक्षरें वळविण्यास दिलीं. तीं झाल्यावर क ची बाराखडी करून घेतली. पण हें शिक्षण देत बसण्यात त्यांना कांहींच गमत वाटेना व माझें

शिक्षण तेथेंच आटोपलें ! मात्र ह्यापुढें माझें वाचन पुष्कळ वाढलें व त्या वाचनातच बाकीच्या बाराखड्या व जोडाक्षरें मला आपोआप आलीं पण क्ष, ज्ञ, कै, सै, वगैरे मंडळी अजून माझी एखाद वेळेस फजिती करतात

* * *

एक दिवस जलालपुराहून पत्र आलें कीं गोविंदरावमामाना देवाज्ञा झाली !

पत्र वाचून आम्हा दोघाना फारच वाईट वाटलें आम्ही तावडतोब राजनांदगाव सोडलें जलालपुरास मला आणून पोचविल्यानंतर दिक्षित परत राजनांदगावीं गेले

पण राजनांदगावीं दोनतीन महिने त्यांनी कसेबसे काढले व नंतर राजनांदगाव सोडून ते नागपुरास आले

जलालपुरात तीन चार महिन्यांनीं दिक्षिताची तार आली, "मी फार आजारी आहें, तावडतोब निघून यावें "

आयाबाई फार घाबरून गेली ती भावाच्या दुःखानें पोळलेली होती घरात पैसा अडका काहीं नव्हता पुरुष माणूस कोणी नाहीं नागपूर किती तरी दूर तिनें शेवसायासाठीं पन्नास रुपये भिंतींत पुरून ठेवले होते तेच घेऊन जाण्याशिवाय आता गत्यंतर नव्हतें सकाळपासून सान्याचे पैसे वसूल करण्यास कुळकर्णी येऊन बसले होते व तारहि त्यांनींच वाचून आणविली होती पैसे तर तेवढेच होते शेवटीं आयाबाई कुळकर्ण्यांशीं बोलत बसली व मला इकडून तिनें भिंतींत पुरून ठेवलेली रुपयाची डबी काढून पाठून देण्यास सांगितलें मी घाबरलें होतें, गपचुप काढायला सांगितलेल्या पैशाचा गाजावाजा झालाच डबीचें झाकण निघालें साठ रुपये खणाखणा खालीं पडले कुळकर्ण्यांना हें सगळें दिसत होतें व ऐकूंहि येत होतें, पण जणू काहीं काहींच घडलें नाहीं अशा रीतीनें ते बसून राहिले नाकाला पाणी चढत होतें तरी त्याच कुळकर्ण्यांनीं आम्हाला व आमच्या रुपयांना सुरक्षितपणें नागापूरला नेऊन पोचविलें व तेथून आम्ही बैलगाडी करून स्टेशन गाठलें

जलालपुरास माझ्या लहानपणीं अशी स्थिति होती कीं गावांतल्या सर्व जातीच्या सर्व लहानथोर मंडळीला आपण एका कुटुंबातील माणसें आहों असें वाटे अस्पृश्यता अगदीं कडक होती, पण अस्पृश्य म्हणजे कोणी परका किंवा दूरचा वाटत नसे तसेंच कुळकर्णी म्हणजे सरकारी पैसे उकळणारा पठाण, अशी

कल्पना नव्हती. सगळे एकमेकांच्या गरजेला जागत. प्रत्येक कुटुंबाचें वेगळें असें कांहीं गुपीत नसे. सर्वांच्या अडचणी सर्वांपुढें असत व सर्वजण दुसऱ्याच्या मदतीला धावून जात.

नागपुरास गेल्यावर टिळकांचें बिऱ्हाड कसें सापडेल, आपल्याला कोण पोंचवील, वगैरे काळजी नाशिक सोडल्यापासून मला लागली होती. पण नागपुरास पोंचतांच तेथें टिळकांची स्नेही मंडळी आम्हाला उतरून घेण्याकरतां आली होती. त्याना परस्पर कोणीं तार पाठविली होती.

आम्हाला घरीं पोंचविलें, परंतु टिळकांचा पत्ता नव्हता! ते बरे असून घ्याख्यानें देत आहेत व चळवळींत भाग घेत आहेत वगैरे ऐकून आम्हांला आनंद वाटला. विशेषतः त्यांना तापजीप कांहींच आला नव्हता, हें ऐकून आम्हांला फार संतोष झाला. रागहि आला, पण तो तेवढ्यापुरताच.

त्या दिवशीं श्रावणी सोमवार होता. टिळकांची मित्रमंडळी त्यांना भेटली. आज एक म्हाताऱ्या बाईला ब्राह्मण पाहिजे, तुम्ही जाता का, असें त्याना त्यांच्या मित्रमंडळीनें विचारलें. टिळक कबूल झाले.

दिवेलावणीच्या वेळीं टिळकांना घेऊन त्यांची मित्रमंडळी आली. टिळकांना म्हातारी दिसली व ते चमकले. ही तर आपली सासू!

"तुम्ही आलां? हें घर कोणाचें?"

आत्याबाईनें टिळकांच्या मित्रमंडळीकडे बोट दाखविलें. मित्रमंडळी खो खो करून हसूं लागली!

टिळक म्हणाले, 'थँक यू!'

टिळकांच्या मित्रमंडळीनें त्यांची ही गंमत केली होती. घर घेऊन, सर्व संसार मांडून व धान्यधून्य भरून, आम्हांला बोलावून मग त्यांनीं टिळकांना अशा रीतीनें चकित केलें होतें.

दोन चार दिवसांनीं मामजी तेथें आले. आतां मात्र आमच्या संसारांत पुष्कळच जिवंतपणा आला. मामंजी तशा स्वभावाचे व आत्याबाई अशा स्वभावाची.

आत्याबाई मोठी सुगरण होती आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे आपल्या स्वैपाकाला कोणीं नांवें ठेवलेलीं तिला कधीं खपत नसत. मामंजींनाहि आपल्या स्वैपाकाचा मोठा अभिमान. विशेषतः देशावरचा स्वैपाक व कोकणी स्वैपाक ह्यांची ते नेहमीं तुलना करीत. वाढावयाचें काम माझें. बाहेर येऊन वाढून गेलें

वीं माझ्या व आत्याबाईंच्या कानांवर पडेल अशा तऱ्हेनें त्यांनीं कांहीं टीका करावी. तिकडे आंत गेलें कीं आत्याबाईंनीं तुझा सासरा माझ्या स्वैपाकाला नांवें कां ठेवतो म्हणून रागवावें. माझी मात्र मृदंगासारखी स्थिति झाली होती! एक थप्पड मामंजींची कीं लगेच दुसऱ्या बाजूनें दुसरी थप्पड आत्याबाईंची.

असो. कांहीं दिवसांनीं हीं दोघेहि आपापल्या गांवीं निघून गेलीं.

*　　　　*　　　　*

दिल्लटांचें दातृत्व कमालीचें होतें! शिवाय पैशाची त्यांना कधींच किंमत वाटली नाहीं. पैसा असला तर त्यांना जेवढा आनंद वाटायला पाहिजे तवढाच नसला तरीहि वाटत असे. मी तर त्यांना उलट असें म्हणायची कीं 'तुम्ही पैसा असला म्हणजे तो आईंल कसा द्याच्या काळजींत असतां.' तो राहील कसा ह्या काळजींत मी असायची. पैसा घालविणें सोपें असल्यामुळें ह्या लढाईंत नेहमी त्यांचाच विजय होत असे. शिवाय त्यांना कर्जहि देण्यास लोक नेहमीं तयार असत. तेव्हां मजजवळ पैसा ठरणें शक्यच नसे. शरण कर्ज करावें त्यांनीं व फेडावें मीं हेंहि चाललेलेंच असे.

असो. नागपूरचीच गोष्ट. एक दिवस घरांत कांहीं नव्हतें. मजजवळ एकुलता एक रुपया राहिला होता.

'बाजारांत जातां का?'

'हो जातों. तुझे पैसे, आम्हांला चाय मोकर मागसांना!' ह्यावर थोडासा प्रेमाचा वादविवाद होऊन शेवटीं मीं तांदूळ आणण्यास सांगून त्यांची रवानगी केली. ते गेल्यावर मी वाट पाहात बसलें. पण नेहमींप्रमाणें उशीर न करतां ते ताबडतोब परत आले. हसत हसतच आले. पुण हातांत तांदळाचें गांठोडें दिसत नव्हतें.

मला फार राग आला. पण असें नेहमींच होत असे. मी रागावलें म्हणजे ते मला जिजाई म्हणत व स्वत:ला तुकारामबुवा म्हणत. त्यांनीं खिशांतून एक सुंदरशी कांचेची दौत काढून मजपुढें ठेवली.

"पाहिलीस! किती सुंदर दौत आहे ती!"

"आतां काय ही दौत शिजत घालूं? काय करावें आतां?"

टिळकांनीं दौत उचलून सरळ माडीचा रस्ता धरला व वरच्या खिडकींतून ती नीट रस्त्यात फेकून दिली व वरून ओरडून मला सांगितलें, "तुला मानसशास्त्र समजत नाहीं "

खरोखरच मला मानसशास्त्र समजत नव्हतें व अजूनहि कळत नाहीं मला वाटतें, जिजाबाईलाहि तें कळलें नसेल व सॉक्रेटीसच्या बायकोलाहि कळलें नसेल पण त्या जर आपल्या आयुष्याच्या गोष्टी लिहून ठेवत्या व त्यांच्या संसारातील अडचणी लोकांच्या ध्यानात आल्या असत्या त्यांना दुसऱ्याच्या मनाविषयीं कांहीं कळत नसलें तरी आपल्या स्वतःच्या मनात काय काय चलबिचल होत आहे, हें त्यांना चांगलें कळत असलें पाहिजे

टिळकांना वाटे, ही एवढी संसारात लक्ष का घालते? मला वाटे, टिळक संसारात लक्ष घालीत नाहींत म्हणून मला घालणें भाग आहे दोघांच्या दोघें विरक्त बनलो तर दोघांनाहि उपास घडायचे

ह्या वागण्यामुळें अगदीं शेवटपर्यंत आमचे खटके उडत ते म्हणत, "हे पाहा, मी मरेपर्यंत हें असें चालणारच मात्र मी मेल्यावर तुम्हाला कोणाचें कर्ज ठेवून मरणार नाहीं " आणि अगदीं तसें झालें शेवटचें एक वर्ष आम्हाला एक पैचेंहि कर्ज नव्हतें तेथपर्यंत मात्र त्यांची बनावाढी व माझी वेरीन ही चाललेली असायची

कीर्तनकार व वैद्यराज.

आमचा मुकाम नानासाहेब पेंडशांकडे वेळोवेळीं होत असेच. ह्या प्रकरणांत सांगितलेले प्रसंग अशाच एका मुक्कामांतील आहेत. पेंडसे तेव्हां संगमनेरास मामलेदार होते. तेथें एकदा एक प्रसिद्ध कीर्तनकार आला होता. कीर्तनकाराचा आवाज उत्तम, कीर्तनांतील गाणीं सुंदर व अनुसंधानहि बहारीचें; तेव्हां कीर्तनास अतोनात गर्दी जमूं लागली. एके दिवशीं पूर्वरंग आटोपून अनुसंधानाला आरंभ होणार तोंच टिळक व नानासाहेब तेथें येऊन थमले. त्यांना बुवांच्या अगदीं समोरच जागा देण्यांत आली. बुवांना माळ घालण्याकरतां आणली ती त्यांनीं आपल्या हातांत घेऊन टिळकांच्या गळ्यांत घातली व त्यांच्या पायांवर डोकें ठेवलें. नंतर अनुसंधानास सुरवात झाली. हा प्रकार पाहून पेंडसे अगदीं आश्चर्यचकित झाले. पण तेथें त्यांना कांहीं बोलतां येईना. कीर्तन संपल्यावर बुवांनीं टिळकांचें कुशल विचारून त्यांची रजा घेतली.

हा काय प्रकार आहे, ह्याची नानासाहेबांना खुमखुम लागली. त्यांनीं घरीं येतांच टिळकांना विचारलें. तेव्हां टिळकांनीं सांगितलें कीं धामक येथें असतांना ह्या माणसाला मीं तीनचार कीर्तनें लिहून दिलीं व तीं त्याच्याकडून बसवून घेतलीं व तींच तो करीत आहे.

पेंडशांना फार आनंद झाला. 'टिळक, आतां तुम्हीं स्वतःच येथें कीर्तन करा' म्हणून ते टिळकांच्या मागें लागले. टिळकांनीं दोन तीन दिवस तयारी करून सुभद्राहरणावर एक सुंदर कीर्तन रचलें. तें कीर्तन एकसारखें तीन दिवस चाललें होतें. कीर्तनाचें मूळपद असें होतें.

> सेवक तव समरधीर चाललों झुजाया
> रथ माझा रम्य काय
> ध्वज तूझे सदय पाय
> अश्व विवेकाद्युपाय
> लागलों लढाया.

कीर्तनाचें आमंत्रण साऱ्या गावांत गेलें. पण पेंडशांचा जीव धाकधूक होत होता. अगदीं कीर्तन सुरू होईपर्यंत ते म्हणत होते, " टिळक, पाहा बुवा,

अजून विचार करा. फजिती नाहीं ना होणार? मी पाहिजे तर सांगतों लोकांना टिळक आजारी झाले म्हणून." पण एकच आख्यान एकसारखें तीन दिवस चालल्यानंतर मात्र पेंडशांचा संशय फिटला. त्यांचा आनंद गगनांत मावेना. पेंडशांचें अगोदरपासूनच टिळकांवर अत्यंत प्रेम होतें. तें ह्या कीर्तनामुळें अधिकच वाढलें. भिकूताईहि अगदीं खूप झाली.

* * *

माझे दिवस भरत आले. मला माहेरीं आणून घातली. माहेरीं आतां आत्याबाईच होती. मामांच्या मागें त्यांच्या इस्टेटीची वाताहात होऊन घर सावकारांनीं जप्त केलें. तेव्हां आम्ही दोघी माझ्या भावाकडे राहण्यास गेलों. पेंडशांची बदली कल्याणास झाली होती. मी जलालपुरास आल्याचें कळतांच भिकूताई मजसाठीं जलालपुरास येऊन राहिली. मला मुलगी झाली. मुलीचें नांव नर्मदा ठेवलें. आम्ही तिला माई म्हणत असूं. फार गोड मुलगी होती ती. टिळकांच्या जवळून मी दूर गेलें कीं बहुतेक ते आपल्या नोकरीचें दान व संसाराची दक्षिणा देऊन माझ्या मागोमाग बाहेर पडत. तसेंच ह्याहि वेळेस झालें. बहुवकरून ह्या दानदक्षिणेंत घरांत एखादा फुटका तांब्याहि राहात नसे.

मुलगी तीन महिन्यांची झाली. एके दिवशीं संध्याकाळीं टिळक आले. बरोबर एक बॅग होती. तिच्यांतून लुगड्यांच्या घड्यांसारखें कांहींसें दिसत होतें. पोरें हिशेब करूं लागलीं. एक माईंना, दोन माझ्या भावजयीला, मला एक दोन! अशीं हीं लुगडीं असावीं! टिळक बॅग पुढें घेऊन बसले. पुढें मुलें जमलीं. बॅग उघडली. पण लुगड्यांऐवजीं तींतून मोठमोठ्या वोऱ्या वह्या निघाल्या! त्यांच्यांतल्या एका कोऱ्या वहींतून त्यांनीं अगदीं कल्पनेनें संपूर्ण सावित्री आख्यान वाचून दाखविलें! जणूं काय लिहिलेलेंच वाचीत आहेत! वाचन झाल्यानंतर वही उघडून पाहिली तर सर्व पानें कोरीं!

भिकूताई गेल्यानंतर त्यांच्या पाठोपाठ पेंडशांचें टिळकांना नानडीचें पत्र आलें कीं सकुटुंब सहपरिवार कल्याणला आमच्या घरीं राहण्यास यावें. अर्थात् हें आमंत्रण स्वीकारून आम्ही कल्याणला पोचलों.

टिळक बोलतां बोलतां कविता करतात, ते आपणावरहि कविता करतील अशी माईंना भीति वाटत असे म्हणून ती त्यांच्यापुढें फारच क्वचित येई. कल्याणांत टिळक आल्यावर थारमाई तेवढी त्यांच्याशीं बोलण्यास रिकामी

होती नानासाहेब कचेरीच्या कामात, राहाता राहिलो मी व घारूमाई मी मुलीच्या गडबडींत, तेव्हां घारूमाईची व टिळकांची पूर्वीचीच गट्टी आणखी दृढ झाली

नवीला भिकूताईनें मनगट्या, हासळी, विरली, वगैरे वाळलेणें केलें होतें एक दिवस घारूमाई टिळकांजवळ हट्ट घेऊन बसली कीं दुसऱ्याच्या मावश्या आपल्या भाच्यांना दागिने करून देतात, तसे तुम्ही मला दागिने करून द्या टिळकांनीं कागद व पेन्सिल घेऊन तिला कोणकोणते दागिने पाहिजे होते, त्याची यादी करून घेतली मग थोड्या वेळात दागिने घेऊन जा, असे सांगून तिला त्यांनीं आंत पाठवून दिली आपले दागिने व तेहि इतक्या झटपट तयार होणारे दागिने कसे काय असतील ह्या उत्सुकतेनें घारूमाई मधून मधून टिळकांच्या खोलींत जात येत डोकावीत होती. टिळक मात्र आपल्या लेहिण्यात गढून गेलेले दिसत होते

दोनटीं एकदांचे दागिने तयार झाले व घारूमाईला टिळकांनीं हाक मारली दागिने तिला दिले तिलाहि फारच आनंद वाटला दागिने अगदीं सारे तिला पाहिजे ते एकूण एक होते घरचाच कारागीर असल्यावर मग काय पाहायला पाहिजे

घारूमाईला हे दागिने फार आवडले तिनें तो दागिन्याचा करडा—कागद—उचलून माजघरांत दौड मारली

घारूमाई आंत आली, तेव्हां मी व भिकूताई नवीच्या वाळलेण्याचें कौतुक करीत बसलों होतों घारूमाई म्हणाली,

" आई, मलाहि टिळकांनीं किती तरी दागिने करून दिले आहेत पाहा तुला वाचून दाखवितें " असें म्हणून तिनें ती सब कविता वाचून दाखविली आपली कविता आपल्या मेहुणीला कशी काय आवडली हें पाहाण्यास टिळक मागें दारात येऊन उभेच राहिले होते पण भिकूताईनें त्यांना उभे असलेलें पाहिल नाहीं लेकीनें कविता वाचून दाखविल्यावर तिनें एक लांब उसासा टाकला व म्हटलें,

" काय करावें ! इतकें शहाणपण असून काय उपयोग आहे ! इतका शिकला पढला, पण पदरीं एक रुकासुद्धा नाहीं एखाद्या नंग्या दरवेशाप्रमाण बायकोला घेऊन दारोदार फिरतात ! घरात नेहमीं नकारघंटा वाजत असते करायचें काय, धगड्या भरा त्याला "

टिळकांनीं हें सर्व बोलणें ऐकलें न ते तसेच मागल्या पारळीं जाऊन पासोडी घेऊन गुरफटून ओसरीवर पडले.

त्याच दिवशीं पेंडशाच्या घरीं एक ज्योतिषी आला होता ज्योतिषीबुवांना घरातील मंडळींची फारशी माहिती नव्हती भिकूताईंनीं त्याला घरातील सर्व मंडळींचे हात दाखविले घरातील स्वैंपाकी 'अय्या' होता मोठा ऐटबाज पोशाख करावयाचा तो त्याचा हात दाखविला बुवांनीं मोठी गंभीर मुद्रा करून विद्या पुष्कळ आहे, नारलौकिक पुष्कळ मिळेल, वगैरे त्याला सांगितलें

पलीकडे पासोडींत डोके खुपसून टिळक पडले होते त्यांच्याकडे हात करून भिकूताई म्हणाली, "पाहा, त्याच्या नशिबात काय आहे तें तरी पाहू या"

टिळक पुढें आले "हात दाखीव" टिळकांनीं त्यांच्यापुढें पालथा हात केला बुवा संतापले "हात असा दाखवितोस का? थोबाडीत मारायच्या आहेत का? तुम्ही थोबाडच मारणार" टिळकांनीं गुपचिप सोईचा हात दाखविला

ज्योतिषीबुवांनीं भविष्य वर्तविलें,

"विद्येच्या नावानें शंख! पैसा मुळींच नाहीं! लग्न होणार नाहीं" माईंनीं हळूच विचारलें,

"पोरेंबाळें तरी आहेत का नशिबात?"

"अहो, बायको नाहीं तेथें पोरं बाळें काय घेऊन बसलात?"

इतकें झाल्यावर बुवा गेले गावात फेरीला

संध्याकाळीं पेंडसे आले ते येताच टिळक त्यांना म्हणाले,

"नानासाहेब तुम्ही नेहमीं मला कीर्तन करण्याचा आग्रह करता, आज मला कीर्तन करण्याची हुक्की आली आहे तेव्हा आज रात्रीं जेवण झाल्यावर कीर्तन ठरवा माझें"

पेंडशांना फार आनंद झाला मामलेदार असल्यामुळे त्यांना कीर्तनाची तयारी एका घंट्या दीड घंट्यात करणं काहीं अवघड नव्हतें

जेवणीं झाल्यावर लोक जमू लागले कीर्तनाला सुरुवात होणार, इतक्यांत ज्योतिषीबुवा समोर येऊन बसले पलीकडे चिपाव भिकूताई बसली

कीर्तनाला सुरुवात झाली कीर्तनारंभीं पहिलेंच गाणें हें

माझें पद फिरलें पद फिरलें
नरवचन मम तुटलें ॥ ध्रु० ॥
मानामाना सुगडु साला मन्मन हें अन्तरलें — १
मायापाशिस निवेर रति ये भरनें रालतें रुचलें — २
स्वर्गमुक्ति संसार सारा हरिभजनीं मन रमलें — ३
मीपण हानिनें मीपण नूपण अनुभूतिस्तर हरिलें — ४
श्रीनारायण सुरकुळ टिळका नाम तुझें या जपलें — ५

पासोडी पांघरलेला पागल्या तो हात व भगवीं आपल्याच शरीरा वसू लागला हें पाहून ज्योतिषीबुवांची पाचावर धारण बसली मिसूनाईला मात्र ज्योतिषीबुवांची फजिती झालेली पाहून फार आनंद वाटला त्या ज्योतिषीबुवांकडे टक लावून पाहू लागल्या आपल्या मेहुण्याला त्या धन्यवाद देऊ लागल्या इतक्यात दुसरें पद सुरू झालें

घेडा झालों खरा, गड्यानो घेडा झालों खरा
कोणी म्हणती हा दरवेशी हाकलून द्या घरा
गड्यानो घेडा झालों खरा
शिकला पढला खरा न पदरीं धास धागड्या भरा
गड्यानो घेडा झालों खरा
घरात वाजे नगार घडा दाद न त्याची जरा
गड्यानो घेडा झालों खरा

आता मात्र माईसाहेबांचें सारें हास्य लयाला गेलें ! तिला आपलं दुपारचें बोलणें आठवलें भावला मेहुणा कधीं तरी आपल्यावर कविता करून आपली फजिती करणार ही तिची भीति खरी ठरली तिच्या मनाची स्थिति फारच चमत्कारिक झाली रागारागानें ती उठून जाऊ लागली

पेंडशाला मात्र ह्या दोन्ही माणसांच्या मनाची कांहींच कल्पना नव्हती शेवटीं राग थोडा शांत झाल्यावर ती म्हणाली,

" आहे, एक वहीग आड म्हणून मेव्हणा मजवर कीर्तन करतो वही मेल्यावर मव्हणे तारहि पाहाण्यास तयार नसतात सोसलें पाहिजे "

वरील उद्गार ऐकून माझ्या जिरात जीव आला मला इकडे आड नि तिकडे विहीर असें झालं होत

ह्यानंतर दुसऱ्याच दिवशीं ज्योतिषीबुवांनीं पोबारा केला टिळकहि मला व मथीला घेऊन जलालपुरास आले

* * *

मला जलालपुरास ठेवून टिळकांनीं सतशगीस जाण्याचें ठरविलें सुरगाण्यास नाना सत नावाचे एक अत्यंत उत्कृष्ट वैद्य होते त्यांचें बिऱ्हाड वणीस होतें नानासाहेबांचा टिळकांवर फार जीव होता टिळकांनीं त्यांच्याकडून त्यांची विद्या थोडीबहूत हस्तगत करून घेतली होती त्या दोघा गुरुशिष्यांच्या सगनमतानें टिळकांनीं आता आपलें ठाणें वणीस दिलें तेथें टिळकांनीं शाळा काढली ही शाळा टिळकांच्या सर्व शाळांत अधिक उत्तम चालली चाळीस विद्यार्थी जमले ते मोठ्या आनंदानें आपली फी वेळच्या वेळीं आणून देत त्या शाळांत शिष्यवर्ग आपल्या गुरुजींना फार मान देत टिळकांचें शिक्षणहि कांहीं वेगळें असे वणींतील कितीतरी बालगोपाळ त्या वेळीं कविता करूं लागले होते टिळक आपल्या विद्यार्थ्यांना इंग्रजीहि शिकवीत

वणीस देवीच्या धर्मशाळेंत जाऊन टिळकांनीं तेथें सापडतील त्या भुकेल्या माणसांना आणून अन्नपाणी द्यावें, कोणाला कपडे द्यावे, कोणाला औषधपाणी करावें, अशा रीतीनें पैसे मिळतील त्यांची विल्हेवाट लागत असे वणी खेडेगाव असल्यानें इतर खर्च होण्याचा संभव नव्हता आहीं मनुष्याच्या गरजेपुरतेंच काय तें तेथें मिळे, टिळकांप्रमाणेंच त्यांचे सर्वांत धाकटे बंधू महादेवभाऊजी होते किंबहुना एक कणभर अधिकच म्हटलें तरी चालेल! एक दिवस महादेवभाऊजी जलालपुरास गेले एका धोतराखेरीज त्यांच्या अंगावर दुसरी चिंधीसुद्धा नव्हती डोक्यावर टोपी नव्हती कीं पायांत जोडा नव्हता त्यांनीं हें सगळें कोणाला तरी देऊन टाकलें होतें नागपुरास भाऊजी ह्या वेळेस कॉलेजमध्यें शिकत होते, तेथून सुटी झाली म्हणून ते वणीस येण्यास निघाले होते! माझा पहिला मुलगा वारला तेव्हा भाऊजीच आम्हाला आमच्या मुलासारखे वाटत राग, प्रेमळपणा, दयाळुत्व व थोडासा विक्षिप्तपणा हीं सारीं टिळक व भाऊजी ह्या दोघांहि भावांच्या अंगीं होतीं मामनी वारल्याची बातमी आली तेव्हा भाऊजींना बाजारांत पाठविलें बाराव्या तेराव्याचे ब्राह्मण बोलाविले होते भाऊजी बाजारांत गेले बाजार आणला टिळक व भाऊजी ह्या दोघांनबद्दल मी हिशेब घेत असें कारण, ते काय व कसा खर्च करतील ह्याचा नेमच नसे,

भाऊजींनीं सारा दिवेस घोस दिला. पण चार आण्यांचा हिशेब त्यांना देतां येईना! शेवटीं कबूल केलें कीं दोन आणे एका भिकाऱ्याला दिले व दोन आण्यांची जिलबी घेऊन खाल्ली!

"भाऊजी, आज जिलबी घेऊन खाल्लीत? तुम्हांला कांहीं वाटलें का मागायला?"

"वहिनी, मग मी काय करूं? मला भूक लागली.

"पण भाऊजी, अजून सारं व्हायचं राहिलं आहे. ब्राह्मण जेवले नाहींत, आणि तुमचे वडील वारलेले; तुम्हीं गोड कसें खाल्लें!"

"ते दूर वारले वहिनी!"

* * *

भाऊजींच्या आधीं आमची नवूताई आम्हाला सोडून गेली.

टिळकांना मुलीची फार हौस. देवानें मुलगी दिली; ती सुंदर, बुद्धिमान्; पाल्हेदार व अतिशय गोड स्वभावाची होती, तिचा आवाज मंजूळ होता; तिचे बोबडे बोल सर्वांना वेडे करीत. टिळकांची मनीषा तृप्त झाली. त्यांना साऱ्या जगांत आपळे असें दुसरें मौल्यवान् तिच्याशिवाय कांहीं उरलें नव्हतें. आमच्या नवूताईला ताप आला. निमित्त नव्या दांताचा मोडक व्हायचें झालें.

कांहीं दिवस गेले. भाऊजींबद्दलचें व माईबद्दलचें दु:ख ओसरलें. मला माहेरीं जाण्याची वेळ आली. मी म्हणें मी जात नाहीं. मामा वारले. आत्याबाई दुसऱ्यांकडे. पण टिळकांचा आग्रह कीं जा, मी पैसे पाठवीन आणि आता पैसेहि बरे मिळत होते. आमचा हा वाद चालला आहे तोंच माझ्या भावाचें पत्र आलें कीं सौभाग्यवती प्रसूत होऊन मुलगा झाला. उभयतां बारशाला यावें.

आतां टिळकांचा फारच आग्रह सुरू झाला. पाहा, तुझ्या भाच्याच्या बारशाला गेली नाहींस तर फार वाईट दिसेल. तशांत हा तुझ्या भावाचा पहिलाच मुलगा. पुढें जायचें म्हणालीस तर बैलगाडीची दगदग तुला सोसणार नाहीं. हो ना करतां करतां माझी तयारी झाली. मीं घरांत केलेलें सर्व सामान घेतलें. आम्हीं एक गाडी भरली व निघालों.

जळाळपुरास पोंचलों तों शनिवार! अमावास्या! तशांत घरांत पांचवी! आत्याबाई म्हणे, घरांत जाऊं नको.

मीं सांगितलें, "मी जाणार. मला माझ्या भावजयीची पांचवी बाधते! आणि माझ्या वेळेस ती पांचवीला कोठें जाईल ?

मीं आल्याबाईचें मुळींच ऐकलें नाहीं. सरळ भावाच्या घरीं जाऊन राहिलें. टिळक परत गेले! महिना दीड महिन्यांनीं ते पुन्हा जळालपुराम आले. माझ्या पोटांत धरस झालें. मला वाटलें, नेहमींच्या रिवाजाप्रमाणें सर्वस्वावर तुळशीपत्र ठेवून हे घरणीहून आले असावे पण तसें कांहीं नव्हतें. ह्या वेळेस टिळकांचा रिमा चांगलाच गरम होता, संध्याकाळची वेळ होती, घरांत आंब्यांच्या आढ्या लावल्या होत्या, त्यामुळें गोड वास घहूंकडे दरवळला होता. संध्याकाळीं गुरें घरीं आलीं, त्यांच्या मागोमाग माझे धाकटे बंधु विष्णुकाका घरीं आले! गुरांना चारा वगैरे सोडून ते टिळकांपुढें येऊन बसले.

"टिळक, माझें दुखतें आहे पोट आज. तुम्ही मोठ्या राजवैद्यापाशीं त्याची कला शिकलांत म्हणून ऐकलें. पाहा पाहूं माझी नाडी. "

टिळकांनीं नाडी पाहून सांगितलें कीं आज आंब्याचा रस व कांद्याची भजीं जरा अधिक झालीं आहेत.

"वा! वा! तुम्ही वैद्यलोक मोठे चाणाक्ष असतां. घरांत आंब्याचा वास येतो आहे; शिवाय आज कांदेनवमी आहे; तेव्हां खूप बेत जमला. इकडे तिकडे पाहून ठरवायचें. शेजारीं खळबत्ता पडला असला कीं रोग्यानें खलबत्ता खाल्ला म्हणून ठोकून द्यावयाचें. तसें नाहीं. मनीची नाडी पाहून तिची केव्हां सुटका होईल तें बरोबर सांगा, तर म्हणेन खरी. ये ग मने बाहेर, आतां ह्यांची परीक्षा पाहूं."

"मी सांगतो, पण माझें बरोबर झालें तर तुम्ही पेढे दिले पाहिजेत; नाहीं तर मी देईन" ह्या अटीवर माझी नाडी पाहाण्याचें ठरलें. मी बाहेर येऊन बसलें. मला त्या दिवशीं बरें नव्हतें. पण तें मीं कोणाला सांगितलें नव्हतें. टिळकांनीं माझी नाडी पाहून सांगितलें कीं उद्या दुपारीं दोन वाजतां ही प्रसूत होईल व मुलगा होईल!

दुसऱ्या दिवशीं दोन वाजतां माझी सुटका झाली व मुलगा झाला.

पहिल्या दोन खेपांना टिळक जवळ नव्हते. पण ह्या खेपेला होते. मी फार आजारी पडलें. ती पहिली आषाढी दशमी होती. मुसळधार पाऊस पडत होता. पण तेवढ्या पावसांत टिळक नाशकास गेले व तेथून त्यांनीं मोठ्या

फीचा डॉक्टर आणला. शिवाय, त्याच्या टांग्याचें भाडेंहि टिळकांना द्यावें लागलें.

पहिलीं दोन मुलें गेलीं म्हणून हा तिसरा मुलगा मीं माझ्या भावजयीच्या ओटींत घातला. मुलाला पाहातांच तिला पान्हा फुटला. तिचा मुलगा सहा महिन्यांचा होता. ती आत्याबाईला म्हणे, सासूबाई त्याला मी आतांच घेतें. तीं म्हणे, असें म्हणूं नये. त्याची आई सुखरूप राहो.

हे अगदीं कृष्णासारखें झालें. देवकीचा पुत्र पण यशोदेनें संभाळला. भावजयीनें तीन महिने व वहीस आणली दोघींनीं तीन चार महिने त्याला संभाळला.

टिळकांनीं दहा दिवस वाजंत्री लावली. दहा रुपयांचे पेढे वांटले. भावांनीं जेवण दिलें. तेराव्या दिवशीं नांव ठेवलें व टिळक वणीला गेले. पाळण्यांत मुलाचें नांव दत्तात्रेय ठेवलें.

नागपुरास

कांहीं दिवसांनीं टिळक जबलपुरास आले. वणीस आतां आमचें फारच चांगलें बस्तान बसलें होतें. तेथें टिळकांना त्यांच्या आवडीचें काम तसेंच समाजसेवा व धर्माचा अभ्यास करण्यास सवड हीं सारीं मिळालीं होतीं. पण आम्ही वणी सोडण्याची आतां वेळ आली होती.

श्रीमंत आप्पासाहेब बुटींचें टिळकांना जबलपुरास पत्र आलें कीं कांहीं तरी जनसेवा हातून घडावी, ह्या हेतूनें मी वेदांचें भाषान्तर करण्याचें ठरविलें आहे; तरी त्या कामीं मला तुमची मदत पाहिजे. तुम्हीं तावडतोब नागपुरास या.

ठरलें आमचें नागपुरास जायचें. हत्तु आठ-दहा महिन्यांचा होता.

नागपुरास आम्ही बुटींच्या बागेंत राहूं लागलों. टिळक कांहीं वेळ लिहिण्याचें काम करीत व कांहीं वेळ बापूसाहेबांना शिकवीत. तेथें असतांना टिळकांनीं एका मोठ्या कादंबरीलेखनाला आरंभ केला. ती कधीं पुरी झाली नाहीं! जमतशी ते लिहीत, तसतशी ती छापूनहि आणीत! तिचें नाव आठवत नाहीं. मात्र बन्याचशा छापील कागदांनीं आमची एक गोष्ट किंत्येक वर्षें भरून ठेवली होती. त्यावरून ती कादंबरी माझ्या चांगली ध्यानांत राहिली आहे.

ह्याच सुमारास 'वीरकन्या' नांवाची एक ऐतिहासिक कादंबरी, 'तीन विधवा' नांवाची एक कादंबरी, 'एका फुलाचा इतिहास' (वनवासी फूल) व 'काव्यकुसुमांजलि' हीं छापलीं.

टिळक किंत्येक वेळेस आपल्या डायरींत कांहीं कांहीं प्रसंग लिहून ठेवीत असत. त्याच रीतीनें १८९२ सालीं त्यांनीं आपल्या डायरींत अगदीं बारीकसारीक गोष्टी लिहून ठेवल्या आहेत. नागपूरला मुक्कामाला गेल्याची तारीख वगैरे एका डायरींत त्यांच्याच हस्ताक्षरांत आहे.

Arrived at Nagpur on Thursday the 1st July, 1892. Took lodgings in the Buti's garden on the same day. Took up work the same day — वगैरे. ह्याच्या आधीं महाराज महिने मे पुण्यास जाऊन आले

असावें, असें डायरीवरुन दिसतें व तेथें मॅट्रिकचा अभ्यास करून पुढें वकील किंवा डॉक्टर व्हावें असा त्यांचा मानस होता.

आप्पासाहेब बुटींच्या उत्तेजनानें व सहाय्यानें टिळकांनीं नागपुरास 'ऋषि' नांवाचें एक मासिक काढलें. त्याच्या प्रथमांकांत संपादकीय कर्तव्यासंबंधीं ते लिहितात :

ऋषि या नांवाप्रमाणें कृति करणें हें आमचें कर्तव्य आहे, हें आम्ही पूर्ण समजून आहों. तें कर्तव्य यथाशक्ति संपादावयाचें असा आमचा निश्चय झाला आहे. यापुढें आमचें अवशिष्ट आयुष्य धर्माध्ययन, धर्मबोध, धर्माचरण व धर्मप्रसारण यांतच जाणार. आम्ही यथाशक्ति स्वधर्माच्या प्रकाशनार्थ, प्रचारार्थ, संरक्षणार्थ व सुधारणार्थ प्रयत्न करणार ... आम्ही आपल्या अनन्य पराक्रमावर परमपूज्य ऋषिवरांचें नांव राखूं .. आम्ही श्रुतिस्मृति पुराणादि ग्रंथांस प्राकृत रूप देण्याचा यत्न करूं. आपल्या नित्यनैमित्तिक कर्मांना महाराष्ट्रभाषारूप वस्त्रांत मांडून वाचकांपुढें ठेवूं. आपल्या संस्कारांविषयीं खरे शास्त्रार्थहि देऊं व त्या शास्त्रार्थांची व रूढीची तुलना करूं. विशेष प्रसंगीं तत्संबंधीं स्वतःचेहि अभिप्राय देऊं. इतकें करून अवकाश राहिल्यास गुह्याद्गुह्यतर वेदान्त मतासहि गीर्वाणवाग्रूप कोशांतून बाहेर आणून ठेवण्याचा यत्न करूं."

आप्पासाहेबांच्या घरीं एक साधु आले होते. टिळकांचा पुष्कळ वेळ ह्या साधूंच्या सान्निध्यांत जाऊं लागला व त्याच्यावर त्यांनीं कांहीं कविताहि केल्या होत्या.

'आधींच उल्हास' अशी स्थिति झाली. संसाराकडे त्यांचें लक्ष अगदीं पहिल्यापासून बेमतेमच. त्यांत आतां अभ्यास, वाचन, वादविवाद ह्यांना पूर आलेला व भोंवतालीं माणसेंहि पुष्कळ, तेव्हां त्यांना घराची आठवण राहूं नये ह्यांत नवल नाहीं.

आप्पासाहेबांच्या वाड्यांत धार्मिक चर्चा चालत व पुष्कळ पुस्तकेंहि होतीं. नवीन कांहीं लागलीं कीं आप्पासाहेब तीं चटकन् मागवून देत. अशा रीतीनें टिळकांचे दिवसाचे चोवीस तास वाचनांत व विचारांत जाऊं लागले.

टिळकांना भय असें कोणाचेंच कधीं वाटत नसे. जर कांहीं भय त्यांच्या हृदयांत असेल, तर तें देवाचें व त्याच्या खालोखाल माझें !

नागपुरास

काहीं दिवसांनीं टिळक जबलपुरास आले वणीस आता आमचं फारच चांगलें बस्तान बसलें होतें तेथें टिळकांना त्यांच्या आवडीचें काम तसेंच समाजसेवा व धर्माचा अभ्यास करण्यास सवड हीं सारीं मिळालीं होतीं पण आम्ही वणी सोडण्याची आता वेळ आली होती

श्रीमंत आप्पासाहेब बुटींचें टिळकांना जबलपुरास पत्र आलें कीं काहीं तरी जनसेवा हातून घडावी, ह्या हेतूनें मी वेदाचें भाषान्तर करण्याचें ठरविलें आहे, तरी त्या कामीं मला तुमची मदत पाहिजे तुम्हीं तावडतोब नागपुरास या

ठरलें आमचं नागपुरास जायचं दत्तु आठ-दहा महिन्यांचा होता

नागपुरास आम्ही बुटींच्या बागेत राहू लागलों टिळक काहीं वेळ लिहिण्याचें काम करीत व काही वेळ बापूसाहेबांना शिकवीत तेथें असतांना टिळकांनीं एका मोठ्या कादंबरीलेखनाला आरंभ केला ती कधीं पुरी झाली नाहीं! जसजशी ते लिहीत, तसतशी ती छापूनहि आणीत! तिचें नाव आठवत नाहीं मात्र बऱ्याचशा छापील कागदांनीं आमची एक लोटी कित्येक वर्षे अडवून ठेवली होती त्यावरून ती कादंबरी माझ्या चांगली ध्यानात राहिली आहे

ह्याच सुमारास 'वीरकन्या' नावाची एक लहानशी कादंबरी, 'तीन विधवा' नांवाची एक कादंबरी, 'एका फुलाचा इतिहास' (वनवासी फूल) व 'काव्यकुसुमांजलि' हीं छापलीं

टिळक कित्येक वेळेस आपल्या डायरीत काहीं कांहीं प्रसंग लिहून ठेवीत अशा रीतीनें १८९३ सालीं त्यांना आपल्या डायरींत अगदीं बारीकसारीक गोष्टी लिहून ठेवल्या आहेत नागपूरला पहिल्यांदा गेल्याची तारीख वगैरे एका डायरींत त्यांच्याच हस्ताक्षरात आहे

Arrived at Nagpur on Thursday the 1st July 1892 Took lodgings in the Buti's garden on the same day Took up work the same day — वगैरे ह्याच्या आधीं सहाच महिने ते पुण्यास जाऊन आले

रामटेकला ह्या बदलण्यास गेले. टिळकांनींहि त्यांच्या बरोबर जावें अशी त्यांची इच्छा होती. परंतु तें टिळकांना नको होतें. ते गेले नाहींत. नंतर जवळ जवळ एक महिना टिळक कोठें नाहींसे झाले. मजजवळ एक पैसा नव्हता. एक कामदार, एक माकड, मी, मुलगा एवढा संसार मला चालवायचा. ग्यायला घरांत दाणे नाहींत, उसनवारा देणारपाजार नाहीं, वाग्रेत काढ्याकुड्या गोळा करून त्याचें सरपण वापरावें. कामाला ठेवलेला मुलगा गांवांत जाऊन मजुरी करी व तीवर आपलें व माकडाचें चालवी.

अशा स्थितींत दिवस कंठीत असतां, घरांत आड्याजवळ पडलेली दोन शेर ज्वारी एक दिवस मला सापडली. ही ज्वारी पाहून मला इतका कांहीं आनंद झाला की मला वाटतें तसा आनंद फारच थोड्या लोकांना झाला असेल. त्या ज्वारीच्या कण्या भरडून मी त्या ताकाबरोबर खाऊ लागलें. बागेंतील मिरच्यांची पातळ भाजी तोंडी लावायला होई. दोन शेर दुधाचा रतीब होता. पैशाच्या साळीच्या लाह्या आणून ठेवायच्या व त्या थोड्याथोड्या दुधांत भिजवून दत्तूला खाऊं घालायच्या, असा आमचा संसार सुरू झाला.

माझा असा बाणा होता कीं कांहीं झालें, कितीहि हाल सोसावे लागले, तरी माहेरीं म्हणून जायचें नाहीं. त्याप्रमाणें मीं नागपूर सोडलें नाहीं कीं माहेरीं कळविलें नाहीं.

एक दिवस दत्तूनें भातासाठीं हट्ट घेतला. पण भात देणार कसा? घरांत तांदळाचा एक कणहि नव्हता. ह्याच दिवशीं दुसऱ्या बाजूला बागेंत झुडींच्या बाड्यांतील मंडळी वनभोजनाला आलेली होती. त्यांच्याकडून थोडा भात आणून दत्तूला द्यावा असें माझ्या मनांत येऊन मी चटकन् तिकडे गेलें. तेथें त्या वेळीं १०० पानांचा स्वैंपाक होत होता. तेथें एका वृद्ध बाईकडे सारी व्यवस्था होती. तिच्याकडे जाऊन मीं म्हटलें, "आजीबाई, मला तुपाच्या वाटीभर भात दत्तूसाठीं द्या, मला आला आहे कंटाळा चूल पेटविण्याचा."

ती वेळ संध्याकाळची होती. बाई माझ्या अंगावर वस्कन् येऊन म्हणाली, "हें काय हो भलत्याच वेळीं मागतां? अजून आमचीं जेवणेंसुद्धा झालीं नाहींत."

वरील वाक्यें ऐकून मी आल्यापायीं मागे परतलें. मला ब्रह्मांड आठवलें. ह्या अडाण्या बाईनें मला असें बोलावें! मला माझें माहेर आठवलें. किती

एकदा त्याच्यावर स्वैपाक करण्याची पाळी आली. दत्तू तेव्हां नुकताच भात खाऊ लागला होता. टिळकांनीं स्नान वगैरे उरकून चुलीवर डाळ शिजत टाकली व कपडे चढविले.

मी म्हणालें, 'जेवणें झाल्यावर बाहेर जा.' पण त्यांनीं तें ऐकलें नाहीं. 'डाळ शिजेपर्यंत आत्ता मी जाऊन येतों' असें सांगून ते बाहेर पडले. इकडे डाळ शिजली, जळाली व शेवटीं तिचे कोळसे झाले! पण टिळकांचा पत्ता नाहीं. दत्तू भुकेनें अगदीं व्याकूळ झाला. गांव बराच दूर. जवळ एक पैसा नाहीं. बारा वाजून गेले. दत्तूला सांभाळायला एक तेल्याचा मुलगा ठेवला होता, त्याच्याकडून तीन दगड मांडून मीं भात करून घेतला व त्याच्याकडून दत्तूला जेवूं घातलें.

मी उपाशींच होतें. डोळ्यांतून पाणी गाळणें हेंच माझें समाधान होतें व तेंच माझ्या हातीं होतें. चार वाजून गेले तरी टिळक आले नाहींत. बागेंत प्रेमा नांवाची एक महारीण होती. तिला हें कळलें तेव्हां तिनें बागेंतून कांहीं फळें आणून तीं मला आग्रह करकरून खाऊं घातलीं. "काय करूं बाई! तुम्हाला आमच्या हातचं चालत नाहीं. नाहीं तर मुलाला मीं जेवूं घातलं असतं." किती प्रेमळपणा हा. पण आम्हाला खरोखरच तिच्या हातचें चालत नव्हतें!

रात्र झाली. त्या मुलानें पुन्हा भात करून दत्तूला जेवूं घालून निजविलें.

रात्रीं नवाच्या सुमारास भिकाजीपंत मिठाई करायला आले. येताना बरोबर चेमनाचे लाडू व चिवडा त्यांनीं आणला होता. घरांत दिवा मिणमिण जळत होता. एका कोपऱ्यांत मी निजलें होतें व दुसऱ्या कोपऱ्यांत दत्तू निजला होता. भिकाजीपंतांनीं दार उघडलें तेव्हा मी फारच संतापलें.

'एवढ्या रात्रीं का आला?'

'खरंच सांगूं का वहिनी? नाना आले आहेत हसापुरींत. त्यांनीं मला सांगितलें कीं दत्तू नि तुम्ही भुकेले असाल, म्हणून मला हे खाण्याचे पदार्थ घेऊन त्यांनीं पाठविलें आहे, ते मागून जेवून येतील. त्यांना तुमचें भय वाटतें!'

ह्यानंतर टिळक पुष्कळ उशीरा घरीं आले.

कांहीं दिवसांनीं धार्मिक मतावरून किंवा दुसऱ्या कांहीं कारणावरून टिळकांचें व आप्पासाहेबांचें बिनसलें असावें. निदान धार्मिक बाबतींत त्यांचें मन तेथूनच अस्वस्थ होऊं लागलें होतें असें वाटतें. ह्याच वेळीं बापूसाहेब

रामटेकला ह्या वदलण्यास गेले. टिळकांनींहि त्यांच्या बरोबर जावें अशी त्यांची इच्छा होती. परंतु तें टिळकांना नको होतें. ते गेले नाहींत. नंतर जवळ जवळ एक महिना टिळक कोठें नाहींसे झाले. मजजवळ एक पैसा नव्हता. एक कामदार, एक माकड, मी, मुलगा एवढा संसार मला चालवावयाचा. खायला घरांत दाणे नाहींत, जवळपास शेजारपाजार नाहीं, बागेंत काड्याकुड्या गोळा करून त्याचें सर्पण वापरावें. कामाला ठेवलेला मुलगा गावांत जाऊन मजुरी करी व तीवर आपलें व माकडाचें चालवी.

अशा स्थितींत दिवस कंठीत असतां, घरांत आडवाजूला पडलेली दोन शेर ज्वारी एक दिवस मला सापडली. ही ज्वारी पाहून मला इतका कांहीं आनंद झाला कीं मला वाटतें तसा आनंद फारच थोड्या लोकांना झाला असेल. त्या ज्वारीच्या कण्या भरडून मी त्या ताकाबरोबर खाऊं लागलें. बागेंतील मिरच्यांची खमंग भाजी तोंडी लावायला होई. दोन शेर दुधाचा रतीब होता. पैशाच्या साळीच्या लाह्या आणून ठेवायच्या व त्या थोडयोड्या दुधांत भिजवून दत्तूला खाऊं घालायच्या, असा आमचा संसार सुरु झाला.

माझा असा बाणा होता कीं कांहीं झालें, कितीहि हाल सोसावे लागले, तरी माहेरीं म्हणून जायचें नाहीं. त्याप्रमाणें मीं नागपूर सोडलें नाहीं कीं माहेरीं कळविलें नाहीं.

एक दिवस दत्तूनें भातासाठीं हट्ट घेतला. पण भात देणार कसा? घरात तांदळाचा एक कणहि नव्हता. त्याच दिवशीं दुसऱ्या बाजूला बागेंत बुटींच्या वाड्यांतील मंडळी वनभोजनाला आलेली होती. त्यांच्याकडून थोडा भात आणून दत्तूला द्यावा असें माझ्या मनांत येऊन मी चटकन् तिकडे गेले. तेथें त्या वेळीं १०० पानाचा स्वैंपाक होत होता तेथें एका वृद्ध बाईकडे सारी व्यवस्था होती. तिच्याकडे जाऊन मी म्हटलें, "आजीबाई, मला तुपाच्या वाटीभर भात दत्तूसाठीं द्या, मला आला आहे कंटाळा चूल पेटविण्याचा."

ती वेळ संध्याकाळची होती. बाई माझ्या अंगावर खस्कन् येऊन म्हणाली, "हें काय हो भलत्याच वेळीं मागतां? अजून आमचीं जेवणींसुद्धा झालीं नाहीत."

वरील वाक्यें ऐकून मी आल्यापायीं मागें परतलें. मला ब्रह्मांड आठवलें. ह्या अडाण्या बाईनें मला असें बोलावें! मला माझें माहेर आठवलें. किती

तरी माणमें तेथें जेवून तृप्त होऊन जातात. माहेरीं भात शिजतो वहिणीकडे रोज दोन तीन शेराचा भात शिजतो आणि मी थाज एका सुपाच्या वाटीभर भाताला महाग झालें ना ?

त्या दिवसाइतकें पूर्वी मला कधींच वाईट वाटलें नव्हतें. दत्तूची मी कशी तरी समजूत करून त्याला निजविलें. जवळच मीहि पडलें होतें; मला झोप येईना सारखें विचारांचें काहूर उठलें होतें. मी म्हणें आता नाहीं, तर नाहीं. माझा मुलगा मोठा झाल्यावर चार माणसांना भात घालील इतक्यांत दारावर कोणीं थाप मारली. मीं दार उघडताच ती बाई आत आली. तिच्या मागोमाग ताट घेऊन आणलेला ब्राह्मण आत आला.

"बाई, मला फार वाईट वाटतें मघा मी तुम्हाला टाकून बोललें, राग मानूं नका. मीं दत्तूला वाढून आणलें आहे."

"पण तो आता निजला. आणखी तो काय एवढें खातो !"

पण अन्नाला पाठ दाखवायची नाहीं, असा माझा नियम असल्यानें मीं तें अन्न परत केलें नाहीं. व्यंकटेशस्तोत्रातील एक कडवें मला आठवलें, "अन्नासाठीं दाही दिशा । आम्हा फिरविशी जगदीशा ॥" बाईनें बरोबर लाडू आणले होते मीं विचारलें, "हे कशाला ? मजजवळ लाडू आहेत; पण ते शिजविण्याचा मला कंटाळा आला होता एवढेंच."

"तुम्ही आळशी आहात म्हणूनच हे आणले आहेत. आता माझा राग मानू नका, जसा दत्तू आहे तशीच मीहि समजा."

"तसें कसें म्हणता ? मी तर तुम्हाला आजीबाई म्हणतें."

"काहींहि म्हणा, पण तुम्हीं माझें ऐकलें पाहिजे"

असें सांगून ती बाई निघून गेली तें अन्न मीं व गड्यानें दोन दिवस खाल्लें आणि लाडू तर आणखीहि काहीं दिवस पुरले.

त्या बाईला काहीं तरी माणसाचें मन होतें नाहीं तर अशींहि माणसें सापडतात कीं दुसऱ्याना त्रास देऊन वर स्वत साळसूद म्हणून मिरवतात !

असो दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं दूधवाली आली दूध घातल्यावर ती पैसे मागू लागली, त्या वेळेस मात्र मला त्रिभुवन आठवलें, पुष्कळ वेळ माझ्या तोंडातून शब्द फुटेना. मी म्हणे, आता जर ह्या बाईनें दूध बंद केलें, तर

उद्यां मी मुलाला काय घालूं ? मला हुंदका आला. दूधवालीनें बाई काय झालें म्हणून विचारल्यावर तर मला रडें थांबवितांच येईना. मीं तिला सर्व हकीकत सांगितली व म्हटलें,

" मी त्यांचा तपास करीत आहें. नाहीं तर माहेरीं जाऊन मी पैसे पाठवीन. तूं आपला पत्ता मला देऊन ठेव. पण मी जोपर्यंत येथें आहें तोंपर्यंत मुलाचें दूध बंद करूं नको."

बाई म्हणाली, " दत्तूला माझ्याबरोबर धंतोलीला पाठवा. मी त्याला चांगला जीव लावीन."

" तूं जीव लावशील पण माझा जीव कोठें राहील ?"

" बरं, नका धाडूं ; पण जोंपर्यंत तुम्ही येथें आहा तोंवर ह्या मुलाचें दूध मी सोडणार नाहीं ; मला पैसे मिळोत वा न मिळोत. मी दूध घालीन. पैसे मिळतील पण माणसें मिळणार नाहींत." असें म्हणून तिनें मजपुढें तिला आलेले एका रतिबाचे दोन रुपये टाकले.

" हे घ्या तुम्हाला खर्चायला. आजच मला मिळाले आहेत."

मला धन्य वाटलें. परमेश्वरी लीला अगाध आहे. एका अगदीं खेडवळ बाईचें अंतःकरण केवढें उदार हें !

बाई जाते न जाते तोंच भिकाजीपंत आले. " कां वहिनी ; आतांशा नाना आमच्याकडे येत नाहींत ? ते कुठे गांवाला गेले कीं काय ?"

" हो."

" कुठें ?"

" माहीत नाहीं !"

" किती दिवस झाले ?"

" एक महिना."

" मग घरांत सामानसुमान वरी आहे का ? का देऊं आणून ?"

" सर्व आहे, आतां तुम्ही आलांच आहा तर त्यांना तार करा."

" पण कुठें करूं ? आणि काय करूं ?"

" राजनांदगांवला गणपतराव खर्‍यांकडे ते असतील. मी फार आजारी आहें व दत्तूला सांभाळण्यास कोणी नाहीं, अशी तार करा." ते नको नको म्हणत

असता मी दूधवालीनें दिलेल्या दोन रुपयांपैकीं एक रुपया त्याच्या हातावर टाकला व भिकाजीपंतांनीं तार केली

तार केल्याच्या दुसऱ्याच दिवशीं टिळक आले आले तेव्हा मी दारीं सडा घालीत होतें टिळक म्हणाले, "किती मूर्ख आहेस तू! असानें तुजवर कोण विश्वास ठेवील? त्या धनगराच्या गोष्टीसारखं होइल तुला असा कोणता आजार झाला होता?"

"पाय मुरगळला होता"

टिळकांचें स्नान झालें नतर ते जेवायला बसले त्याच्यापुढें मीं ताक, कण्या, मीठ व भाजलेल्या मिरच्या ठेवल्या

"हें काय?"

"तुम्ही गेल्यापासून मी हें खात होतें तं!"

टिळकांना फार वाईट वाटलं पण तें तेवढेंच! ते म्हणाले,

"आपल्याला राजनांदगावीं जायचं"

"का? येथें काय वाईट आहे?"

"तें कांहीं नाहीं मी सांगतो आहें तें ऐक, नाहींतर जा जबलपुरला"

माझी माहेरीं जाण्याची वेळ झालीच होती

धर्मान्तर

आम्ही राजनांदगांवला आलों. राजनांदगांवीं सुमारें दोन वर्षें आम्ही होतों. हा दोन वर्षांचा काळ टिळकांच्या आयुष्यांतील महत्त्वाचा काळ होता.

राजनांदगांवास टिळकांना चांगलें काम लागलें. तेथील राजेसाहेबांनीच त्यांना बोलावून घेतलें होतें. शिक्षणाचें, हुजूर कारकुनाचें व शेवटीं सरकारकुनाचें अशीं कामें त्यांनीं तेथें केलीं. शेवटल्या हुद्यांत नाझरच्या कामाचाहि समावेश झाला होता. परंतु वाचनाचा ज्याला व्यासंग आहे, अशा मनुष्याचें मन रमविण्यास त्या ठिकाणीं साधनें कमी, त्यांत टिळकांना प्रिय अशीं सर्व संस्कृत पुस्तकें नागपुरास राहिलेलीं, त्यामुळें त्यांनीं बायबलच्या वाचनास सुरुवात केली. हें त्यांना आगगाडींत भेटलेल्या एका साहेबानें दिलें होतें. इकडे हें वाचन चालू असतां त्यांच्या स्वभावाप्रमाणें लेखन, व्याख्यानें व अडल्या नडल्याची सेवा हीं चालूच होतीं. येथें आल्यानंतर टिळकांनीं उर्दू शिकण्यास एक मुनशी ठेवून त्याच्यापासून ते उर्दूचे पाठ घेत. इंग्रजी पुस्तकेंहि पुष्कळ वाचीत व कित्येक पाठ करीत. तीं पुस्तकें कोणतीं हें मला तुमच्या आठवणीनें सांगतां आलें नसतें, पण त्यांच्या डायरीवरून दिसून येतें कीं सिसरो व लेटर रायटर हीं त्यांनीं पाठ केलीं होतीं. बायबलचा फार जोराचा अभ्यास चालला होता, असेंहि डायरीवरून दिसतें. प्रसिद्ध ख्रिस्ती लेखक बाबा पद्मनजी व रे. डॉ. ॲबट ह्यांचा व त्यांचा पत्रव्यवहार होता व बहुतकरून त्यांच्याच सूचनेवरून त्यांनीं बरींच ख्रिस्ती पुस्तकें वाचलीं असावीं; मीं माझ्याकडूनहि लिहिण्यावाचण्याचा प्रयत्न करी, पण तें त्यांच्या मनाला येत नसे. माझें लिहिणें वाचणें तेव्हांपासून आजपर्यंत अगाध आहे. पेन्सिल, टाक, लेखणी, शेवटीं आगपेटीची काडी देखील मला चालते. टिळक डायरींत म्हणतात, (७ फे, १८९४) "दत्तू गृहस्थ गात आहेत. पुढील श्लोक शिकवितो. देवा मला दे बळ खेळण्याला ॥ जगांतली मौज पहावयाला ॥ चाईस (आईस) नानास सुखांत ठेवी ॥ प्रभो विनंती मम आयकावी ॥" लक्ष्मी कांडीनें हा श्लोक लिहून घेत आहे. शंभर वेळां एक एक चरण सांगितला तरी पत्ता नाहीं, तुम्ह्या तर कितीतरी ! ! हा रयमाबाई खावेटीचा अवतार ! ढोरासारखें काम करील ! तोंडाळपणामुळें सर्वांस अप्रिय होईल."

रखमाबाई गोरेटी म्हणजे आत्याबाई. ती नुकतीच येऊन गेली होती. राजनांदगावाला दत्तूच्या पाठचा भाऊ जन्मला. टिळकांनीं एक नाटक लिहिलें होतें. त्या दिवशीं तें नाटक बसवायला टिळक शाळेंत का वाड्यांत गेले होते. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं टिळक नाटकाहून आले. दुसरा मुलगा पाहून त्यांना फार आनंद झाला. त्यांनीं जबलपुरास आप्पाबाईंना तार करून मुलगा झाल्याचें कळविलें.

लवकरच आप्पाबाई आल्या. आप्पाबाईंचें व टिळकांचें नेहमींचेंच खडाष्टक. ती आल्यानंतर टिळकांच्या घरात पाय ठेवेनासा झाला. माझी मात्र अडकित्यात सापडलेल्या सुपारीसारखी स्थिति झाली. आप्पाबाईंची घरात सारखी कुरकूर चालावयाची. ती म्हणे, येथें कशाला राहिलीस? जबलपुरास का नाहीं आलीस? टिळकांना कांहीं आगण्यास तिनें सांगितलें कीं टिळक बाहेर जात व तिकडेच जेवून येत! घरीं आल्यावर आप्पाबाई हटकून त्यांना कांहीं तरी बोले! ती बोलली कीं त्यांनीं माडीवर जाऊन एखादें सुंदरसें काव्य तिच्यावर रचावें व तें मोठमोठ्यानें म्हणण्यास सुरुवात करावी!

दोघेंहि एकमेकांना भारी कंटाळलीं. इतकीं कीं एक दिवस टिळक संन्यास घेण्यास निघून गेले. आम्हाला त्यांनीं तसें कांहीं सांगितलें नाहीं पण माझ्या भावाबहिणीला त्यांनीं आपण सन्यास घेण्यास जात असल्याचें पत्र लिहून कळविलें.

माझ्या माहेरीं प्रत्येकजण घाबरून गेले. जो तो नवस करू लागला. कोणी सत्यनारायण, तर कोणी सोळा सोमवार. कोणी म्हणत, ज्ञानदेव, सोपानदेव वगैरेंच्या बापासारखे हे परत येतील, पण मग ह्यांना झालेल्या मुलाची काय व्यवस्था करायची?

माहेरीं उडालेल्या गोंधळाची आम्हाला कांहींच दाद नव्हती. तिकडून जेव्हां पत्रें येऊं लागलीं, तेव्हां ही भानगड आमच्या ध्यानांत आली. आठ दिवस झाले, टिळक परत आले. त्यांच्या गैरहजेरींत आलेलीं पत्रें मीं त्यांच्या-पुढें टाकलीं.

"हें खरें का?"

"हो खरें, पण तुझ्या परवानगीवांचून मला संन्यास देत नाहींत, म्हणून मी परत आलों"

टिळक आल्यानंतर दोन दिवसांनीं धाकट्याला आंकडीचा रोग झाला. माझ्या मांडीवरच त्याला मृत्यु आला. मी चटकन् बाजूला झालें व नंतर आत्याबाईला हाका मारल्या व म्हटलें, बाळ कसें तरी करतो आहे. आत्याबाईंनीं धावाधाव केली. पण तिचा उपयोग अर्थात् कांहीं झाला नाहीं; कारण तो गेल्यावरच मीं तिला धावाधाव करण्याला लावली. नाहीं तर तिनें सगळ्या विटाळचांडाळाच्या भानगडी उपस्थित केल्या असत्या आणि टिळकांचें व तिचें पुन्हा कडाक्याचें भांडण झालें असतें. तें सारें टाळण्यासाठीं मीं दूर बसून तो जिवंत असल्याचा बहाणा थोडा वेळ केला. मुलाचें नांव महादेव ठेवलें होतें. महादेवभाऊजी पोटीं आले अशा समजुतीनें हें नांव ठेवलें होतें. तो दिसण्यांत तरी भाऊजींसारखा होता. महादेवाच्या मृत्यूनंतर तर टिळकांची व आत्याबाईची अधिकच कुरबूर सुरू झाली. ती टिळकांना म्हणे, तुमच्या नाचरेपणामुळें सोन्यासारखें मूल गेलें, त्यावर ते म्हणत, तुमच्या मूर्खपणाच्या गांवढळ समजुतीमुळें मूल गेलें. माझी मात्र स्थिति फारच वाईट होई.

अशाच एका भांडणानंतर रागाच्या सपाट्यांत आत्याबाईनें जळगावास जाण्याचें ठरविलें. आम्ही दोघें तिला पोचविण्यास स्टेशनवर गेलों होतों. सकाळपासून तिनें कांहीं खाल्लें नव्हतें. गाडींत बसल्यावर टिळकांनीं खजूर व पेढे आणून तिच्या हातांत दिले; पण गाडी सुरू होतांच तिनें ते खाण्याचे पदार्थ गाडींतून आमच्याकडे फेंकून दिले! तिचा संताप झाला होता व त्यांना सोडून जायचें म्हणून फार वाईटहि वाटलें होतें.

* * *

एक दिवस सासूबाईंचें श्राद्ध होतें. मीं एकसारखी मागें लागलें होतें कीं श्राद्ध आहे, ब्राह्मण सवाष्ण बोलवायला पाहिजे.

" मला श्राद्ध करावयाचें नाहीं. "

" कां नाहीं ? "

" मी ज्यांना जेवायला सांगेन त्यांना जर तूं वाढशील तर मी श्राद्ध करतों; नाहीं तर करणार नाहीं. "

" म्हणजे, कोणाला सांगतां ? "

" आंधळे, पांगळे, कोणत्याहि जातीचे, कोणत्याहि धर्मांचे ! "

" श्राद्ध म्हणजे त्या दिवशीं आई येणार आणि हें भरतेंच काय ? "

" माझ्या आईला दया आवडत असे ती कर्मठ नव्हती "

" म्हणून काय झालें, आधीं ब्राह्मण जेवतील, मग तुमचे सारे आंधळे पांगळे बोलवा, मी नाहीं म्हणत नाहीं "

" मला त्या आंधळ्यापांगळ्याला ब्राह्मणाच्याच जागीं बसवावयाचें आहे ब्राह्मणाना बोलवावयाचेंच नाहीं "

शेवटीं हो ना करता करतां मी टिळकांच्या म्हणण्याला कबूल झालें व गुपचूप स्वत च जाऊन एक द्राविडी ब्राह्मण सांगून आलें रेटरेकराची बायको सवाष्ण होती

टिळकांचे आंधळे पांगळे आले माझी ब्राह्मण सवाष्ण आलीं त्यांची पंगत बाहेर बसविली, माझी आत बसली टिळकांनीं आंधळ्या-पांगळ्याना धोतरजोडे दिले, माझे ब्राह्मण कुरकूर करू लागले तुम्ही दुसरे ब्राह्मण का बोलाविले नाहीं व बाहेर हीं माणसें कोण आहेत? मी त्याना सर्व कांहीं समजावून सांगितलें, येथूनच टिळकांचें मन खिस्ती धर्माकडे ओढ घेऊं लागलें खिस्ती धर्माविषयीं ते आपल्या डायरींत म्हणतात (१८–२–९४), " खिस्ती धर्माकडे माझ्या मनाची प्रवृत्ति होत आहे केवळ ईश्वराच्या भाकानें व मायेनें मी बदलों आहे " आणि दुसऱ्या एका ठिकाणीं ते म्हणतात, " जरी बाप्तिस्मा घ्यावयास मला पुष्कळ अडचणी होत्या, तरी आपण खिस्ती आहां असें आताच्या आता जगात प्रसिद्ध करावें असा माझा निश्चय झाला व तदनुसार मीं तें ज्ञानोदयात प्रसिद्ध करविलें व माझा जीव खालीं पडला "

वरील बातमी प्रसिद्ध होताच जिकडे तिकडे मोठी खळबळ उडाली टिळकाना खिस्तीधर्मपराङ्मुख करण्यासाठीं निरनिराळे प्रयत्न करण्यात आले

टिळक खिस्ती होणार म्हणून त्याना गोत्यात आणण्यासाठीं त्यांचे कागदपत्र कित्येक मंडळी पाहाण्यास मागूं लागली! पण मी त्या बाबतींत फार जपू लागलें तें पडलें संस्थान टिळक काय कांहीं आडपडदा न ठेवता वाटेल तें लिहून टाकायचे कोणीं 'घ' चा 'मा' करून त्याना गोत्यात आणलें तर काय करायचें मी त्यांच्या प्रत्येक चिटोऱ्याला जपू लागलें आम्ही एका लहानशा संस्थानात होतों ह्या संस्थानात त्या वेळीं दक्षिणी ब्राह्मणावर डोळा होता असा माझा समज झाला होता, कारण कांहीं ब्राह्मण कांहीं

ना कांहीं कारणांनीं तुरुंगांत पडले होते. तेव्हां त्यांच्या कागदांत राजाविरुद्ध कांहीं अमलें तर काय करायचें. तशांत संस्थानांत विभाऱ्यांवर कांहीं जुलम होत असे, त्या बातर्मीतहि टिळकांनीं बरीच खटपट चालविली होती.

आतां आमच्या येथें पाहुण्यांची गर्दी जमूं लागली. नित्य नवे व पुष्कळ पाहुणे येऊं लागले. टिळकांची त्यांच्याशीं बोलण्याची व वादविवाद करण्याची धांदल असे. हे लोक आहेत तरी कोण व कां येतात असें मीं टिळकांना एक दिवस विचारलें. त्यांनीं सांगितलें, 'हे सगळे माझें मन वळविण्यास येतात.' एकजण म्हणाला, 'पाहा टिळक, मला कोणी नाहीं. माझी इस्टेट बरीच आहे; मी तुम्हांला ती सर्व बक्षीसपत्र करून देतों.' त्यांना तो दत्तक घेण्यासहि तयार झाला. टिळकांनीं त्याला सांगितलें की 'मी ख्रिस्ती होत नाहीं आणि हालोंच तर पैशासाठीं होणार नाहीं.' आप्पासाहेब बुटींनीं बापूसाहेबांना मुद्दाम राजनांदगांवास पाठवून टिळकांना कळविलें कीं मी तुम्हांस शंभर रुपये तुमच्या हयातीपर्यंत देतों, घर देतों व दत्तूची विद्या करतों! पण तुम्ही ख्रिस्ती होऊं नका. टिळकांनीं बापूसाहेबांची समजूत करून त्यांना परत लावून दिलें.

टिळक ख्रिस्ती होणार अशी बातमी नाशकास पेंडशांना कळली, तेव्हां त्यांचें पत्र आलें कीं तुम्ही मजजवळ येऊन राहा. मी तुम्हांला जन्मभर पोशीन व दत्तूची विद्या करीन. तुम्ही माझ्या येथें मांसमच्छर खा, वाटेल तें प्या, मी तुम्हांला मुळींच मना करणार नाहीं; पण तुम्ही ख्रिस्ती होऊ नका.

श्रीमंत आप्पासाहेब बुटींच्या ठिकठिकाणीं पेढ्या होत्या, त्या प्रत्येक ठिकाणीं टिळकांच्या हालचालीवर नजर ठेवण्याविषयीं आप्पासाहेबांचे निरोप गेले. बापूसाहेबांनीं जातांना मला हें सर्व सांगितलें व पैसेहि दिले. जर कांहीं कमजास्त वाटलें, तर आम्हांला तावडतोब तार करा. आम्ही कांहीं तरी करून त्यांना अटकावून ठेवूं, त्यांच्यावर कर्ज दाखवून शेवटीं तुरुंगात ठेवूं त्यांना पण ख्रिस्ती होऊ देणार नाहीं. तुम्ही कांहीं काळजी करू नका.

परंतु ह्या सर्व प्रलोभनांचा किंवा युक्त्यांचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. टिळकांनी राजनांदगांवच्या कामाचा राजीनामा दिला. माझी व दत्तूची रवानगी नाशकास आधीच होती. टिळक मुंबईस गेले व तिकडे ता. १०-२-१८९५ रोजीं त्यांचा बाप्तिस्मा झाला.

बाटल्याची बातमी हां हां म्हणतां वणव्याप्रमाणें चहूंकडे पसरली. तिची आंच मला लागूं नये म्हणून माझ्या भावावहिनींनीं व मेव्हण्यानें अतोनात श्रम केले. आणि ऐकतो तों बातमी खरी तरी आहे का हें पाहाण्यासाठीं पेंडशांनीं केशवरावमामांस सुरतेस पाठविलें तेथें पेंडशांचे पुतणे बाळासाहेब होते टिळक वातिरम्यानंतर बगर्देस गेले होते. तेथें केशवरावमामांनीं व बाळासाहेबांनीं त्यांच्या मागोमाग जाऊन त्यांची गांठ घेतली. टिळकांनीं त्यांना विचारलें, "तुम्हीं कां आलां?"

केशवराव म्हणाले, "तुमचा सल्ला घ्यायला आलों." टिळक म्हणाले, "मी ख्रिस्ती झालों आहें. तुम्ही आपल्या बहिणीला संभाळा नाहीतर नि जबलपुरास गंगा आहे. ती जीवदान देईल. तिच्याकडे लक्ष ठेवा."

केशवरावमामा म्हणाले, "जीव दिला, नाहींतर जिवंत राहिली, आतां तुमचा तिचा कांहीं संबंध राहिला नाहीं."

असें म्हणून ते दोघे बसल्येथून जड अंतःकरणानें परत फिरले. निघताना टिळकांच्या शेंडीकडे पाहून तर केशवरावांना हुंदकाच आला रागाचा कितीहि आव आणला तरी आरंभापासून त्यांचे डोळे पाण्यानें भरले होते ते निघताना पूर्णपणें निथळले.

केशवराव माझे बंधु. माझी भाची बाबूताई त्यांना मामा म्हणे, त्यामुळें त्यांना सारींच माणसें मामा म्हणूं लागलीं होतीं व तिच्यामुळें मलाहि सारीं मावशी म्हणत.

केशवरावमामा आले ते एकदम बंगल्यांत भिकूताई अंथरूण धरून पडली होती तिच्याजवळ जाऊन बसले. त्यांनीं तिला सारी घडलेली हकीगत सांगितली. भिकूताईचा कंठ दाटून आला. ती म्हणाली, आव. तूच मनीला काय सांगायचें तें सांग. मला कांहीं सांगवणार नाहीं.

मला वर बोलाविण्यात आलें. धसक्यानें माझी स्थिति इतकी वाईट झाली होती कीं मला जिना चढवत नव्हता! लहान मुलांसारखी मी हात टेकीत टेकीत भावावहिणीपुढें येऊन बसलें.

भावानें मला उपदेश करण्यास सुरुवात केली "सीता, सावित्री, तारा, द्रौपदी, अशा किती तरी पतिव्रता होऊन गेल्या कीं ज्यांची कीर्ति दिगंतीं गाजते आहे..."

मी म्हणालें, "सारें पुराण माहीत आहे. तुम्ही मला उपदेश करण्यासाठीं वर बोलावलें का? तुम्ही मुंबईला गेलां होतां त्यांची खबर काढण्यासाठीं; ते जिवंत आहेत ना, तें मला आधीं सांगा."

"हो! जिवंत आहेत! खुशाल आहेत! आनंदांत आहेत! तेथें त्यांना मास्तरचें काम लागलें आहे. पण...पण..."

"मग पण काय?"

"ते ख्रिस्ती झालेत."

"होऊं द्या झाले तर. कुठेंही असले नि सुखरूप असले म्हणजे झालें. ते गेले तर त्यांनीं काय माझ्या कपाळाचें कागदें थोडेंच फाडून नेलें आहे."

असें म्हणून मी ताडकन उठले व झरझरा जिन्याच्या पायऱ्या उतरून खालीं आलें. पण खालीं पोचतांच माझ्या अंगांतील सर्व शक्ति नाहींशी झाली. दारांत घरांतील इतर स्त्रिया उत्सुकतेनें उभ्या होत्या त्यांनीं मला धरून खालीं बसविलें. सर्वांना ही बातमी माझ्या आधींच कळली होती. त्या माझी समजूत घालूं लागल्या.

"जाऊं दे गेला तर! देवानें तुला सोन्यासारखा मुलगा दिला आहे! एक डाल नि पृथ्वीचें मोल! तो उद्यां तुझे पांग फेडील! जितकें तूं कष्ट सोसलेस तितकें पुढें सुख भोगशील." पण तो सारा बोध पालथ्या घागरीवर पाण्यासारखा होता. मी एखाद्या दगडासारखी झालें होतें. माझ्या डोळ्यांना अश्रूंचा टिपुस येईना. माझी भयंकर कोरड वळली होती.

रात्रीं आमचे बहुतेक नातलग पेंडशाच्या घरीं निजायला आले होते. जेवलें कोणीच नाहीं. बोलतहि कोणी नव्हतें. ज्यानें त्यानें यावें, दे सापडेल तें अंथरावें व कोठेंही पडावें. कोणीहि कोणाला या, बसा, खा, प्या, वगैरे कांहींच म्हणत नव्हतें. बंगल्यांत बरीच मंडळी निजली होती. मी मध्यें निजलें होतें. माझ्या एका बाजूला केशवरावमामा व दुसऱ्या बाजूला भिकूबाई निजलीं होतीं. दोघांनीं माझ्या अंगावर हात टाकले होते. एक दोनच्या सुमाराला निद्रेनें आपलें जाळें विणण्यास सुरुवात केली. त्यांत माझ्याखेरीज सर्वजण सापडलीं. मीं दोन्ही बाजूंनी दोघांचे हात माझ्या अंगावरून काढून हळूच बाजूला ठेवले. ओचा पदर कसून बांधला, दत्तूला शोधलें पण तो कोठेंच दिसेना. मग मीं आपला मार्ग सुधरला. पुढच्या दाराशीं येऊन मी दाराचा अडसर काढूं लागलें.

इतक्यांत तेथेंच राडंडची अलयेल कानांवर पडली. ती ऐकतांच माझ्या डोक्यांत विचारमालिका सुरू झाली. 'जर मला या लोकांनीं पकडून चौकीवर नेऊन थमविली आणि उद्यां चौकशी सुरू झाली तर ही अमक्या अमक्याची मेहुणी म्हणून बाहेर जग यडनडणार व बिचाऱ्या नानामाहेबांना माझ्यासाठीं खालीं पाहणें लागणार.' सुंदरनारायणाच्या डोहांत जाऊन उडी टाकण्याचा माझा बेत होता. पण तो वरील विचारांनीं यदलला व घरांतील आडाजवळ येऊन मी उभी राहिलें. हा आड फारच अरुंद आहे. पुन्हा विचार आला 'यांत मीं जीव दिला तर मला बाहेर काढणार कसें ? शिवाय उद्यां पंचनाम्याच्या वेळींहि नानासाहेबांना माझ्यासाठीं खालीं पाहण्याचा प्रसंग येणारच !' माझें डोकें भणाणून गेलें. मला कांहीं मार्ग दिसेना. मी आपल्या जागीं हळूच येऊन परत निजलें. थोड्या वेळानें मीं केशवरावमामांचा हात इतका जोरानें दाबला कीं ते खडबडून जागे झाले. त्यांनीं भिकूताईला उठविलें. 'भिकूताई, ही पहा मनी कशी करते आहे.' सारीं माणसें उठून बसलीं. 'काय झालें, काय झालें' म्हणून जें तें विचारूं लागलें मामांनीं माझा हात कसातरी सोडविला. त्यासरशीं माझ्या हातापायांची सर्व शक्ति गेल्यासारखें झालें; मी चांगली शुद्धीत होतें, भोवतालीं काय काय चाललें आहे तें मला कळत होतें पण माझी यत्किंचितहि हालचाल होत नव्हती. जें तें आपापल्यापरी उपाययोजना सुचवित होतें. माझी दांतखीळ बसली. कोणी म्हणत, हिला संतापवायू झाला. कोणी म्हणत, हिनें विष खाल्लें. भिकूताई म्हणाली, 'हिजजवळ एक दिडकीहि नाहीं. ती विष कोठून आणणार ?' तर कोणीं कल्पना काढली कीं हिनें काचा कुटून खाल्ल्या असतील. त्या वेळेस नुकतेच वैरवे निघाले होते. वहिणीनें मला व धाकूमाईला नऊ नऊ केसरें भरले होते. ते तिनें चटकन मोजून पाहिले.

वैद्याला आणलें, नाडीचा त्याला पत्ता लागेना. त्यानेंहि अभिप्राय दिला कीं मीं विष खाल्लें. माझी दांतखीळ उघडून थोडा मोरावळा, कांहीं मात्रा, दूध, वगैरे भरविण्याचा सपाटा सुरू झाला. मला सगळें कळत होतें पण एखाद्या लाकडाच्या ओंड्याप्रमाणें मी झालें होतें. माझी जीभ आंत ओढल्यासारखी होऊन तिजवर कांटे आले होते. ते पुढें महिनाभर गेले नाहींत. भिकूताईचा आजार पळाला. तिनें बिछाना गुंडाळला व ती रात्रंदिवस मजजवळ उभीच्या उभी राहून काढूं लागली. तिला माझें सर्वच करावें लागे. मी नुसती पडून होतें. माझे दात सुद्धा तिला घासावे लागत. वरचेवर मला दूध वारु पाजावें लागे. वऱ्याच

दिवसांनीं माझ्या अंगांत थोडीशी शक्ति आली. मी अंथरुणातल्या अंथरुणांत उठून बसूं लागलें. आतां माझ्या डोळ्यांना पाझर फुटले. एकसारखें मला रडूं येत असे. डोळ्यांचें पाणी म्हणून खळेना; ओघानें काय तें थांबत असेल तेवढेंच. मी कोणाशींच कांहीं बोलत नसें.

एक दिवस मी त्याच वाड्यांत एक खिन्हाड होतें त्यांच्या घरीं जाऊन रडत बसलें. दत्तू आपला बहुतेक वेळ आपल्या मावशीजवळ घालवीत असे. पण त्या वेळीं मला दुसरीकडे बसलेली पाहून तो मजजवळ आला व त्यानें माझा हात धरून मला तेथून उठवून देवघरांत नेऊन बसविलें; तेथें नेऊन बसविल्यानंतर तो मला म्हणाला, " बाई! तूं आपल्या मामामावशीच्या घरांत रड. लोकांच्या घरांत रडूं नको. तुला काय हवें सांग. धारूमाईसारखे पुष्कळ दागिने पाहिजेत का? का मावशीसारख्या सरी बाळी पाहिजेत? का मोठ्या कांठाचीं लुगडीं पाहिजेत? सांग. पण अशी उगीच रडूं नको."

भिकूताई जवळच होती. तिनें दत्तूला ओढून पोटाशीं धरलें व रडत रडत मला म्हटलें, "घे, त्याची तरी अक्कल घे थोडीशी." मला मात्र दत्तूचे हे सुखाचे शब्द ऐकून अधिकच दुःखाचे उम्हाळे आले.

—७—

माझा आधार

ह्यानंतर पांच वर्षें मीं भावावहिणीकडे काढलीं. टिळक ख्रिस्ती झाले त्या सुमारास पेंड्श्यांची बदली पंढरपुरास झाली होती. सखारामभाऊजीहि पंढरपुरास वकिली करीत होते. तेव्हां साहजिकच मी व दत्तू पंढरपुरास आलों. टिळक तेथें मला भेटायला आले. माझ्या व त्यांच्या भेटी झाल्यास ते मला आपल्याकडे घेऊन जातील अशी पेंड्श्यांना व भिकूताईंना भीति वाटे. पण हळू हळू ती नाहींशी झाली. उलट टिळकांना पुन्हा हिंदु धर्मांत घेण्याचीहि खटपट सुरू झाली. शास्त्रार्थ सापडेनात तेहि पेंड्श्यांच्या विनंतीवरून टिळकांनीं काढून दिले. पैशाचीहि काळजी उरली नव्हती. कारण भिकूताईनें ह्या कामीं आपले सगळे दागिने देण्याचा निश्चय केला व सखारामभाऊजी एक हजार रुपये देण्यास तयार झाले. अडचण होती खुद्द टिळकांच्या संमतीची. ते माझ्यासाठीं पंढरपुरास घुटमळत होते व त्यांना कोणाला दुखवायला नको होतें. पण पुढें एकाएकीं पंढरपुरला कॉलरा सुरू झाला. नानासाहेब राहात होते तेथेंच एक केस होऊन एक तरुण पाव्हणा पाहातां पाहातां मृत्युमुखीं पडला.

टिळकांना ही पळवाट मिळाली. नानासाहेब भोळे. त्यांना टिळक सांगूं लागले, ह्या पोरासारखी माझी गत झाली तर तुम्ही काय करणार? लोक तुम्हांला किती त्रास देतील? त्यापेक्षां मला आतां जाऊं द्या. शंकराचार्यांकडून उत्तर येण्यास अजून अवकाश आहे तोपर्यंत येथला कॉलरा कांहीं कमी होईल आणि मग पाहूं काय करायचें तें.

पेंड्श्यांनीं त्यांना परवानगी दिली, भाडें दिलें व त्यांची मुंबईस रवानगी केली.

भिकूताई व नानासाहेब आतां माझ्याशीं चांगलीं वागूं लागलीं. म्हणजे त्यांचें वागणें तसें कधींच वाईट नव्हतें. पण मध्यंतरीं मी टिळकांबरोबर जातें कीं काय, अशी त्यांना शंका आली होती एवढेंच. भिकूताईनें मला पाटल्या, बिलवर, वगैरे दागिने केले. पण जेव्हां जेव्हां टिळकांच्याकडून कांहीं काळजी उत्पन्न करण्यासारखीं पत्रें येत तेव्हां तेव्हां भिकूताईंना माझा राग येई. त्यांच्या घरीं, दत्तूची व माझी नीटनेटकी व्यवस्था होती.

एक दिवस नानासाहेबांची नगरास बदली झाल्याचा हुकूम आला! आतां सार्‍यांना मोठा विचार पडला. सुद टिळक जरी नगरास नसले, तरी खिस्ती लोक तेथें पुष्कळ! मनूला तेथें कसें न्यायचें! ह्या विचारांत ते आहेत तोंच टिळकांचें पत्र व पायांचीं पाकिटें आलीं. टिळकांनाहि नगरास काम लागलें व ते लौकरच मुंबईहून नगरास जाणार असें त्या पत्रांत होतें! आतां तर मला भिंगारईनोवर जाणें अशक्यच झालें. नानासाहेबांनीं भिकूताईच्या संमतीनें माझ्या भावांना पत्र टाकलें कीं माझी बदली नगरास झाली आहे. तेथें मनूला नेणें इष्ट नाहीं, तेव्हां तिला जलालपुरास पाठवितों. खर्चाची व दोघांच्या काळ्याकाळजीची सर्व व्यवस्था आमच्याकडेच राहील. तुम्हीं एक गोष्ट मात्र करायची. ती म्हणजे तिच्या मनाला व शरीराला जपायचें. हें पत्र हातीं पडतांच माझ्या दोघा भावांनीं आपल्या बायकांना सांगितलें, आज तीन वर्षें आमची बहीण सोयर्‍यांच्या घरीं आहे. तिला आतां आपल्याकडे आणली पाहिजे. आम्ही लोकांचे तमाशे पाहातों तसे लोक आमचे तमाशे पाहातील. तरी तुम्ही तिला एक पाहुणा किंवा आमचा एक आंधळा भाऊ समजून वागणार असाल तर आम्ही तिला आणूं. तिनें जरी आमचें कांहीं नुकसान केलें तरी त्याची जबाबदारी आमच्यावर आहे. तुम्हीं तिच्या मनाला लागेल असें कांहीं करायचें नाहीं. माझ्या दोघी भावजयांनीं म्हटलें कीं तुम्ही त्यांना खुशाल आणा; आम्ही एका शब्दानें त्यांना दुखविणार नाहीं.

जलालपुरास आल्यावर तीन चार दिवसांनीं टिळकांकडून पत्र व पाकिटें आलीं. जलालपुरास मी गेलें हें टिळकांना कळलें कसें कोणास ठाऊक?

जलालपुरास माझ्या भावजयांनीं मला अगदीं काम पडूं दिलें नाहीं. दोघींनीं माझें काम वांटून घेतलें. थोरली दत्तूचें सर्व पाहात असे व धाकटी माझें पाही; मला माझें लुगडेंसुद्धा तिनें धुऊं दिलें नाहीं. मी अलीकडे फार देव देव करूं लागलें होतें. माझें अंगधुण्याचें पाणी काढून देणें, लुगड्याच्या निर्‍या करून ठेवणें, पूजेचें करणें, हें सारें ती करी. मी म्हणें, 'वहिनी, तूं किती रा श्रम घेतेस?' तेव्हां तिनें म्हणावें, 'वन्सं, तुमचं मीं कांहीं केलं तर त्यांत देव मला आशीर्वाद देईल, तसं माईसाहेबांचं केल्यास देणार नाहीं. माईसाहेबांचं केलं तर देव व माणसं म्हणतील ही हें स्वार्थासाठीं करते आहे आणि तुमचं मी निस्वार्थी बुद्धीनें करतें आहे.' ह्याच भावजयीनें दत्तूला बाळपणीं संभाळलें होतें.

जलालपुरास आल्यापासून माझी लोळणफुगडी थांबली होती. मला आतां देवाचा नाद लागला होता. दुसरा कांहींच व्याप माझ्यामागें नव्हता. सकाळीं उठल्यावर वेणीफणी, अंगधुणें करून नियमानें गुरुचरित्र, शिवलीलामृत, देवपूजा, तुळशीची माळ व नंतर जप हा माझा नित्यक्रम असे. मी एक वेळ जेवीं. मला उपासहि बरेच असत. शिवाय चार शुक्रवार, चार शनिवार, चार मंगळवार, ह्या दिवशीं—शुक्रवारीं रात्रीं फक्त दूधभात खायचा, तर शनिवारीं रात्रीं फक्त वडेच खायचे! मंगळवारीं रात्रीं नऊ मुठींचे कानवले करून त्यांतील सहा मुठींचे गायीला घालून तीन मुठींचे मीं खायचे. एकादश्या वगैरे असतच. हें सारें टिळकांनीं प्रायश्चित्त घेऊन परत जातींत यावें म्हणून मी करीं. ज्या दिवशीं उपास असे त्या दिवशीं माझी वडील भावजय आपलें सर्व कामधाम आटोपल्यावर मी पडलेली असेन तेथें एवढे दूधपोहे घेऊन यायची व मला आई बाई करून ती बळें खायला घालायची. एकीकडे तिचा उपदेश चालायचा. ती म्हणे, 'वन्सं, सर्व संपत्तीपेक्षां आधीं शरीरसंपत्ति पाहिजे. ती जर तुम्ही घालवून बसला तर तुम्हाला कोण विचारील? चालतील पाया तर विचारतील आपापा.'

टिळकांनीं परत यावें म्हणून मी नुसते उपासतापास करूनच राहिलें नाहीं. आणखी जें जें सुचेल तें तें मी करीं. पण ह्या दोघीजणी मला फार घोटत असत. त्या म्हणत, ह्या कोणाचें कांहीं वाईट करीत नाहींत, कांहीं नुकसान करीत नाहींत, मग ह्यांना कशाला दुखवा!

जलालपुरास एक भला मोठा मारुती आहे. त्याच्या हातांत मी चिठ्ठी देत असें. हेतु हा कीं त्यानें टिळकांच्या मागें लागून त्यांना परत आणावें. पण हें कोण करतो, हें गावकऱ्यांना कळत नसे. कधीं कधीं मारुतीच्या डोक्यावर दगड ठेवायची. हेतु हा कीं दगड दिला म्हणजे त्याला माझें काम करावेंच लागेल. म्हण आहे ना कीं तुझ्या डोक्यावर कुणीं दगड का दिला होता? म्हणजे अमुक एक गोष्ट करण्याची तुजवर जबरी कोणीं केली होती का? मग मी रामनामाच्या चिठ्या लिहून मारुतीच्या डोक्यापासून पायांपर्यंत चिकटवूं लागलें. हें काम अगदीं पहाटे उठून, अंग धुऊन, कोणी जागें होण्याच्या आधीं करावें लागे. रामाच्या नावाच्या चिठ्ठीचा पायांना स्पर्श होण्याच्या आत मारुती त्यावरचें हें संकट टळण्यासाठीं माझ्यावरचें संकट निवारील अशी कल्पना मनांत होती.

मास्तरीणीच्या हातांत काठी, डोक्यावर दगड, अंगभर चिठ्या हा काय प्रकार आहे ह्याचें गांवभर कुतूहल उत्पन्न झालें. हें चेटूक कोण करतें तें पाहिलें पाहिजे व त्या चेटकिणीला चांगला दोक दिला पाहिजे असें गांवांतील प्रमुख मंडळीनें ठरविलें. एक दिवस ही मंडळी तेथेंच लपून बसली. मी अंग धुऊन ओलेत्यानें तेथें गेलें व एक चिठ्ठी लावून उजनी घेत आहें इतक्यांत दोघे चौघे हातांत काठ्या घेऊन माझ्या अंगावर धावले. थोडें थोडें दिसायला लागलें होतें. जवळ येतांच मंडळीनें मला ओळखलें. दादा कुलकर्णी म्हणाले, 'ताई, तूं असशील अशी आम्हांला कल्पना नव्हती. बरें तर बरें, आता ह्या पोराची आई नाहक प्राणास मुकली असती. आम्हांला वाटलें कोणी चेटकीण हें चेटूक करीत असावी म्हणून आज आम्ही मुद्दाम लपून बसलों होतों. चालूं देत तुझे उपाय. तुला ह्यांत यश मिळून टिळक येथील म्हणजे झालें.'

गंगेपासून घरापर्यंत मी पावलें काढीत असें. तसेंच देवीला रोज तांबडें फूल वाहाण्याचा मीं नियम केला होता. फूल मिळालें नाहीं म्हणजे त्या दिवशीं मी उपास करायची. मला उपास पडूं नये म्हणून माझ्या भावजया मला कोठून तरी तांबडें फूल आणून देत.

माझें एक काम देव देव हें होतें व दुसरें मुलांना शिकवायचें होतें. दत्तूची पहिली मास्तरीण मीच होतें. पुढें दत्तूच्या मुलांचीहि पहिली मास्तरीण मीच झालें! रोज वेळ मिळेल तेव्हां दत्तू व भावांचीं मुलें ह्यांना घेऊन मी त्यांना लिहायला शिकवीत असें.

* * *

भिकूताईनें मला जलालपुरास आणून टाकली होती ह्याचें कारण तिला वाटे मी एखादे वेळेस पटकन् टिळकांकडे निघून जाईन. ती माझ्यावर एक गाणें म्हणत असे. "मैना, तुझा ग पिंजरा मायेचा" वगैरे. गाण्याचा अर्थ असा होता कीं 'मैने, तुला कोंडून ठेवलें आहे तरी हा पिंजरा म्हणजे कैदखाना नाहीं. आम्हांला मायेनेंच तुला कोंडावें लागतें. नाहींतर तूं केव्हांच भुरकन् उडून जाशील.'

माझ्या दोन्ही भावांच्या मुलांना आतां सातवीं वर्षे लागलीं होतीं. दत्तूला सहावें वर्ष लागलें होतें. ह्या तिन्ही मुलांच्या मुंजी कराव्या असा आतां घरांत विचार सुरु झाला. तिन्ही मुलांच्या मुंजी बरोबरच लावावयाच्या ठरलें होतें. पण कित्येक म्हणूं लागले, दत्तूची मुंज आत्तांच करूं नका. जर त्याच्या बापालें

त्याला नेल तर मुनीचा खर्च फुकट जाईल केशवरावमामा म्हणाले, काहीं हरकत नाहीं जानव्याचा दोरा गळ्यांतून काढून टाकायला काहीं खर्च लागत नाहीं त्याचीच मी आधीं मुंज करीन नि मग आमच्या मुलांच्या करीन मामा नाशकास जाऊन ह्या वर्षी मुलाना मुंजी लागतात कीं नाहीं पाहून आले होते विधानादि मुंजी लागत होत्या

दत्तूची मुंज आधीं करायची व मग त्यांच्या मुलांच्या मुंजी करायच्या असें ठरवून त्यांनीं तशा मूळचिठ्ठ्यादि पाठवून दिल्या होत्या टिळकांना पाठविलेल्या मूळचिठ्ठ्यांत मात्र तिथि उलटसुलट घातल्या होत्या हेतु हा कीं दत्तूच्या मुंजीची तिथि तर त्याना कळू नये व मुंज होणार एवढें तर त्याच्या कानावर जाव तिथि मधी कळती आणि त्याच वेळस त्यांनीं मुंजींत काहीं अडथळा आणला असता तर?

दत्तूच्या मुंजींत सव मंडळी तीन दिवस रडतच होती उपाध्यायाच्या मांडीवर त्याची मुंज लागली तोहि बिचारा रडत होता कारण त्याला मुलगा नव्हता तो म्हणे, ज्याला बाप आहे त्या मुलाची ही अवस्था व ज्याना मुलगा नाहीत त्याची ही अवस्था थोडक्यात म्हणजे पहपाहुण्यापासून दत्तूच्या मुंजींत सर्वांनीं एका दिलानें पान्याची पर्जन्यवृष्टिच चालू ठेवली होती

रडतखडत पण कशीतरी निर्विघ्नपणे दत्तूची मुंज पार पडली मुलांच्या मुंजीचें देव देवक बसवायरच्या वेळस टिळकांची मलाहीं छड छड चार पत्रें येऊन पोचलीं दोघा भावाना दोन पडशाना एक व मला एक तीं पत्रें म्हणजे त्याच्या डोक्यात आलें त्या साऱ्याचे चित्रपञ्च होत त्यात काय नव्हतें? शिव्याची लाखोली, सरकारदरबारचा धाक, सार काहीं होतें

मामा म्हणाले, मव्हण्यानें अहेर पाठविला

* * *

पढरपुरास दत्तूची प्रकृति जशी होती तशी ती यथ राहीना त्याला हिवताप लागला व दिवसातून दोन दोन तीन तीन हिंव त्याला यऊ लागलीं त्याच्या मामानीं पुष्कळ उपाय केले पण गुण येईना मी म्हणें 'नागपुर पढरपुर येथें कसें दत्तूला चागल वाटत होतें यथेंच कसें त्याला बरें वाटत नाहीं ज्याच्या जिवावर मला आपलें आयुष्य कढायचें आहे त्यालाच जर बरें नाहीं तर येथें राहून कायचें तरी काय?' पण जायचें कोठें? टिळकांच्या भयाम मला घरची

माणसें कोठेंच जाऊं देणार नाहींत. शेवटीं माझ्या मनानें टिळकांकडे पंढरपुरास जाण्याचें घेतलें पण जायचें कसें ? जवळचे सारे पैसे मामाकडे !

माझा भाऊ माझ्या जाण्याच्या विरुद्ध होता. तो म्हणे, 'ज्यानें मुलींत एका पैनेंहि साह्य केलें नाहीं त्याच्याकडे न बोलावतां तू जावेस हें मला पसंत नाहीं. तू जर आपल्या हट्टानें जात असलीस तर पुन्हा मात्र मला तोंड दाखवू नको.' मी म्हटलें, 'मी हौसेनें जातें आहे असें नाहीं. मला दत्तूसाठीं गेलेंच पाहिजे.' भावजया म्हणू लागल्या, 'दत्तूकरतां जायचें तर जा. पण तुम्ही आम्हाला मुळींच जड नाहीं टिळकांकडे मात्र जाऊ नका ' धाकट्या भावजयीला तर फारच वाईट वाटलें. तिनें अकराव्या दिवसापासून दत्तूला स्वतःच्या अंगावर पाळून सांभाळलें होतें. मी टिळकांना लिहिलें कीं "आज तीन महिन्यांपासून दत्तूला ताप येत आहे त्याला घेऊन पंढरपुरास जावें असें वाटतें. पण जवळ पैसे नाहींत. ते मी गोळा केले असें समजलें तर मावळग मला जाऊं देणार नाहींत तरी ही बातमी बाहेर न फोडता पंढरपुरास जाण्याचें तीन माणसांचें भाडें पाठवा मी भाऊजींकडे जातें."

त्यांनीं तातडतोब पैसे पाठविले व दरमहा दहा रुपये भाऊजींकडे पाठवीन म्हणूनहि लिहिलें.

पैसे येताच मीं तातडतोब पंढरपुरची तयारी केली आत्याबाईला दत्तूची बाळजी लागून राहील म्हणून तिलाहि बरोबर घेतलें अशा रीतीनें आम्हीं जबलपुर सोडलें व पंढरपुरास आलों

म्हटल्याप्रमाणें टिळकांची दहा रुपयांची मनीऑर्डर आली. आमचा पत्रव्यवहार जोरात चालला होता मधून मधून त्यांची पुष्कळ वाकडीं तिकडीहि पत्रें येत. मी देवळात जाऊन तासन्‌तास रडत बसें दिवसातून एकदाच माझें जेवण असल्यानें तें मला साधतहि असे

कधीं कधीं लोक मला टोचून बोलत त्या वेळीं मला फार वाईट वाटे. कोणाकोणाचे बाग्बाण तर आरपार ऊर भेदून बाहेर निघून जात त्यात एखादे वेळीं भाऊजीहि भर घालीत. त्यामुळें माझा जीव अगदीं पिसाळून गेला होता. काय करावें काहींच मार्ग सुचेना

एक दिवस मीं भाऊजींना म्हटलें,

"भाऊजी, तुम्हाला माझी काहीं कींव येते का ? मला आता हें सहन होत नाहीं तुम्ही एक करतां का ?"

"मी काय करूं? तुम्ही सांगा "

"तुम्ही सर्वांना पत्रें पाठवा की मी दत्तूला घेऊन पळून गेलें मला आता कीर्ति अपकीर्तीचें काहीं वाटत नाहीं आता मला सान्याचा कंटाळा आला आहे बहिणीची जी काय चीजवस्त मजजवळ आहे तिची यादी करा ती सारी तुमच्याजवळ ठेवतें तिनें असें म्हणायला नको कीं बाबा गेला नि दशम्या गेल्या "

"तुम्ही जाणार कोठें?"

"मला वाट फुटेल तिकडे जाईन तेथून गेल्यानंतर तुम्हाला पत्र पाठवीन कुठं जायचं तें माझें ठरलेलें नाहीं मी दत्तूकडे पाहून दिवस काढीत आहें त्याची विद्या करून मी आपली कसें तरी पोट भरीन काहीं दिवस तरी सर्वांच्याच जाचातून सुटेन "

भाऊंनींना माझी कल्पना बरी वाटली! आदल्या दिवशीं विठोबाच्या देवळात मला एक बाई भेटली होती मला रडत बसलेली पाहून तिनें जवळ येऊन माझी करुण कहाणी मोठ्या सहानुभूतीनें ऐकून घेतली होती तिचीहि कहाणी करुणच होती ती अगदीं वृद्ध होती तिचे पति तिच्याहून वृद्ध होते त्यांचा एकुलता एक मुलगा नुकताच वारला होता वृद्धापकाळीं त्याचें असें कोणी उरलें नव्हतें तीर्थयात्रा करीत करीत ते पंढरपुरास आले होते दुसऱ्याच दिवशीं गाणगापुरास जाण्याचा त्यांचा बेत होता गाणगापुरास उरलेलें आयुष्य ते घालविणार होते माझी करुण कहाणी ऐकून वाईंच्याहि डोळ्यांना पाणी आलें मी तिला म्हणालें, 'मी तरुण आहें मला काहीं दिवस तरी कोणाचा आश्रय पाहिजे मला तुम्ही आपल्याबरोबर न्या मनकडून अनायासें दत्ताचीहि सेवा घडेल तुम्ही माझी धर्माची आई व्हा मला काहीं दिवस गुप्त राहण्याशिवाय गत्यंतर नाहीं '

ती बाई माझ्या म्हणण्याला कबूल झाली दुसऱ्या दिवशीं माझें भाऊंशीं आरंभीं सांगितलेलें बोलणें झालें नंतर आमचें सर्वानुमतें एक विचारानें जाण्याचें ठरलें व मी बाधाबाधी करण्यास सुरवात केली दुसऱ्या दिवशीं सध्याकाळीं आम्हीं निघणार तों भाऊंनींना तार आली, 'गोसावी फादर कमिंग ' खालीं सही वगैरे काहीं नव्हती सगळे बुचकळ्यात पडले कीं हा गोसाव्याचा बाप कोण येतो आहे पण दुसऱ्या दिवशीं टिळक येऊन उभे राहिले त्यांची तार 'गो सेज फादर, कमिंग' अशी होती म्हणणे

"मला परमेश्वराचा संदेश आहे 'जा' आणि मी येतों." पण तार ऑफिसमध्यें परमेश्वराला किंवा त्याच्या संदेशाला कोण विचारतो? तार पाठविणाराला वाटलें गोसाव्याचा बाप येतो आहे व त्यानें तशी तार भाऊजींच्या हातांत दिली.

* * *

त्याचें असें झालें. टिळक वाईहून पंढरपुरास आले होते. वाईस आदम्माबाई शेख उमर नांवाच्या एक अत्यंत सालस, देवभीरु व प्रेमळ ख्रिस्ती बाई राहात असत. टिळक त्यांना आई म्हणत. टिळक ख्रिस्ती झाल्यानंतर त्यांनीं दुसरें लग्न करावें अशी कित्येक खटपटी लोकांची खटपट सुरु झाली होती. मी त्यांच्याकडे जाण्याची आशा जवळ जवळ पुसटलेली. त्यांना ख्रिस्ती होऊन पांच वर्षे होत आलेलीं. ख्रिस्ती झाल्यानंतर सहाच महिन्यांनीं लिहिलेल्या डायरींत हे शब्द आढळतात. "रात्रीं दारावरून बगी गेली तीं माझें कुटुंब आलें आहे म्हणून मीं खिडकी उघडून पाहावें! शांत एक वाजेपर्यंत जागलों! देवा! ह्या दीन दासावर व त्या दीन दासीवर आणि त्या अज्ञ अर्भकावर दया कर. तुझ्याच गौरवार्थ आम्हांला एकत्र कर— माझा विश्वास आहे. ह्या आठवड्यांत माझ्या प्रार्थनेचें मला उत्तर मिळेल." (२६ ऑगस्ट, १८९५) आदल्या दिवशींच्या डायरींत ते म्हणतात, "देवा, तुझी इच्छा आहे कीं माझ्या कुटुंबानें मजकडे यावें, पण मी अधीर आहे. मला क्षमा कर." ह्यावरून टिळकांची मन स्थिति कशी काय झाली होती हें दिसून येतें. अशा मन स्थितींतच जवळ जवळ त्यांनीं पांच वर्षे काढलीं होतीं. दुसऱ्या लग्नाच्या कटकटीला ते कधीं कधीं चळी पडत, पण तें क्षणमात्रच. एकदा त्यांना अशीच कोणी माळ घातली असतां व सुंदर मुलगी त्यांना दाखविली असतां त्यांनीं **'ताऱ्यांची माला नको मज द्या त्या सुमनाला!'** ह्या शीर्षकाची एक कविता उत्तरादाखल लिहिली. ही कविता मे १८९९ च्या 'सुविचारसमागमां'त प्रसिद्ध झाली असून तिच्या खालीं अशी पादटीप आहे—

"एका एकनिष्ठ पतीस, माझ्या विरहांतरिन पत्नीचा त्याग करून दुसरा संबंध करण्याविषयीं एका गृहस्थानें सूचना केली. ह्या सूचनेला हें त्या विरहव्याकूळ, दीन व प्रेमळ पतीचें उत्तर आहे."

हें पत्र लिहिल्यानंतर आठपंधरा दिवसांनींच वर लिहिल्याप्रमाणें टिळक मला भेटले महाबळेश्वराहून परतताना व महाबळेश्वरास जाताना ते आपल्या या मातेला भेटल्यावाचून व त्यांच्या घरीं चार दिवस राहिल्यावाचून पुढें जात नसत आशम्माबाईंचे पति व मुलेंबाळें सर्व गत झालीं होतीं, परंतु नावाप्रमाण त्या मूर्तिमंत आशा होत्या महाबळेश्वराहून परतलेले टिळक, आशम्माबाईंकडे उतरले होते रोज सकाळसंध्याकाळ दोघे माझ्यासंबंधीं परमेश्वराजवळ प्रार्थना करीत एक दिवस त्यांनीं फारच आग्रहाची प्रार्थना केली कीं देवा, आमच्यासाठीं नको तर तुझ्या गौरवासाठीं हा माय लेकरास तू आण प्रार्थना झाल्यावर आशम्माबाईंनीं टिळकांना दहा रुपये देऊन सांगितलें कीं तुम्ही तार करा व आताच्या आत्ता पंढरपुरास जा लक्ष्मीबाई गाडीनें येणार आहेत दोघांनाहि वाटलें कीं टिळकांनीं नगरला न जाता परस्पर पंढरपुरास जावें, असा परमेश्वरी संदेश आला आहे त्याप्रमाणें टिळक निघाले व मी नागपुरास निघण्याच्या आधींच बारा वाजता पंढरपुरास ते येऊन दाखल झाले

-८-

मार्गावर

टिळकांना पाहून मला फार आनंद वाटला. गाणगापूरचे माझे बेत जागच्या जागीं विरले. दोन तीन दिवस माझे फार आनंदांत गेले.

सखारामभाऊजी कोणाशीं बोलेनासे झाले. बायको, भाऊ, भावजय, दत्तू इतकेंच नाहीं घर स्वतःची अकरा बारा महिन्यांची मुलगी ह्या सर्वांशीं त्यांनीं जणुं अबोला धरला. आम्हा जावाजावांना ह्याचें कारण कळेना. ते बोलेनात तेव्हां आपोआपच घरांत सगळ्यांनींच मुग्यांचें व्रत धरलें. शेवटीं टिळकांनीं बोलण्यास सुरवात केली. ते म्हणाले, "दत्तूच्या शिक्षणाची मला सोय केली पाहिजे. त्याचें शिकायचें वय आहे. एकदा का शिक्षण मागें पडलें कीं त्याचें जन्माचें नुकसान होईल. तूं मजबरोबर नगरास चल. मी तुला निराळें बिऱ्हाड करून देतो." मी म्हटलें, "नगरास कशाला? येथें द्या मला निराळें बिऱ्हाड करून. मी राहतें येथें."

"तूं असा पैजेचा विडाच उचलला आहेस कीं माझें ऐकायचें नाहीं. आजपर्यंत मीं तुझें ऐकलें. आतां मात्र ऐकणार नाहीं. तुझ्या नादीं लागून मला मुलाचें नुकसान करावयाचें नाहीं. आज साडेपांच वाजेपर्यंत तुला मी वेळ देतों. तेथपर्यंत काय तें ठरीव. मी दत्तूला नेणार. तुम्हीं मला नेऊं दिला नाहीं तर मला दुसरे मार्ग मोकळे आहेत."

त्यांचा सूर बोलतां बोलतां वाढूं लागला. शेवटीं अगदी पंचम झाला.

टिळक फिरायला गेले. मी उठून स्वैंपाकघरांत गेलें. रानांत चहूंकडून एकदम वणवा पेटावा तसें मला वाटूं लागलें. इतक्यांत माझी जाऊ आंत आली. तिनें मला मिठी मारली. मग आम्ही दोघी खूप रडलों.

"बाई, मला सांगा मी तुमच्यासाठीं काय करूं? तुम्ही सांगाल तें करायला मी तयार आहें."

"तूं काय करणार? त्यांचा अर्थ मी मुलाला नेतों नि तूं बैस दुसऱ्यांच्या घरीं कष्ट करीत."

"वाई, असें करण्यापेक्षां तुम्ही त्यांच्याबरोबर जा कशा. तें कांहीं तुम्हांला खिस्ती हो म्हणत नाहींत कांहीं नाहीं. आणि तसाच प्रसंग आला तर इकडे पत्र टाका. मी तुम्हांला पैसे पाठवीन."

आम्हीं दोघींनीं सखारामभाउजींना जावें का म्हणून विचारलें. त्यांनीं कानांवर हात ठेवले. हेंच त्यांचें बोलणें. रखमाईनें मला न्हाऊं घातलें. त्या वेळेस ती एकसारखी रडत होती. एकीकडे ती बोलत होती, "आतां मी मालीच्या डम्यांत कोणाला नमस्कार करूं? माझी वाई आजच मला मेली!" वगैरे.

गाडी आली. गाडींत टिळक, दत्तू व मी वसलों. भाउजी गाडी येतांच बाहेर निघून गेले. रखमाई सोवळें नेसली होती. तशीच मालीला कडेवर घेऊन ती अनवाणी गाडीच्या मागें निघाली. भाउजींना न विचारतांच आम्ही निघालों. टिळक आपल्या भावजयीची एकसारखी समजूत करीत होते व परत जायला सांगत होते. 'माझ्या बाईला सांभाळा, दत्तूला सांभाळा' असें ती एकसारखी बजावून सांगत होती. ते म्हणत होते, 'तुझी ती जाउ आहे, पण माझी बायको आहे. तुला तिच्याबद्दल इतकें वाईट वाटतें तर मला किती वाटत असेल ह्याची कल्पना कर.' मी एकसारखी विठोबाच्या देवळाकडे टक लावून बसलें होतें. मी मनांतल्या मनांत म्हणत होतें, 'देवा, मी आपल्या दोन्ही हातांत दोन मशाली घेऊन ह्या डोहांत उडी टाकीत आहें. तुला हवें तर तार नाहीं तर मार. पण पुन्हा कुणाला शरण जाण्याची वेळ आणूं नको.' मी एकसारखी रडत होतें. टिळक जरी वरून कठोर मुद्रा करण्याचा प्रयत्न करीत होते तरी त्यांचें अंतःकरण स्वभावतः अत्यंत मृदु असल्यानें त्यांना आमची दोघींची स्थिति पाहून गहिंवर येत होता. दत्तूला गाडी बसायला मिळाली म्हणून फार आनंद वाटत होता. येथवेळ तेथपर्यंत रखमाई आमच्या मागें चटचट पाय उचलीत येत होती. पुढें गाडी जोरांत हाकली. रखमाई गाडीकडे पाहात उभीच होती. थोड्याच वेळांत ती दिसेनाशी झाली. मला हुंदक्यांवर हुंदके येऊं लागले. टिळक म्हणाले, "असें काय वेड्यासारखें करतेस? मी तुला कधींच जुलमानें खिस्ती करणार नाहीं. मला तो धर्म आवडला म्हणून मीं तो स्वीकारला. तुला आवडला व तूं खिस्ती झालीस तर मला आनंद वाटेल, पण मी कधीं जुलम करणार नाहीं. त्या

घर आहे. उगीच कां रडतेस ?" टिळकांच्या म्हणण्याप्रमाणें खरोखरच मला अनुभव आला. आज पस्तीस वर्षे तो येत आहे. आमच्या घरांत कधींहि मांस शिजलें नाहीं.

तीन वाजतां आम्ही नगरास पोंचलों. स्टेशन जवळ जवळ येऊं लागलें तसतसें माझ्या व दत्तूच्या पोटांत धसधस होऊं लागलें. गाडी स्टेशनांत येऊन उभी राहाते नाहीं तों आमच्याच डब्यापुढें नानासाहेब पेंडसे ! पेंडशांनीं मला पाहातांच विचारलें, " मने, तूं इकडे कुणीकडे ? "

"दत्तूच्या शिक्षणासाठीं मी येथें आलें आहें. त्याला बरें नव्हतें. मी येथेंच घर घेऊन राहाणार आहें."

" बरें आतां तूं कोठें जाणार ? "

" तुम्ही सांगाल तेथें. "

नानासाहेबांनीं मला व दत्तूला सामानासह आपल्या घरीं पाठवून दिलें. टिळक आपल्या मिव्हाडीं गेले. नानासाहेब पेंडसे कुणालातें पोंचवायला सहज स्टेशनवर आले होते.

पेंडशांच्या घरचा माझा आजचा पाहुणचार कांहीं नवीनच प्रकारचा होता. घरांत गेलें तर कोणी दिसेना. बेसू * लहान, ती तेवढी पुढें आली व मला विचारूं लागली, 'कां मावशी, कां आलीस ?' मी 'उगीच' म्हणून तिची समजूत केली. माझीं कोरीं लुगडीं, चोळ्या, डागदागिने, वगैरे सारें मी बहिणीच्या स्वाधीन करण्यासाठीं बेसूजवळ दिलें. विटाळाचे कपडे धुण्यासाठीं बाजूला काढून ठेवले. ब्राह्मणानें पाणी तापवून दिलें. अंग धुऊन दुसऱ्या दिवसासाठीं एक लुगडें बिऱ्हाडीं नेऊन वाळत घातलें. बिऱ्हाड जवळच होतें. तें बेसूच्या साहाय्यानें शोधून काढलें.

मीं माझा नवा संसार पाहिला. डॉ. ह्यूमसाहेबांना पंढरपुराहून टिळकांनीं लिहिलें होतें व त्यांनीं एका ब्राह्मणाच्या घरात जागा घेऊन हा संसार मांडून ठेवला होता. त्यांत ताट वाट्यांच्या जागीं कप बशा व प्लेटी होत्या व पळ्या ओगराळ्यांच्या जागीं काटे चमचे सुऱ्या होत्या ! मी हे पदार्थ पूर्वी जन्मात कधीं पाहिलेले नव्हते. मी जाण्याच्या आधी घरवाल्यानें टिळकांना सांगितलें होतें, कीं तुम्ही आमच्या घरीं येऊं नका. तुम्हांला यायचें असेल तर तुम्ही आपलें

* डॉ. विष्णुपंत भटांच्या पत्नी.

दुसरें बिऱ्हाड पाहा. पण टिळकांनीं मला हें सांगितलें नव्हतें. मी पेंडशांकडे गेले व ते आपल्या बिऱ्हाडीं गेले. मी आपली मनात माझे रात होतें, कीं आतां काय मी व भिकुबाई शेजारीं शेजारीं राहूं. पेंडशांच्या घरीं गेलें. तेथें जेवणीं होऊन गेलीं होतीं. माझ्याशीं कुणी बोलेना. चुलीवर गुळांऱ्याचें एक मोठें थोरलें पातेलें शिजत होतें. आचाऱ्यानें माझ्यापुढें एक ताट ठेवलें. त्यांत एक चतकोर बाजरीची भाकरी व मीठ! जवळ कोणी उभें सुद्धा राहिलें नाहीं!

सकाळीं टिळक जेवायला येणार; आपल्याला कांहीं तरी केलें पाहिजे म्हणून मीं सकाळींच उठून बिऱ्हाडीं आलें. मिठावरोबर खाल्लेल्या चतकोर भाकरीखेरीज तीन दिवस माझ्या पोटांत अन्न नव्हतें. मीं स्वैपाक केला व टिळकांची वाट पाहात बसलें. डोक्यांत कल्पनांचें काहूर माजलेलें. घरातून दारांत, दारातून खिडकींत, अशा माझ्या एकसारख्या येरझारा चालल्या होत्या. दत्तू पेंडशांकडे, मी इकडे व टिळक तिसऱ्याच कोठें. एका गावात असून संध्याकाळ झाली तरी आमच्या गाठी नाहींत. दिवसभर टिळक आले नाहींत व रात्रींहि आले नाहींत. मी सारा दिवस उपाशी होतें. वहिणीकडेहि दुसऱ्या दिवशीं रात्री अकरापर्यंत मी गेलें नाहीं. रात्रीं अकरा वाजतां पेंडशाचा शिपाई आला व मला त्याच्याकडे घेऊन गेला.

मी पेंडशांच्या घरीं गेलें, घरांत सर्व शांतता होती. नानासाहेब ऑफिसांत बसले होते. शिपायानें त्यांना सांगितलें, ' आल्या. ' त्या सबंध दिवसात एवढा एकच शब्द मला ऐकायला मिळाला होता. पेंडशानीं उत्तर दिलें, ' त्यांना आत घेऊन ये ' मी आत आलें.

" काय ठीक आहे ना मावशी ? मग आतां पुढें काय बेत ? "

" दुसरें शिक्षण. "

" मुलाच त्याची काळजी आहे नि आम्हांला कांहीं नाहीं का ? "

" असें कसें होईल सर्वांनाच त्याची काळजी आहे. "

" हें खरें ना ? मग जबलपुरास जा मी तुझ्या गाडीला पैसे देतों. "

" मला पैसे नकोत. त्याला जबलपुरची हवा सोसत नाहीं त्याच्याकरितां मी आलें आहें; ज्याच्या जिवावर मला आपलें आयुष्य कंठायचें त्यालाच घर नाहीं तर मला काय होय ? "

" फार शहाणी होऊं नको. माझें ऐकून घे. मी तुला रोखी लिहून देतों दरमहा दहा रुपये पाठवीन व पुढें आणखीन् वाढवीन. वीस पुरल्या देतों. "

"तुम्हीं मला कांहीं द्यावें म्हणतां मी आलें नाहीं. दत्तूची प्रिया व प्रकृति ह्या दोन गोष्टी मजपुढें आहेत. तुम्हीं आपली सारी संपत्ति मला दिली तरी ती मला नको. मला तुम्हीं कांहींच कमी केलेलें नाहीं. पण आतां मी मुळींच परत जाणार नाहीं. माझें जें कांहीं होईल तें होवो."

"बरें तर, माझें जें कांहीं तुजजवळ असेल तें परत कर."

"तें मी येतांनाच काढलें होतें व आल्याबरोबर तें येसूच्या स्वाधीन केलें. माणसानें दिलेलें पुरत नाहीं व देवानें दिलेलें सरत नाहीं हें मी पूर्णपणें जाणून आहें."

"तुझा शहाणपणा फारच वाढावत चालला आतां; बरें आतां एक वाजला. नीज तूं. हिला बिछाना द्या रे."

"बिछाना नाहीं. घोड्याचा खोगीर द्या तिला!" आंतून आवाज आला. तो माझ्या वहिणीचा आवाज होता! नायकलीन घोड्याचा खोगीर गड्यानें मजपुढें आणून टाकला.

पहाटे उठून मी बिऱ्हाडीं आलें. दोन दिवस मला टिळकांची किंवा दत्तूची भेट झाली नव्हती. दत्तू मास्तरांकडे सुखरूप होता. त्याची काळजी नव्हती, पण टिळकांचें काय झालें? आशानिराशेचा पिंगा माझ्याभोंवतीं सुरू झाला. तोंच दोन गाड्या व एक बैलगाडी घेऊन टिळक आले.

"काल तुमची किती वाट पाहिली. तुमचा पत्ता नाहीं. दत्तूहि नाहीं. स्वैंपाक सर्व फुकट गेला."

"तुझ्यासाठीं दुसरें घर पाहिलें आहे."

"म्हणजे? मी नाहीं येत."

"तूं येत नसलीस तरी हा घरवाला तुला आपल्या घरांत ठेवीत नाहीं."

"तें कां?"

"त्याची सत्ता. दुसरें घर ब्राह्मणाचेंच आहे. मराठ्याची बाई भांडीं घासायला ठेवली आहे व एक गुजराथी ब्राह्मण पाणी आणायला ठेवला आहे. इतक्या भानगडी काल दिवसभर कराव्या लागल्यामुळें मला येतां आलें नाहीं."

दत्तूला आणला. गाडींत सामान गेलें. आम्ही तिघें टांग्यांत गेलों. अजून वहिणीची भेट झाली नव्हती. दुसरें बिऱ्हाड थाटलें. मीं भातपिठलें केलें व तिघांनीं सपाटून हात मारला. टिळक आपल्या घरीं गेले. तेथून त्यांचें घर शंभर कदमांवर होतें. आतां आपल्याला कसलाच त्रास नाहीं अशा आनंदांत मी व दत्तू सुखानें झोपीं गेलों.

पण सकाळींच घरवालीचा निरोप आला कीं, "तुम्हीं आमच्या पायखान्यांत जायचें नाहीं!" पायखानेहि कमेंठ झालेले! "मग कोठें जायचें बाई?" "सार्वजनिक पायखान्यांत जा." अडली लक्ष्मी मालकिणीचे पाय धरी. सृष्टिनियम कांहीं सोवळेंओवळें पाहात नाहीं.

बाई एकदा भांडीं घासून गेली, दुसऱ्यांदा येऊन सांगून गेली कीं मला भांडीं घासतां येणार नाहींत. मला जातीबाहेर पडावें लागेल. गुजराथ्यांचें तर कोणांनीं पाणीच बंद केलें!

आतां पाणी कोठून आणायचें? हीं तीन अपरिहार्य संकटें आलीं. आतां पुन्हा बिऱ्हाड बदलण्यावांचून दुसरा उपाय राहिला नाहीं.

"आतां आपण फर्ग्युसन गेटच्या कंपाउंडांत जाऊ."

"तें कुठेंसें आहे?"

"येथून जवळच आहे. तेथें ख्रिस्ती लोक राहातात."

"मी त्याच्या शेजारीं येणार नाहीं."

"नाहीं तर कुठें जायचें? आतां तूंच पाहिलेंस ना ब्राह्मणाचें ब्राह्मणत्व? ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः! हें ह्यांचें ब्रह्म मी तुला कधींच त्रास देत नाहीं. तुझेच लोक तुला सोडीत आहेत. त्याला मी तरी काय करूं?"

फर्ग्युसन गेटमधील बिऱ्हाडकरूनी त्याऱ्यांनीं माझ्याकरितां सर्व कंपाउंड मोकळें केलें. तेथें एकदर घरें तीन होतीं. तीं सर्व आमच्या ताब्यांत दिलीं. टिळकांना आतां बाहेर कुठें राहायला जायचें कारण उरलें नाहीं व ख्रिस्ती लोकांनीं—मला आवडत नाहीं म्हणून—आमच्या कंपाउंडांत येण्याचें थांबविलें. दत्तू व मी दोन घरांत राहूं लागलों. टिळकांनीं तिसरें घर घेतलें.

हळू हळू टिळकांच्या घरीं ख्रिस्ती लोक येऊं जाऊं लागले. तेथें घरांत रोज प्रार्थना, भजन, शास्त्रवाचन दोन्ही सांज होत असे माझ्या घरांत माझे सारे देव, देवी, गणपति, तुळशी ह्यांचें पूजन सपाट्यानें चाललेलें असे. त्यांच्याकडे चाकर नोकर होते माझ्याकडे कोणी नव्हतें. मराठे मिळेनात व दुसरे चालेनात. मला सगळें हातानें करावें लागे. टिळक जेवायला माझ्या घरीं येत.

त्या वाडींत पाणी नव्हतें मला कमेटीच्या बागेंत जाऊन पाणी आणावें लागे. तेथला नळ मग सार्वजनिक होता. एक दिवस मी तेथें पाणी भरावयाला गेलें असतां दोन बाया नळावर होत्या. त्या परजातीच्या व त्यांतील एकीच्या

अंगावर वरीचसीं पिसें इतस्ततः लागलेलीं दिसत होतीं. मीं म्हटलें, "बाई, जरा दूर हो, मला एवढी घागर भरूं दे." तिनें लागलीच मला उत्तर दिलें, "अग घल ग्ह तिकडे. लय बाह्मनीन अमलीस तर आम्हांला काय? बाह्मनीन झाली तर मंग थाली कशाला ह्या नळावर?"

भिङ्गाईनें मी आल्यापासून अंथरूण धरलें होतें. आम्ही एकत्र आल्यावरोबर प्लेगानें आम्हांला पुन्हा विभक्त केलें. नगरास प्लेगाचा जोर अतिशय वाढला. राहुरीचे मिशनरी रे. बॅलेंटाईन हे एम्. डी. असून त्या वेळेस चांगले नांवाजलेले होते. त्यांना प्लेग ड्यूटीवर नगरास आणण्यांत आलें व टिळकांची त्यांचे जागीं राहुरीस नेमणूक झाली.

आतां मी अगदीं पूर्णपणें ख्रिस्ती लोकांत राहाण्यास आलें. राहुरीस गांवाच्या पश्चिमेस ख्रिस्ती लोकांची वस्ती आहे. ह्या वस्तीच्या पलीकडे अर्ध्या फर्लांगावर डॉ. बॅलेंटाईनसाहेबांचा बंगला आहे. ह्या बंगल्यांत आम्ही सर्व एकत्र राहूं लागलों. फेंगाउंडांत एक निराळी स्वतंत्र खोली होती. ह्या खोलींत मी माझा स्वैंपाक व देव देव करायची. माझें सोंवळेंओवळें नेहमींसारखें कडकडीत होतें.

ह्या खोलीच्या शेजारच्या खोलींत बॅलेंटाईनसाहेबांच्या मुलांची आया राहात असे. हिला सगळेजण आयाबाई म्हणत. आयाबाई अशिक्षित होती. पण दुसऱ्यांच्या सोईगैरसोई पाहाण्याचें वळण हिला इतकें होतें, कीं आतां मला त्याची किंमत कळते आहे. नारायणराव गोखल्यांची मी मुलगी, अगदीं ओवळ्या बाईच्या शेजाराला, तेव्हां साधारणतः खटके उडायला पाहिजेत परंतु तसें कधीं झालें नाहीं. तिनें आपलें पाणें पिणें सुद्धांच सोडलें नाहीं. पण सर्व कांहीं फार युक्तीनें चाले. ती आपल्या खोलींत दोरीवर नेहमीं कांहीं वाळत घाली. तिला विचारलें काय आहे, तर म्हणे, बाई, प्लेगचे दिवस, तेव्हां कपड्यांना हवा पाहिजे ना लागायला. जेवतांना ती दार लावून घेई. त्याचेंहि मला आश्चर्य वाटे. कांहो आयाबाई, तुम्ही दार लावून कां जेवतां? ती म्हणे अहो बाई, आमची रीतच अशी. कधीं कधीं ती जेवायला बसली म्हणजे आंत ठोकल्याचा ठण ठण आवाज येई. मी विचारी आयाबाई तुम्ही जेवतांना ठोकतां हो काय? तेव्हां तिनें उत्तर द्यावं, अहो बाई घुशींचीं बिळें बुजवितें, ह्या घुशींनीं ले त्रास दिला आहे. एकदां तर दार बंद होतें व आयाबाईच्या घरांतून चमत्कारिक कांहीं भाषण ऐकूं येऊं लागलें. कोणी म्हणे मी पाय घेईन, कोणी म्हणे मी मुंडकें घेईन! हें आहे तरी काय? मला मोठी धुकधुक लागून राहिली. मीं म्हटलें

आयाबाई हें काय हो चमत्कारिक तुमच्या घरांतून बोलणें येतें ? तिनें चटकन् उत्तर केलें अहो बाई, काय सांगूं ? राखेसाची गोठ लावली होती, त्यांतलें हें बोलणें.

मला कामाला बाई वगैरे कोणी नव्हतें. आयाबाईनीं हळू हळू सारीं कामें करायला सुरुवात केली. केर काढला तर काय होतें हो बाई ? मला तिनें हळूच विचारावें. तिच्या गोड स्वभावामुळें मीहि तिला तें करूं देऊं लागलें. पाणी स्वैंपाक हीं मात्र माझीं मी करीं.

नगर सोडून राहुरीस येण्याच्या आधींची एक गोष्ट सांगितली पाहिजे. टिळकांकडे एक गृहस्थ आला. त्याला ख्रिस्ती व्हायचें होतें. तो टिळकांना पपा व मला आई म्हणूं लागला. टिळक त्याच्यावर फार प्रेम करीत व त्याला आपल्या मुलाप्रमाणें मानीत. आणि टिळकांनीं कोणावर प्रेम केलें नाहीं ? जो कोणी त्यांना भेटे त्याच्यावर त्यांचा चटकन् विश्वास बसे. माणसाची खरी परीक्षा मला आहे असें त्यांना वाटे. उलट मला वाटे माणसाची खरी परीक्षा मला आहे. हा माणूस मला एक लफंगा वाटे तर टिळकांना तो एक देवदूत वाटे.

बाप्तिस्म्यानंतर तो राहुरीलाहि आला. तेथें त्याचा बाप्तिस्मा झाला. पुढें थोडे दिवसांनीं टिळकांनीं त्याला विसापूरला कमलेचें काम लावून दिलें. त्याला मी पाणी प्यायचें भांडें, कांहीं फराळाचें व अंथरुण पांघरुण देऊन वाटेला लावलें.

एक दिवस टिळक कांहीं कामाकरतां नगरास गेले. ते गेल्यावर दुसऱ्याच दिवशीं त्यांचें पत्र आलें, कीं आपल्या घरची चोरी झाली आहे. नवल वाटलें, कीं घर कोठेंच फोडलेलें नाहीं. कुलुपें जशींच्या तशींच आहेत, दारें सर्व बंद आहेत पण पायथ्यांतल्या टिनपाटापासून एकूण एक सर्व सामान गेलें आहे. पत्र वाचतांच मला टिळकांच्या मानसपुत्राचा संशय आला. हें काम दुसऱ्या तिसऱ्या कोणाचें नसून ह्याच बाप्तिस्म्याचें आहे असें मीं मनाशीं ठरविलें. टिळक लौकरच परत आले. त्यांनीं बऱ्याच प्रोत्साहिक लोणकढ्या थापा मला दिल्यानंतर हळूच म्हटलें शेवटीं चोर सापडला

मीं आतापूर्वीप्रमाणें विचारलें, “सामान सापडलें का ?”

“तूं अशी उतावीळपणा करूं नको. मी सर्व कांहीं तुला सांगतों.”

“बरं सांगा.”

“ मग तो आपला मुलगा दिसायला आहे ना ? तो होता म्हणून सर्व कांहीं मिळालें नाहीं तर एक पुरुष त्यांच्या हातीं लागला नसता.”

“ म्हणजे तो कांहीं पोलीसशिपाईच झाला आहे की काय ? ”

“ नाहीं ग. चोरानें केली चोरी आणि आपल्या लोकांचें भांडें घेऊन गेला. पेठ माधवरांत शिरकला. तेथें ह्यानें ओळखलें. धरला त्याचा हात आणि दिला नेऊन चौकीवर. न कळे किती हुशार माणूस ! ”

“ तुम्ही कांहीं म्हणा, पण चोर चोवटांत सापडे आणि दिनकर नेऊन काय करणार ? हा कोणी तरी माहितींतला भामटा असला पाहिजे. ह्या निम्मा चोराला फार कमावण्या ! ”

“ तुम्ही काय टाकू ! चोर ह्याचेसुद्धा पैसे घेतात.”

“ बर, मग पुढें काय झालें ? ”

“ पुढें काय ? त्याचें पत्र आलें आहे, कीं दहा रुपये पाठवा. सामान माझ्या ताब्यांत घेतलें आहे. पैसे येतांच घेऊन येतों.”

“ मग त्याला का आतां पैसेहि पाठवायचे ? ”

“ तर ! ही कामें का फुकट पैशावांचून होतात ? चल, नाहीं तर मीच जाऊन सामान आणतो. दे पैसे.”

या पैसे आणण्यास आतल्या खोलींत गेले. टिळकांचा हाच विषय चालू होता. आमच्या घरांत नेहमीं बाहेरचीं माणसें बसलेलीं असत आणि घरांतल्या गोष्टी वेगळ्या व बाहेरच्या वेगळ्या असें कधीं नसे. मी आंत आल्यावरचें टिळकांचें बोलणें मला स्पष्ट ऐकूं येत होतें.

“ चोरी त्यानेंच केली. हां, दुसरीकडून पिशव्या आणल्या, चार गाड्या आणून त्यांत सर्व सामान भरलें. लोहारणीनें विचारलें, ‘ सामान कोठें चाललें ? ’ तर तिला सांगितलें, टिळकांनीं मला मुद्दाम राहुरीहून सामान आणण्यास पाठविलें आहे.”

मी हें सगळें ऐकत होतें. पण व्यवहारज्ञानाचा माझ्याजवळ पुष्कळ सांठा असल्यानें मनांत म्हटलें, “ हरकत नाहीं. एवढें मोठें सामान दहा रुपयांत परत मिळतें आहे ना ? जाऊं द्या दहा रुपये गेले तर.” मी बाहेर येऊन टिळकांच्या हातांत दहा रुपये ठेवले.

टिळकांनीं ते दहा रुपये नरसास नेऊन त्याच्या स्वाधीन केले व त्याला सांगितलें मी पुढें जातों. तूं सामान घेऊन ये. टिळक परत आले. मी म्हणालें, 'सामान ?' ते म्हणाले. 'येतें आहे मागून.' मी म्हणालें, "तुम्हीं सारा संसार त्याला दान केला. त्याची दक्षणा राहिली होती ती आतां देऊन आला वाटतं !"

पण टिळकांना तो आपलें सामान घेऊन येणार अशीच पुष्कळ दिवस खात्री वाटत होती. आला नाहीं कधीं तो !

घोट विषाचा कीं अमृताचा ?

सित्ती झाल्यापासून टिळक उन्हाळ्यांत महाबळेश्वरला जाऊन तेथें युरोपियन व अमेरिकन मिशनरींना मराठी शिकवीत असत. हा शिकवण्याचें त्याना बरेंच उत्पन्न होत असे. ह्या वर्षी त्यांच्यावरोबर मी व दत्तू होतो.

टिळकांनीं बाईस आपल्या आईला – म्हणजे आशम्माबाईंना – आम्ही येतों म्हणून लिहिलें व त्यानाहि आमच्यावरोबर महाबळेश्वरला येण्याचें आमंत्रण दिलें.

टिळकाचे नोकर चाकर, घरवाला वगैरे कधीं बदलत नसत. ते महाबळेश्वरला येऊं लागल्यापासून सैदूमिस्तरीचें घर घेत. ह्याहि वेळेस त्याला त्यानीं आधीं पत्र लिहून ठेवलें होतें. सैदूभाईंनीं सर्व तयारी आगदीं जय्यत करून ठेवली होती. थाड, निढाना, दूध, तूप, दहीं, लोणी, भाजीपाला, सरपण इतकेंच नाहीं तर ह्या दाढीदीक्षितानीं पाणीसुद्धा भरून ठेवलें होतें! स्वैंपाकच काय तो करायचा राहिला होता.

घरवाल्यानें घर उघडून दिलें. सामानसुमान गाड्यांतून काढलें. विहीर घरापासून बाहेर चार हातावर सडकेच्या बाजूलाच होती. पाण्याची सोय पाहून माझ्या सोद्याला पाणी सुटलें. मीं पाणी शेंदलें. गार पाणी, थंड हवा व गोड अन्न. मनहि शांत, तेव्हां आम्ही मोठ्या आनंदानें जेवायला बसलों. टिळक व आशम्माबाई एका पंक्तीला बसलीं. त्याना मीं वाढून दिलें व मग मी आणि दत्तू त्याच्यासमोरच दुसऱ्या पंक्तीला बसलो.

जेवताना मी विहिरीबद्दल माझा आनंद व्यक्त केला. हा विषय निघेपर्यंत आमचें जेवण मोठ्या सुखासमाधानानें चालले होतें. पण पाण्याचा विषय निघताच डोळ्याला पाणी व अन्नात विष अशी स्थिति झाली. टिळक म्हणाले, तूं स्वत पाणी शेंदून आणायचें नाहीं. तें मला शोभत नाहीं. मी ब्राह्मण पाण्याला ठेवतों. माझ्या पोटात धस्स झालें. नगरचा अनुभव अगदीं ताजा होता

सभोवतालीं सारी वस्ती धावड मुसलमानांची होती. आम्ही जातीचे ब्राह्मण। आमचे सोयरे मुसलमान। अशी आमची स्थिति होती. उद्या ब्राह्मण कोठला

मिळायला? आणि टिळकाला तेथें ब्राह्मण वोधींत बसायला वेळ तरी कोठें होता?

तरी मला अजून आधार वाटत होता. मजजवळ अजून दोन घागरी भरलेल्या होत्या. रात्रींचीं जेवणीं झालीं. दीड घागर पाणी उरलें. रात्रीं माझी झोंप पार शोधण्यास गेली ती पहाटे चारला घरीं आली. जागी झाल्यावर पुढें पाण्याची दीड घागर दिसू लागली. सारा दिवस मोठ्या कृपणासारखें वागूनहि संध्याकाळला दत्तूला व मला पुरेल इतकेंच पाणी राहिलें. डोळ्यांचें पाणी पुष्कळ वाहात होतें, पण त्याचा काय उपयोग?

टिळक म्हणत आज तू हें पाणी पी. मी उद्यापासून दुसरी व्यवस्था करतों. मी म्हणे एकदा प्यालें म्हणजे प्यालें, मग काय राहिलें? नेहमींप्रमाणें जेवण्यास बसलें. कंठ दाटून येतच होता. कसें तरी अर्धें जेवण उरकलें. घास घशांत अडकला, टिळक म्हणाले, शरीर रक्षी तो धर्म. शिवाय पाणी चार हात वाहिलें कीं त्याचा विटाळ जातो, असें हिंदुधर्म सांगतो, तू हें पाणी पी.

मी मुसलमानाच्या हातचें पाणी तोंडाजवळ नेलें. हो नाहीं करतां करतां डोळे घट्ट मिटून एक घोट घेतला, तो आंत फार वेळ मुटमळलाच नाहीं. तावडतोब पोटांत होतें नव्हतें तें घेऊन जोरानें बाहेर आला. त्यामुळें जेवणीं तेथेंच आटोपलीं.

मला सडकून ताप भरला. मी अंथरुणावर पडल्या पडल्या उशीला [illegible] होतें. टिळकांना आतां फार चोरट्यासारखें झालें होतें. मी मनांतल्या मनांत टाहो फोडून देवाला म्हणत होतें, "देवा, आज मी हें काय केलें? आज माझे पूर्वज मला स्वर्गांत काय म्हणत असतील? ह्या पापाचें मला कोणतें प्रायश्चित्त भोगावें लागणार आहे?" अशा एक ना दोन हजारों विचारांनीं माझें मन व्यग्र होऊन गेलें होतें.

टिळकांच्या प्रार्थनेला उत्तर आलें. त्या वेळीं माझे डोळे मिटलेले होते परंतु एकदम प्रकाश पडल्यासारखा मला भास झाला. माझी तळमळ नाहींशी झाली व पूर्वी कधीं डोक्यांत आले नव्हते असे विचार आतां माझ्या डोक्यांत थैमान घालूं लागले. माझ्या मनाला जखडून टाकणाऱ्या जातिभेदाच्या सांखळ्या खळखळ तुटून पडाव्या, एका चुटकीसरसें हें झालें. त्या वेळेस माझ्या मनांत आलेले विचार फार स्पष्ट होते. "देवानें जाती केल्या का माणसानें? देवानें केल्या असत्या तर माणसामाणसांत कांहीं तरी फरक ठेवला असता ना? जन्म, मरण, हाड, मांस, बुद्धि, बरें वाईट जाणण्याचें सामर्थ्य, सुखदुःख हीं सर्व, सर्वच

मानवजातीला सारखींच आहेत ना? आणि मनुष्य प्राण्यांत जर देवानें जाती केल्या तर त्याच देवानें प्राणीसृष्टींत कां निरनिराळ्या जाती केल्या नाहींत? ब्राह्मण बैल, शूद्र बैल, वैश्य कावळा, अतिशूद्र कावळा, असले भेद पशुपक्ष्यांत कोठें आहेत? ब्राह्मण व शूद्र ह्यांत कोठें फरक आहे? शूद्राच्या शिरीं नदीचें शिरा नाहीं कीं ब्राह्मणाच्या कपाळीं महादेवाचें लिंग नाहीं. आजपासून मी कोणाला हलकें मानणार नाहीं. ह्यापुढें मला सर्व सारखे आहेत. आजपासून माझ्यांतला जातिभेद समूळ गेला. ह्यापुढें मी सर्वांच्या हातचें खाईन. सर्वांच्या हातचें पिईन. मीं माझे विचार टिळकांना सांगितले. टिळकांची जेव्हां खात्री पटली, कीं मी खरोखरच मनापासून सांगत आहे तेव्हां त्यांना फार आनंद झाला. आदाम्माबाईंनीं स्वैपाक केला व आम्ही सर्व मोठ्या आनंदानें जेवलों. परजातीच्या हातचें अन्न खाण्याचा माझा तो पहिलाच प्रसंग होता. पण पाणी प्यालें तेव्हां माझी जी स्थिति झाली ती अन्नसेवनानें झाली नाहीं. आदाम्माबाई मूळच्या मुसल्मान होत्या

टिळकांचा संसार पुन्हा नव्यानें सुरू झाला. आतां खाण्यापिण्याचा प्रश्नच राहिला नव्हता. मी जरी ख्रिस्ती झालें नव्हतें किंवा ख्रिस्ती होण्याचा माझा बेतहि नव्हता तरी माझ्यांतला जातिभेद सर्व लयाला गेला. त्यामुळें आमचे जे दोन निरनिराळे संसार इतके दिवस होते ते जाऊन दोघांचा एकच संसार झाला. माझ्या मूर्तिपूजेला टिळक थट्टा करीत नसत व त्यांच्या प्रार्थनेच्या वेळीं मी तेथ जाऊन नियमानें बसत असे.

टिळकांची हौस कधीं लाजली नाहीं, कधीं एका बाजूला बसली नाहीं. पैसे असले, कीं लॉंच चहूंकडे ती धागडायला लागे. त्यांनीं लग्नाच्या वेळीं फिरीराची माळ माझ्या गळ्यांत घातली होती व मीं बेफिकीरीची माळ त्याच्या गळ्यांत घातली होती.

महाबळेश्वरांत मिळालेला पैसा महाबळेश्वरांतच खलास करण्याचीं टिळकांच्या वृत्तींत पूर्वचिन्ह दिसूं लागलीं. बायको मुलगा आलेलीं पैसाहि हातांत मुबलक खेळतो आहे. तेव्हां टिळकांनीं खरेदी करण्यास सुरुवात केली. आधीं संसारोपयोगी सामान आलें. कपबशा, चमचे, काटे, सुऱ्या, शुगर पॉट, मिल्क पॉट, बटर पॉट, किटल्या, सूप प्लेटी, डिनर प्लेटी, फ्लॉवर पॉट, तोंड धुण्याच्या गिटया! सर्व थाट नव्या लढ्याचा! तसेंच पुष्कळसें बेताचें सामान त्यांनीं घेतलें. कोणत्या सामानाचा काय उपयोग करावयाचा हेंहि मला ठाऊक नव्हतें व

त्यानींहि त्या गोष्टींचा विचार केला नाहीं नवीन संसार मांडला तो मांडल्या नंतर त्याची दृष्टि कपड्याकडे वळली स्वतःला नवीन चार सूट केले मलाहि दोन गाऊन केले ! मी म्हणे, "अहो, हें काय करता ? दोन लुगडीं का नाहीं आणलीं यापेक्षा ?" ते म्हणाले, "तुला सायकॉलॉजी कळत नाहीं मनुष्यानं काहीं हौसेनें केलें की त्या वेळेस तरी त्याचा हिरमोड करू नये "

प्रत्येकाला बुटाचे तीन जोड करविले माझ्या एकटीच्या बुटाचें बिल चोवीस रुपये झालें ! मीं कधीं साधा जोडाहि जन्मात पायात घातलेला नव्हता

निघेपर्यंत मिळालेला सर्व पैसा खर्च झाला होता आणलेल्या सब सामानाच निघताना सैदूमिस्तरीला दान करण्यात आलें त्याचें घर पुढच्या वर्षासाठीं आयतें 'फर्निश्ड' झालें अर्थात् 'फर्निश्ड' म्हणून पुढच्या खेपेपासून आम्हाला त्या घराचें भाडेहि अधिक द्यावं लागलं असो महाबळेश्वराचे दिवस फार सुखाचे गेले गमतीचे गेले

आम्हीं महाबळेश्वर सोडलें तेव्हा सर्व सामान अगदीं सुटसुटीत व बेताबाताचें होतें दोन ट्रंका, दोन ब्यागी व एक बिछाना जाताना दुसऱ्या सामानालाच एक वेगळी बैलगाडी लागली होती पण येताना एका टांग्यात आम्ही सर्व व आमच्याबरोबर आमचें सामानहि अगदीं व्यवस्थितपणं मावलें ! महाबळेश्वरची हवा मानवली असली तर फक्त शरीराला व मनालाच सामानाला नाहीं, इतकें तें रोडावलें होतें

आम्हीं बोलत, विचार करीत, बेत ठरवीत वाठारजवळ आलों वाठार तीनचार मैल राहिलें तेथें एक पूल आहे खालीं पाणी असून तेथें बैलगाड्या, टांगे सुस्तात जवळच पिंपुरडें म्हणून खेडें आहे

आम्हीं तेथ उतरून फराळाचें सोडलें पोटभर फराळ केल्यानंतर मिळून दत्तूला घेऊन इकडे तिकडे फिरू लागले माझ्या मनात नगरचे पुढचे बेत येत जात होते

माझ्यापुढें अन्नाच्या दोन तीन टोपल्या पाहून हळू हळू भिकारी जमू लागले मीहि धोरणी नगद माल बाजूला काढून ठेवून बाकीच्या अन्नाचा मीं दानधर्म सुरू केला त्या भिकाऱ्यात काहीं मुली होत्या एकीला मी विचारलें का ग, तू भीक कां मागतेस ? ती म्हणाली

"बाई, मला कोणी नाहीं "

" चल येतेस या माझ्याबरोबर ? "

आमंत्रण मिळतांच ती तयार झाली. जेवढी भीक जमली होती तेवढी सोबतिणीला देऊन टाकून व तिच्या कानांत कांहीं सांगून ती मजजवळ येऊन बसली.

" तूं रडणार नाहींस ना ? "

" नाहीं. "

" तर अंग धू, तुझें धोतर दे टाकून नि हें लुगडें नेस. ही चोळी घे. "

तिनें माझ्या सांगण्याप्रमाणें केल्यावर तिच्यात कितीतरी फरक दिसूं लागला. मुलगी काळीसावळी पण नाकीडोळीं नीटस असल्यानें ही पांच मिनिटापूर्वी येथेंच भीक मागत असेल असें कोणीं म्हटलें नसतें. तिचें वय बारा तेरा वर्षांचें असेल.

" तुझें नाव काय ग ? "

" माझें नांव नकोशी. "

" तूं मला हवीशी आहेस. तुला मी हौशी म्हणत जाईन. " हा नामकरण-विधि होईपर्यंत टिळक डबुला घेऊन परत आले. आम्ही दोघी मायलेकी बोलत बसलो होतों. त्या वापलेकांना वाटलें ही कोणी वाटसरू असेल. पण माझेंच लुगडें तिच्या अंगावर पाहून व बोलण्याच्या धोरणावरून टिळकांनीं विचारलें, " ही कोण ? " मीं त्यांना " ही मुलगी आहे " म्हणून सांगितलें.

" तें समजलें, पण ही मुलगी कोणाची ? "

" आपली. "

" आपली ? आपली म्हणजे ? हा काय गोंधळ आहे ? "

" हिला कोणी नाहीं. दुष्काळानें हिची फार वाईट स्थिति झाली आहे. अशीच भीक मागत ही कोणाच्या तरी वळचणीला पडते. तिची इच्छा आपल्याबरोबर येण्याची आहे. मीं तिला घेतली. "

" बरं काहीं रक्त नाहीं. "

अशा कामाला टिळक कधींच नाहीं म्हणाले नसते अशी माझी खात्री होती. इतर वेळेस नसलें तरी असल्या परोपकाराच्या कामात आमचें दोघांचें नेहमीं एकमत होत असे.

विचारलं त्याना माझ्या तोंडून सर्व हकीकत ऐकून मोठा आनंद वाटला दुसऱ्या दिवशीं मी, दत्तू व हौशी ह्याचा वाढदिवस राहुरीच्या दवाखान्यात (चवमध्यें) झाला

त्याच वर्षाची आणखी एक संस्मरणीय गोष्ट म्हणजे माझं भाषण अहमदनगरास दर दिवाळींत ऐक्यसभा म्हणून एक मोठी सभा भरत असे ह्या सभेला नगर, सातारा, सोलापूर वगैरे जिल्ह्यांतून खिस्ती लोक जमत व तिला एक प्रकारचें यात्रेचें स्वरूप येत असे खुद्द नगरचे दीड एक हजार स्त्रीपुरुष व बाहेरचे चार पाचशें असा दोन हजार समाज सहज जमे नगरचें जुनें देऊळ अगदीं गच्च भरून जायचें

त्या दिवशीं तर अगदीं दाराखिडक्यांतूनहि लोक होते टिळकाची बायको बोलणार म्हणून ज्याला त्याला कुतूहल वाटत होतें टिळकाना फार हौस कीं आपल्या बायकोनें कोणी तरी मोठें व्हावें लेखिका, कवयित्री, वक्ती तिनें बनावं व ह्या दिशेनें ते नेहमीं प्रयत्न करीत आधीं आधीं त्याना त्यापैकीं पहिल्या दोन बाबतींत अगदींच निराश व्हावें लागलं, पण मग त्याना माझ्याबद्दल फार आशा वाटू लागली असो वक्ती बनण्याचा माझ्यावर हा पहिलाच प्रसंग ज्या बाईनें दिवा लावला नाहीं ती आता पाहाण्यास जाणार ! ह्यापूर्वी भाषण करणें तर बाजूलाच राहिलें पण मी तें ऐकलेंहि नव्हतें एक राजनादगावच्या वक्तृत्व समारंभ झालेला मला माहीत पण त्यात माझकडे काम होतें स्वैपाकिणीचें व वाढपिणीचें !

मला टिळकानीं भाषण लिहून दिलें होतें व तें पाठहि करून घेतलं होतें किती तरी वेळा त्याची सभा दिली रानात दोघानींच जाऊन मी त्याच्यापुढें तें मोठ्या स्वरात पाठ म्हणून दाखविलं होतें अशा रीतीनं तयारी तर अगदीं अवाढव्य झाली होती प्रत्येक वक्त्याला दहा मिनिटें देण्यात आलीं होतीं माझ्या आधीं दोन चार भाषणें झालीं होतीं माझं नाव निघताच मीहि पुलपिटवर मोठ्या ऐटीनें जाऊन उभी राहिलें पुढें लोकाचा अपार समुदाय पसरला होता अगदीं पुढं पहिल्याच बाकावर डॉ ह्यूम बसले होते माझा पोषाख होता तोच होता म्हणजे नथ, बुगड्या, कुंकू, कासोट्याचं लुगडें असा थाट होता

प्रार्थना करीत होते कीं, "देवा, हिच्या तोंडून चार शब्द तरी निघूं देत!" कोणीं पाण्याचा पेला आणून ठेवला, कोणीं लवंगा आणून ठेवल्या. पण मला शुद्धी फोरडच पडली नव्हती तर मी त्यांचा उपयोग तो कसा काय करणार! कोणी मनांत म्हणत हिच्या हातांत कागद आहेत ते हिला वाचण्याची तरी बुद्धि होवो. दुसऱ्या हातांत रुमाल होता. पण तोहि तोंडाकडे जाईना. रुमालाची संवय नाहीं व कागद वाचण्याची आठवण नाहीं! माझ्या मागून आणखी बरींच भाषणें व्हायचीं होतीं. तेव्हां डॉ. ह्यूम माझे आभार मानण्यासाठीं उठले. इतक्यांत मला वाचा फुटली व मी इतकी घडघड व अस्खलित बोलूं लागलें कीं माझें भाषण ऐकून सर्व लोक चकित झाले. भाषण संपलें. पण माझें मन म्हणे कांहीं तरी चुकून राहिलें. कागदावर डाग पडला होता तेपलें भाषण राहिल्यासारखें वाटलें. शेवटीं पाठ केल्याच्या बाहेरचें मी बोललें! सांठें प्रसंगावधान राखलें! मी म्हणालें, "मला जें सांगायचें तें मीं सांगून टाकलें. आतां ह्यांतील जें कांहीं सांगायचें राहिलें असेल तें आपले प्रिय मिस्टर टिळक सांगतील!" मी जागेवर येऊन बसलें. माझ्या जागीं पुलपिटवर टिळक दिसूं लागले. ते म्हणाले, "मला सांगायचें हिनें कांहींच ठेवलें नाहीं." घरीं आल्यावर मी त्यांच्यावर फार रागावलें. मीं त्यांना सांगितलें इतःपर मी कोठें बोलावें असें तुम्हांला वाटत असेल तर मी पाठ करून बोलणार नाहीं. मला माझ्या मनाला वाटेल तसें बोलेन.

मला सभाधीट जर कोणीं केलें असेल तर तें ख्रिस्ती श्रोत्यांनीं. त्या दिवशीं माझ्या पहिल्या भाषणांत नऊ मिनिटें हा एवढा मोठा समाज जो इतका शांतपणें थांबला त्यानेंच माझी भीड चेपली. ह्या समाजांतील श्रोत्यांची सभेंतील वागण्याची शिस्त कमालीची सहानुभूतीची व शान्ततेची असते.

ख्रिस्ती झाल्यानंतर निष्टुना ख्रिस्ती होण्याचे वेध लागतांच महाराची मुलगी मीं माझ्या घरांत आदीं स्वतःची मुलगी म्हणून घेतली. ह्यानंतर नगराम आल्यानंतर टिळकांनीं भिक्या नावाचा एक महाराचा मुलगा घेतला. नंतर एक मांगाची मुलगी घेतली. मला तिची दया आली म्हणून तिचें नाव दया ठेवलें.

आईच्या मागें माझी बहीण मला माझ्या आईच्याच जागीं होती. पण ही स्वभावानें जितकी प्रेमळ तितकीच अभिमानी होती. गांवोगांवच्या गांवांत ती असून तिची माझी गांठ नव्हती. दगडूच्या मुंबईंत तिला पाहिली तेव्हांच, "तिला

आम्ही पिंपळगावाहून निघालों. सामानसुमान टांग्यात ठेवलें. आम्ही टांग्यात बसलों. पण मुलगी टांग्यात बसायला तयार होईना. ती तशीच टांग्याच्या मागें पळूं लागली! आम्हांला फार वाईट वाटलें. टांगा हळू हळू चालविला. जोडा खालीं टाकला. तो ती पायात घालीना. शेवटीं अनवाणी तीन मैल टांग्यामागें पळत पळत ती आमच्याबरोबर स्टेशनपर्यंत आली. आम्ही स्टेशनात पाय टाकताच गाडी सुटल्याची घंटा झाली. टिळकांनीं घाईघाईनें सर्वांचीं तिकिटें काढलीं.

गाडी चालली तशी माझी विचारमालिकाहि वाढत होती. ही मुलगी घेतली खरी. पण ही कशी वागेल, सरकटें अंगाला लावील का घरात कोठें पिंकी टाकील, का थुंकेल—एक ना दोन हजारों विचारांनीं मन व्यग्र झालें. वाटेंत दोन दिवस टिळक पुण्यास राहिले व मी मुलांना घेऊन पुढें नगरास आलें. परत आल्यावर त्याच्या नेहमींच्या कापडाच्या दुकानदारानें त्यांच्यापुढें कापडाच्या बाकीचा हिशेब ठेवला व हळूच पैशाची गोष्ट काढली. टिळकांनीं पैसे पाठवून देतों म्हणून सांगितलें. घरीं येऊन हौदीकरिता मीं कांहीं उधार आणलें का म्हणून विचारलें. मीं कांहींच आणलें नव्हतें, तेव्हा नोकराचा संशय आला. आम्ही आल्यापासून तो आलाच नव्हता. टिळक त्याच्या घरीं गेले. त्याला पश्चात्ताप झाला, तो रडला. टिळकांची त्यानें क्षमा मागितली. झालें. टिळकांनीं घरीं येऊन माझी समजूत केली, "मीं त्याला खूप धाक घातला आहे मीं जर पुन्हा असें केलेंस तर तुरुंगातच घालीन! पुन्हा माझ्या कानावर असें कांहीं आलें तर याद राख, माझ्याशीं गाठ आहे."

"पण मी सांगत होतें ना ह्या लोकांवर इतका विश्वास टाकूं नये म्हणून! त्याला पोलीसच्या स्वाधीन का नाहीं केला?"

"गरिबीमुळें त्याला मोह पडणें साहजिक आहे. शिवाय त्याला आता मीं चांगली धमकी दिली आहे. पोलीसच्या हवालीं करून आपला कोणता फायदा आहे? उगीच खर्च आणि वेळेचा व्यय. नाहींतरी आपले पैसे कुठें खर्च होत नाहींत? त्या बिचाऱ्याला कुठें उगीच गुंतवून टाकायचें. शिवाय तें सारें विकून तो खाऊनहि बसला आहे. मीं त्याला चांगली धमकी दिली आहे."

मीं त्याला धमकी दिली आहे हें पालुपद चालूच होतें. पण हें उगीच दाखविण्यापुरतें होतें. खरी गोष्ट म्हणजे तो रडला आणि हे विरघळले.

महाबळेश्वराहून आम्ही परत आल्यावर एक दोन महिन्यांनीं डॉ. वालंटाइन-साहेबांच्या आमंत्रणावरून चार दिवस राहुरीस गेलों होतों. राहुरीस आम्हांला एक लहानसं घर चार दिवसांसाठीं दिलें होतें. जेवण डॉ. वालंटाइनसाहेबांकडून वाढून येत असे.

रोज सकाळ-संध्याकाळ आमच्या घरीं शास्त्रवाचन, पोथीप्रार्थना, भजन हीं होत. भजनांत टिळक आपलीं प्रेमळ पद्यें तयार करून म्हणत. प्रार्थनेला नेहमींच शेजारपाजारची मंडळी जमत. जमलेली मंडळी आपल्याला आवडत असेल तें शास्त्रवाचन म्हणजे 'बायबल वचन' म्हणे. राहुरीला आल्यावरहि हा नियम चुकला नाहीं. मी व दत्तु हिंदु होतों तरी आम्ही नियमानें टिळकांच्या प्रार्थनेला बसत होतों. मला प्रार्थना आवडूं लागली. आपण आपल्या हृदयस्थ परमेश्वराशीं बोलणें म्हणजे एक नवा आल्हादजनक अनुभव मला वाटूं लागला. बायबलचीहि ऐकून ऐकून मला पुष्कळ माहिती झाली.

दिवस शनवारचा होता. अशीच प्रार्थनेला मंडळी जमली होती. जमलेल्या सर्व ख्रिस्ती लोकांनीं शास्त्रवचनें म्हटलीं. दत्तूवर पाळी आली. त्यानें 'देव प्रीति आहे' हें शास्त्रवचन म्हटलें. मजवर पाळी आली तेव्हां मीं 'हे देवा, मज पाप्यावर दया कर' हें शास्त्रवचन म्हणालें.

टिळक म्हणाले,

"तुझ्यावर देव कधींच दया करणार नाहीं."

"कां नाहीं करणार?"

"तुझी जर ख्रिस्ताच्या ठायीं भक्ति असेल आणि ती असून तूं त्याच्यापासून दूर राहूं पाहशील तर ती प्रतारणा त्याला कशी आवडेल? तो तुजवर कशी दया करील?"

प्रार्थना झाल्यावर मी उठलें व थेट डॉ. वालंटाइनसाहेबांच्या बंगल्यावर गेलें मला पाहून साहेब चकित झाले.

"साहेब, उद्यां आहे रविवार. माझा, दत्तुचा आणि हौशीचा उद्यांच्या उद्यां बाप्तिस्मा झाला पाहिजे. शास्त्राच्या परीक्षेंत मी उतरलें नाहीं तरी माझा ख्रिस्तावर भाव आहे. मी का खोटें बोलतें आहे?"

साहेबांनीं व मीं तेथेंच प्रार्थना केली व दुसऱ्या दिवशीं आमचा बाप्तिस्मा होण्याचें ठरलें. मी आनंदांत घरीं आलें. कोडें उठलें होतें म्हणून टिळकांनीं मला

खोगीर घ्या निजायला " हे जे मनरास आल्यावर तिच्या तोंडचे शब्द ऐकले तेवढेच. आम्ही आल्यावर ती आजारी पडली ती आमच्या वास्तिस्याचे वृत्त ऐकून अथरुणालाच खिळली. तिच्या मानी स्वभावाची व प्रेमळ स्वभावाची सांगड घालणें मोठें कठीण होतें. ह्या दोन वृत्तींचच तिच्यांत अंतस्थ तुमुल युद्ध चालून तिला हें दुखणें आले होते. नानासाहेबांचेंहि मजवर मुलीप्रमाणे प्रेम होतें. परंतु बायकोमुळे त्यांनींहि आमचें नांव सोडून दिलें होत.

ह्या सुमारास मला गोंवर आला. हें कळतांच नानासाहेबांना राहवेना ते कोणाला न सांगतांच चोरून मला भेटायला आले. एकमेकांना पाहातांच आम्हां दोघांनाहि मुसमुसाचे खूप हुंदके आले. ते बराच वेळ बसले मीं त्यांना म्हटलें माझी व माझ्या बहिणीची भेट करवा. मावशी, तें शक्य नाहीं. तुझ्याविषयींच्या दुःखांत धारमाईंच्या चितेची सुपारी पडली आहे.

माझ्या आठवणींत त्यांनेलपर्यंत माझ्या बहिणीच्या आयुष्यांत तिला चिंता काळज्या कधीं कराव्या लागल्या नव्हत्या. पण आतां एकले दो भले अमे झालें पाठची बहीण व पोटची मुलगी पण ह्याच दोन सुऱ्या तिच्या गळ्यावर ठेवण्यांत आल्या होत्या.

जावयानें घरांत एक बाई आणली. पैसा कलालाच्या दुकानीं जाऊं लागला. नोकरी गेली, घाटला अत्यंत ओंच होऊं लागला आणि त्यांच्या उदरभरणासाठीं नानासाहेबांना दरमहा बरीचशी ठराविक रक्कम पाठविणे भाग पडूं लागलें. इतकें करून पुन्हा मुलीला सुख नाहीं तें नाहींच. ह्या साऱ्या संकटाच्या भोवऱ्यांत सापडून माझी बहीण अगदीं भांगावून गेली. मी खिस्ती होण्यापूर्वी ती घरांतल्या घरांत फिरत तरी होती. पण माझ्या बाप्तिस्म्याचें वृत्त कानीं पडतांच तिनें अथरूण धरलें.

नानासाहेब घरीं गेले. गोवरांतून उठल्यावर एक दिवस मला नेण्यासाठीं त्यांच्याकडून टांगा आला. मी गेले. धारमाई माझी वाटच पाहात होती. आमच्या भेटींत उन्हापावसास पूर्ण भरती आली. आमचें प्रेमच तसें होतें. मी मावशी ती भाची. पण ह्याच नात्यांत मैत्रीची भर पडली होती व तिच्या दुःखानें तर तिला आतां कोणी तरी अगदीं जवळचें पाहिजेच होतें. माझ्यावांचून पोटातलें बोलण्यास तिला दुसरें कोणी नव्हतें. तेव्हां हसण्यावांचून व रडण्यावांचून त्या दिवशीं आम्हांला दुसरें कांहींच करतां येईना. अशा स्थितींत पुष्कळ वेळ

गेल्यावर ती आंतल्या खोलींत आपल्या आईकडे गेली व मी आल्याचें तिनें तिला सांगितलें. मी आल्याचें कळ्‌ल्याच भिरूताईनें भिंतीकडे तोंड फिरविलें वासुमाईनें तिची फार मनधरणी केली पण ती कांहीं बोलेना. ती निजली होती त्या माडीवर दुसऱ्या दालनांत घारूनें मला नेलें. मी तेथून डोकावून पाहिलें मी काय पाहात होतें! नानासाहेबांनीं सांगितलें तें खरेंच होतें! 'तिचें उद्यांचें मरण तूं आजला ओढवून घेशील.' त्यांचे हे शब्द मला सारखे भेडसावूं लागले. मी पाऊल न वाजवतां तिच्याजवळ गेले व हळूच तिच्याकडे डोकावून पाहूं लागलें. घारू तिला म्हणाली मावशी आली आहे. पण तिनें तोंड वळविलें नाहीं. तुसडें जातांना एवढें म्हणाली, "त्या महाराणीच्या पदरांत टाका कांहीं तरी."

ते दिवाळीचे दिवस होते. आणि आईनें सागण्याच्या आधींच पाटीभर फटाके व घरचेंसें फराळाचें माझ्याबरोबर देण्यासाठीं घारूनें काढून ठेवलें होतें. तिनें परात भरून हें सारें माझ्या ओटींत टाकलें मायेला लाज नसते. आतां दर सणावाराला वाढून येऊं लागलें व मी जवळ जवळ दररोज भिरूताईकडे जाऊं लागलें. दत्तूहि माझ्याबरोबर येत असे. हौशीहि कधीं कधीं येई. एक दिवस दत्तू एकटाच तिच्या खोलींत होता. तिनें आपलें आमच्यावरील प्रेम उलाळें असल्याचें दाखविण्याचे आटोकाट प्रयत्न केले तरी शेवटीं खरें तें त्या वेळीं बाहेर आलें. मला एकट्याला पाहून ती म्हणाली, 'ये बाळ माझ्या जवळ' तो जवळ गेला. 'आणखी जवळ ये.' तिनें आपलें पांघरूण वर केलें व म्हटलें, 'ये, माझ्या पोटाशीं चिकटून नीज.'

'पण मावशी तुला माझा विटाळ होईल.'

'होऊ दे झाला तर' असें म्हणून तिनें त्याला आपल्या पोटाशीं घट्ट धरलें. मी मधल्या दारांतून हें पाहात होतें. आम्ही दोघीहि दसदसां रडलों. पण तिनें मला पाहिलें नाहीं.

'दत्तू, तू आणि हौशी मला रोज भेटायला येत जा, तुझी आई नाहीं आली तरी चालेल.'

'येऊ हं मावशी.'

आणि त्यानंतर हीं दोघं रोज तिला भेटायला जाऊं लागलीं

पुढें पुढें मीहि तिला हवीशी वाटूं लागलें. आणखी कांहीं दिवसांनीं तर मी आलें नाहीं म्हणजे तिचा जीव कासावीस होई. पडल्या पडल्या मनीं

केव्हां येईल म्हणून खिडकींतून ती सारखी बाहेर पाहात राही. मी आतां कधीं कधीं रात्रंदिवससुद्धा तिच्याकडे राहूं लागलें. टिल्लूहि रोज येऊन तिला भेटत.

ज्या वहिणीला खोलीवर देण्यास तिनें सांगितलें होतें त्याच वहिणीला आता कोणी नुसतें जाजम निजायला दिलें तर तें तिला खपेनासें झालें. ती म्हणे, "का? ती वाटेवरची चोर आहे? तिला चांगला बिछाना द्या निजायला." माझ्याविषयीं कोणी कांहीं बोललें तर तिला फार वाईट वाटे. ती त्याची चांगली खरमरीत हजेरी घेई. एक बाई एक दिवस म्हणाली, "का? इतकें करून शेवटीं वहीण गेली ना निघून!" तिनें चटकन् तिला गप्प केलें. "निघून गेली म्हणजे कोणाचा हात धरून गेली का काय माझी वहीण?" पुढें पुढें तर तिच्या मनात माझ्याबद्दल कांहींहि किल्मिष राहिलें नाहीं. ती म्हणे, "मने, फार इसम झालें तूं गेलीस. आता माझी एक मोठी काळजी दूर झाली." टिल्लू आतां पहिल्यासारखे अस्थिर राहिले नव्हते. तेव्हा तिला आमच्या नव्या संसाराकडे पाहून आनंद होई. माझ्याबद्दल मनात आतां कांहीं राहिलें नाहीं. तरी एक गोष्ट मात्र परत मिळाली नाहीं. ती तिची सुदृढ प्रकृति. ती अधिकाधिक क्षीण होत चालली. शेवटीं तिला आपल्या जन्मभूमीला तरी बरें वाटेल म्हणून तिला नाशकास नेण्याचें ठरलें. मी स्टेशनवर तिला पोचवायला गेलें होतें. तेव्हाहि तिनें हेच उद्गार काढले कीं, "मने, फार चांगलें केलेंस. तूं आपल्या नवऱ्याकडे गेलीस." भिरूताई गेल्यावर टिल्लूकडून मी पत्रावर पत्रें धाडूं लागलें. पण पेंडशाचें कांहीं उत्तर येईना. जो भेटे त्याला मी वेड्यासारखी माझ्या वहिणीसंबंधीं विचारी. एक दिवस एक गृहस्थ सहज आमच्याकडे आले असतां अशीच मीं विचारपूस केली. तो म्हणाला, "तुम्हाला माहीत नाहीं का!"

"नाहीं, काय आहे? मला तिची फार काळजी लागून राहिली आहे!"

"अहो त्याना तर दहा बारा दिवस झाले आता!"

माझे हात पाय गळाले. मजवर वज्राघात झाला. माझ्याचमुळें तिला कष्ट, आजार व शेवटीं मृत्यु आला, तेव्हां मला ही बातमी ऐकून काय वाटलें असेल याची शब्दपेक्षा कल्पनेनेंच चांगली जाणीव होईल.

टिल्लूनीं तार केली. तिचें उत्तर पत्रानें आलें कीं माझी रजा संपली, मी दोन तीन दिवसात येतों. नाशकास कर्मठपणा अधिक म्हणून मुद्दाम मला आधीं

त्यांनीं कळविलें नव्हतें. आपण कळविलें आणि ही उठून नाशकास आली म्हणजे त्या दुःखाच्या प्रसंगांत हिच्या शिवादिवीचा आणखी गोंधळ असें त्यांना वाटलें.

पेंडसे आले. त्यांना मी भेटायला गेलें. एकमेकांना पाहून आम्हांला जें काय वाटलें तें वर्णन करून सांगताच येणें शक्य नाहीं.

पेंडशांना जेवायला दुसरीकडे जायचें होतें पण ते मला जेवल्यावांचून घरीं जाऊं देईनात. 'मावशी, तुझा मेव्हणा वारला व बहीण जिवंत आहे असें समज. मी तुला मुळींच अंतर देणार नाहीं.' असें म्हणून ते माझें जेवण होईपर्यंत मजजवळ बसून राहिले.

— १० —

परमेश्वरी योजना

देवानें माझी आणखी एक हौस पुरविली. माझ्या शेवटच्या मुलानंतर दहा वर्षें घरात तान्हें मूल नव्हतें. भावाच्या येथें बालगोपालाची हौस फिटत होती. पण अगदीं स्वत चें म्हणावयाला देवानें आता लहान मूल दिलें हिचें नाव तारा ठेवलें. तारावर आम्हा दोघांचें प्राणापलीकडे प्रेम तिच्या बाळपणीं आम्ही दोघांनीं तिच्या खस्ता खाऊन तिला वाचविली. तारा तीन आठवड्याची होती. तिला महाबळेश्वरची थंडी सोसणार नाहीं व नगरचें ऊन सोसणार नाहीं म्हणून आम्ही वाईस जाण्याचें ठरविलें. तेथें आबासाहेबांनीं आमच्यापाठीं घर ठरवून ठेवलें. तेथें गेल्यावरहि टिळकांचीं व्याख्यानें, उपदेश, संभाषणें व लेखन हीं चालूच होतीं त्यामुळें त्यांचा पाय नेहमीं घरात ठरतच असे असें नाहीं.

एक दिवस एक बाई आली टिळक घरीं नव्हते. ख्रिस्ती लोकात आता मीं एक वर्षावर दिवस काढले असल्यानें त्या समाजातील पुष्कळ रीतीरिवाज माझ्या ध्यानात आले होते. बाई आल्याबरोबर मीं तिचें स्वागत केलें. शेकहँड करण्यासाठीं हात पुढें केला खुर्चीं पुढें सारली. पण बाईनें उलट आपला हात पुढें केला नाहीं, की ती घरांत आली नाहीं तिनें विचारलें, "साहेब कोठें आहेत?" मी म्हणालें, "ते बाहेर गेले आहेत." "त्यानीं मला कामाला बोलाविलें आहे—"

मला फार आश्चर्य वाटलें. काय विचित्र बाई आहे! घरात आली नाहीं, शेकहँड केला नाहीं. हिच्या अंगावर दागिने तरी किती! सरी, पाटल्या, पुतळ्याची माळ, नाकाकानतलें, नेसू लुगडें चागलें पचवीस रुपयांचें! ही बाई आमच्या घरीं काम तरी काय करणार! असेल काहीं लिहिण्याचें काम अशी मीं मनाची समजूत करून घेतली.

सध्याकाळीं टिळक आल्यावर विचारू लागले, "भंगीण आली होती का? माझ्या मुलीचे मळीत कपडे धुवायला तिला उद्यापासून बोलाविलें आहे" माझ्या भ्रमाचा भोपळा फुटला "ती भंगीण का होती? मीं तिला बसायला खुर्ची दिली अन् शेकहँडकरता हात पुढें केला पण ती आपली गप्पच. मोठें लुगडें नेसली असल्यामुळें ती कोणी ख्रिस्तीच बाई असावी असें मला वाटलें. पण हातांत मोहोरेची अंगठी पाहून बाई हिंदु वाटे. म्हणून माझा असा घोटाळा झाला."

दुसऱ्या दिवसापासून भंगीण कामाला येऊं लागली. अंगण झाडणें, मुलीचे मळीण कपडे धुऊन आणणें, वगैरे कामेंहि ती करूं लागली. मीं एक दिवस तिला विचारलें—

"काय ग, तूं इतकी स्वच्छ अन् नीटनेटकी दिसतेस, तसें तुझें घर आहे का स्वच्छ?"

"बाई, असाच चलतां का माझ्या घरीं? नाहीं तर तुम्ही म्हणाल मी आधीं झाडून सारवून मग तुम्हांला दाखविलें. चला अशाच्या अशाच."

मी तिला घेऊन तिच्या घरीं गेलें.

ती वस्ती कोणत्या लोकांची होती ह्याची मीं चौकशी केली नाहीं. पण तेथील घरेंदारें व रस्ता अगदीं स्वच्छ होता. तिच्या घराचे दरवाजे मोठे होते. आंतमध्यें तांब्यापितळेचीं, पाणी पिण्याचीं भांडीं अगदीं चकचकीत होतीं. घरांत लिंपोतेंरें केलेलें, भांड्यांचीं तुळें घेतलेलीं, अंगणांत सडा टाकलेला, दारीं तुळशीवृंदावन, हें सारें पाहून मी आश्चर्यानें थकच झालें. स्वच्छता, टापटीप हीं जातीपेक्षां व्यक्तीवर आहेत असें जें माझें मत होतें तें आतां अधिक दृढ झालें.

ह्या क्षेत्राच्या ठिकाणीं कोयनाकृष्णेचा संगम होतो. तसें माझें झालें. मीं त्या भंगिणीच्या गळ्यांत मिठी मारून विचारलें, "का ग, तुम्हीं आमच्या हातचें कां खात नाहीं?"

"बाई, आमची जात नांवें ठेवते!"

"पण आतां कांहीं हरकत आहे का?"

"बाई! तुम्ही खाल माझ्या हातचें?"

"हो! काय झालें?"

झालें. म्हटल्याप्रमाणें त्या भंगिणीनें फराळाचें करून आणलें. टिळक महाबळेश्वरला डॉ. ह्यूमला भेटायला गेले होते. मीं तें फराळाचें घेतलें. घरांतील चाकर नोकर कुरकूर करूं लागले. मीं त्यांना सांगितलें, "तुम्हांला नको असेल तर माझा कांहीं आग्रह नाहीं. मी न् माझीं मुलें खाऊं." आणि दत्तू, हौशी व मी आम्हीं तिघांनीं तें फराळाचें खाल्लें. आपल्या हातचें ह्या बाईनें इतक्या प्रेमानें खाल्लें म्हणून भंगिणीलाहि फार आनंद झाला.

टिळक दुसऱ्या दिवशीं परत आले. त्यांना हें कळलें तेव्हां ते म्हणाले, 'तूं तर माझ्याहि पुढें गेलीस!'

* * *

मोठ्या दोघी मुली शाळेंत जाऊं लागल्या. आम्हांला ह्या मुलींकडून कांहींचाहि त्रास झाला नाहीं. त्यांनीं चोरी, लबाडी, वगैरे कधींच कांहीं केलें नाहीं. घरांत अगदीं घरच्यासारखें त्या वागत. शाळेंत जायच्या त्या सरळ शाळेंत जाऊन सरळ घरीं परत यायच्या. मध्ये कधीं कोणाकडे गेल्या नाहींत कीं कमलाच चवळरणा त्यांनीं केला नाहीं. घरांत थुंकतील, वाटे खरकटें जिकडे तिकडे टाकतील असा जो मला धाक होता, तो अगदीं अनाठायीं ठला. जसें आम्हांला वागतांना पहावें तसाच त्या वागत. शेण लावणें, खरकटें हात पुसें, वगैरे गोष्टी न सांगतां त्या शिकल्या. चटण्या, कोशिंबिरी, लोणचीं, पापड त्यांना करतां येऊं लागलीं. स्वैपाकांतसुद्धां त्या हुशार झाल्या.

पुढें पुढें दुष्काळाचें स्वरूप फारच उग्र भासूं लागलें. त्यांतच मिशनला कांहीं तूट आली का कांहीं झालें, पण त्यांनीं बोर्डिंगमधून कांहीं मुलें काढून टाकलीं. गांवांत जिकडे तिकडे खळबळ उडाली. मुलांना कोठेंच कांहीं आधार नव्हता. ही बातमी ऐकून टिळकांना फारच वाईट वाटलें. ते मजकडे आले व म्हणाले अशीं अशीं बावीस मुलें मिशननें एकाएकीं आपल्या शाळेंतून काढून टाकलीं आहेत. तीं उपास करून मरतील, आतां काय करायचें ?

त्या दिवशीं आमच्याजवळ शिल्लक सव्वा रुपया व घरांत सांठवणींत सव्वाशेर ज्वारी होती. पण आमची मोठ्यांत मोठी शिल्लक म्हणजे देवावरचा विश्वास ही अगदीं भरपूर होती. आम्हीं दोघांनीं जमिनीवर आपलीं मस्तकें ठेवून मनोभावें परमेश्वराची प्रार्थना केली. नंतर दोघांनीं एकमेकांना वचन दिलें कीं आपलें अन्न व ह्या मुलांचें अन्न ह्यांत कांहींच फरक करायचा नाहीं. जी काय ज्वारीबाजरीची भाकरी मुलांना मिळेल तीच आपणहि खायची.

दत्तूला बोलावून आम्हीं आमच्या जवळ घेतला, त्याला सांगितलें, " बाळ, पाहा तुझे भाऊ अन्न उपाशी रानावनांत फिरत आहेत. आम्ही त्यांना आपल्या घरीं आणणार आहों. ते जें खातील तें तुला खावें लागेल. खाशील ना ? " दत्तू म्हणाला, " हो. मी त्यांच्याबरोबर जेवीन खाईन. मांडणार नाहीं. " आणि पुढें मुलें आणल्यावर तीं जाईपर्यंत तीं खात तेंच अन्न दत्तूनें खालें व आपलें वचन पाळलें.

मुलांना उधार कापड आणून कपडे शिवले. कोट, पाटलोणी, टोप्या, शर्ट, वगैरे सर्व सरंजाम जिथल्या तिथें केला होता. इतकेंच नाहीं तर पुस्तक्या कष्या

मागवून बाजीस गाद्या शिवल्या. अर्थात् त्यांना तितक्याच सतरंज्या, उशा, ब्लँकेटें, ही सारी मंडळी आलीच. प्रत्येकाचीं जेवणाचीं व पाणी पिण्याचीं भांडीं वेगळीं घेतलीं. भिक्याशास्त्रीबोवांनाहि हें सर्व सामान अगदीं त्यांच्या शरीराच्या प्रमाणांत घेतलें. भिक्या सर्वांना फार आवडे. पण तो अत्यंत मट्ठ असल्यानें टिळक त्याला चांगला बडवीत. कारण ह्याला शास्त्रीबोवा बनवायचा असा त्यांचा संकल्प आणि त्याला तर ' रामः रामौ ' हि येईना. त्याला रोज पहाटे चार पांचला उठवून टिळ्कांनीं संथा द्यावी. पण तो कधीं ' रामः रामौ ' च्या पलीकडे गेला नाहीं. आधीं संस्कृत, मग ' फराळ ', मग भिक्याचें सुरेल गाणें व टिळकांचा आग्रह आणि शेवटला प्रवेश म्हणजे आम्हीं सगळ्यांनीं मिळून केलेली शेंपाची समजूत. अशा रीतीनें हा साम्र-संगीत फराळाचा प्रयोग म्हणजे एक रोजची करमणूकच होऊन बसली होती सगळ्यांची.

कामाला दोन बाया होत्या. पण त्यांना सारें काम आटपत नसे. मी त्यांच्या बरोबरीनें काम करीं. दळणाचा फार त्रास होऊं लागला. बाहेर दळण्यास द्यावें तर तितका खर्च वाढतो. तेव्हां आमच्या मुलांची मीं सभा बोलावली व तिच्यापुढें हा प्रश्न ठेवला. आणली एक बाई दळायला ठेवावी लागेल. म्हणजे तुमच्यांतला एक मुलगा काढावा लागेल. दळण तर आम्हांला आटपत नाहीं. आपल्याला रोजचें तीन पायल्यांचें पीठ लागतें. तेव्हां बाई ठेवायची नसली तर लहान मुलांनीं दोन पायल्या दळावें व मोठ्या मुलांनीं आम्हांला दोन पायल्या मोठ्या जात्यावर दळूं लागावें. हें म्हणणें मुलांना पटलें. तितकाच आमचा खर्च वांचला. कधीं मुलें आजारी पडलीं तर त्यांचे कपडे धुण्याचें काम मी करीं. कारण भंगीण आणली तर तिला पैसा द्यावा लागणार, तो वांचून तेवढाच आमच्या भाजीला झाला.

मुलांचा व आमचा संसार अशा रीतीनें फार प्रेमाचा व सुखसमाधानाचा चालला असतां मधेंच एक संकट आलें. माझी जशी टिळकांच्या बाबतींत पैशासंबंधीं तक्रार होती, तशी डॉ. ह्यूम ह्यांची आम्हा दोघांसंबंधीं व विशेषतः माझ्यासंबंधीं होती. त्यांना वाटे मी व्यर्थ पैसे उडवितें.

त्यांचें टुमणें सुरू झालें कीं हीं मुलें सोडून द्या. तुमचा पगारच तुम्हांला तुमच्या संसाराला पुरत नाहीं. आम्हीं म्हणावें, "आम्हीं सोडणार नाहीं. जोंपर्यंत त्यांची व्यवस्था लागत नाहीं तोंपर्यंत आम्ही त्यांना संभाळणार."

असो पुढें कांहीं दिवसानीं डॉ ह्यूमसाहेबांचें पत्र आलें कीं आपण मुलांची बोर्डिंगमध्यें व्यवस्था करतों

पत्र आलें तेव्हां आम्हां दोघांना फार वाईट वाटलें, आनंदहि झाला होता मुलें जाणार म्हणून दुःख व त्यांची चांगली व्यवस्था लागली म्हणून आनंद तेवढ्यातल्या तेवढ्यात आनंदाची आणखी एक गोष्ट म्हणजे ज्या बोर्डिंगांत हीं मुलें जाणार तें आमच्या घराच्या अगदीं नजीक होतें

त्या दिवशीं मुलें जाणार म्हणून त्यांच्यासाठीं केशरी भात केला मध्यरात्र उलटून जाईपर्यंत आम्ही सगळीं बोलत बसलीं होतों बोलतां बोलता आमच्या सगळ्यांच्याच भेटीला गंगायमुना येत होत्या शेवटीं टिळकांनीं प्रार्थना केली व आम्ही सगळे आपापल्या बिछान्यावर जाऊन पडलों आमचें हें एक मोठें थोरलें कुटुंब दुसऱ्या दिवशीं मोडायचें होतें सर्वांना एकमेकांचा छंद लागला होता

दुष्काळानंतर नगरांत प्लेगनें कहर उडवून दिला टोंचणी सुरू झाली टिळक टोंचणीच्या विरुद्ध होते त्यांनीं दत्तूला राहुरीस एका गृहस्थाकडे ठेवलें टिळक बाहेरगांवीं गेले असतां मी व कामदारणीनें टोंचून घेतलें बेबीला ताप आला होता म्हणून तिला टोंचलें नाहीं

टिळक परत आले तेव्हां सगुणाबाई येऊन सांगू लागली कीं तारा धावत सुटते व म्हणते मला देवळांत न्या व चांगले कपडे घाला. पाहावें तों तिला भयंकर ताप भरलेला ! कांहीं विचारावें तों ती बोलेना टिळक सगुणाबाईवर संतापले

"सुया हिला घेऊन फिरतेस त्यामुळें हा ताप आला आतां कांहीं झालें तर देशील का माझी मुलगी भरून ?

सगुणाबाई बिचारी एक अक्षर न बोलतां स्वस्थ बसली तिला त्यांचा स्वभाव माहीत होता.

आतां मोठी काळजी येऊन पडली घरांत पैसे मुळींच नव्हते ताराला प्लेग झाल्याचें चिकडे तिकडे पसरलं टिळक म्हणाले कोणी आपल्याला येथून जा म्हणायच्या आधीं आपणच गेलेलें बरें आम्हीं प्रार्थना केली टिळक म्हणाले ह्यांतहि परमेश्वराची कांहीं विशेष योजना असेल

इतक्यात दारावरून झपझप पावलें टाकीत एक माणूस चाललेला दिसला. आमच्या घरीं कोणी फिरकत नव्हतें. ह्या गृहस्थाला मीं कधीं तीन रुपये उसने दिले होते. मी धावत धावत कंपाउंडच्या भिंतीशीं येऊन त्याला थांबविलें! त्याला आत बोलाविलें नाहीं कारण आंत येण्याची त्याची इच्छा नव्हती हें त्याच्या चारपण्यावरून दिसत होतें. मीं त्याच्याजवळ माझे तीन रुपये मागितले. त्यानें चरकन् पाचाची एक नोट काढून माझ्या हवालीं केली व तो निघून गेला. मला तरी दुसरें काय पाहिजे होतें ? त्या वेळीं प्लेगला लोक फार भीत असत.

मी जशी कांहीं कोठें परगांवींच हवा बदलायला निघालें होतें. पाव्या परवंट्यापासून सर्व सामानाची एक गाडी भरून सेग्रिगेशन कँपवर ती पाठवून दिली ! इतकें करता करता चाराचा सुमार झाला. सगुणाबाईला टांगा आणण्यास पाठविलें पण टांगा कांहीं मिळेना. इतक्यात सामानाची गाडी परत आली! "इतकें सामान तेथें ठेवूं देत नाहींत. नेवाचें काढून घेतलें व बाकीचें परत पाठविलें." असें माणूस सांगूं लागला. पुन्हा सामान ब्रतरून ठेवावें लागलें.

अंधार पडला. टिळक कँपवर जाऊन कंदील लावून कांहीं लिहीत बसले. आम्ही गाड्याची वाट पाहात होतों. मीं सगुणाबाईला म्हटलें, "सगुणाबाई, रात्र पडून गेला आहे. तुला जर भीति वाटत असेल तर तूं आपली जा." ती म्हणाली, "बाई, मरण कांहीं कोणाला चुकत नाहीं. पण दुष्काळांत तुम्हीं जो मला अन् माझ्या मुलीला आसरा दिला तो माझ्या स्मरणांतून जाणार नाहीं. मी कशी बरं बेमान होईन?" एका अडाणी बाईचें केवढें मोठें मन हें! आम्हीं सभाळलेल्या मुलांच्या कानावर जेव्हा आमची अडचण गेली तेव्हा तीं म्हणालीं, दुष्काळांत ज्यांनीं आपल्या तोंडचा घास आपल्याला काढून दिला त्यांच्यावर हा प्रसंग आहे. आपण त्यांच्या साह्याला धावून गेलें पाहिजे. असें ठरवून ते बोर्डिंग मास्तरकडे परवानगी मागावयास गेले. मास्तर म्हणाले, "तुमचें करणें अगदीं बरोबर आहे ह्याबद्दल कांहीं वाद नाहीं पण अशा परिस्थितींत मला परवानगी देता येत नाहीं. तुम्ही उद्या साहेबाला विचारा." मुलें म्हणालीं, "त्यांना गरज आहे आज अन् उद्या साहेबाला विचारून काय करायचें !" मास्तरांनीं सांगितलें "तुम्हाला वाटेल तें करा. मी मात्र परवानगी देत नाहीं." उलट मुलांनीं म्हटलें, "आम्हाला जरी बोर्डिंगांत परत घेतलें नाहीं तरी चालेल, आम्ही जाणार." असें सांगून मुलें आमच्या साह्याला निघून आलीं.

" कां रे बाबानो कां आलां ?"

" तुम्हाला साह्य करायला "

" जर तुम्हांला उद्यां काढून दिलें तर ?"

" देव आमच्याबरोबर आहे."

" बरं तर. आतां कांहीं लागा, गाडी पाहा." एकानें बैलगाडी आणली. त्याची बोली होती कीं प्लेगचा रोगी गाडींत घ्यायचा नाहीं. थोडी थंड हवा लागतांच बेबी बोलूं लागली. गाडीवाल्याचा समज झाला कीं रोगी पुढें गेला. ती सर्व मुलांची त्यांचीं नांवें घेऊन बोलूं लागली. मला वाटलें आपण उगाच हिला घेऊन चाललो. ही तर चांगली धडाधड बोलते आहे. ती कांहीं बोलायची, मुलें उत्तर करायचीं अशा रीतीनें मजेंत आम्ही चाललों होतों. अंधार गुडुप पडला होता. जवळ कंदील नव्हता. गाडीची खडखड, मुलीची बडबड व माझ्या उरांतील धडधड अशा थाटात खाचखळग्यांतून आम्ही पुढें दिसणाऱ्या कंदीलाच्या धोरणानें कँप गाठला आमचें स्वागत करण्यास एका झोपडींतून लिहिता लिहिता टिळक उठून सामोरे आले. ते म्हणाले, " आपल्याला तीन झोपड्या मिळाल्या. एक स्वैंपाकाला, एक ताराला व एक मला लिहिण्यासाठीं."

डॉक्टरनें येऊन ताराला तपासलें. तिला १०५ डिग्री ताप होता. ते म्हणाले, " बाई, तुम्ही मुलीजवळ राहूं नका. तुम्हाला प्लेग होईल. ही बाई मरेल." मी म्हणालें, " कां ? ही कोणाजवळ बसली होती म्हणून तिला हा प्लेग झाला ? आणि दुसरीकडे मी राहिलें तर मला कशावरून होणार नाहीं ? आणि मी जर हिला सोडून दूर राहावयाचें तर ह्या कामाच्या बाईनें काय म्हणून तिच्याजवळ राहावें ?"

डॉक्टर गप्प झाले मुलें व दया गेलीं. झोपडींत मी, सगुणाबाई व तारा होतों. टिळकांनीं त्या मंडळीला खाण्यास नेऊन दिलें व कांहीं आम्हांला आणून दिलें. पण कशाचें तें खाणें आणि कशाचें पिणें. पौषाचा महिना. कडाक्याची थंडी. सकाळची वाळलेली ज्वारीची भाकरी व येथील खापराच्या घागरींतील बर्फासारखें थंडगार पाणी मनांत नाना प्रकारच्या काळज्या. गाडीला दोन रुपये दिले. आतां जवळ एक कवडी नाहीं. झोपडीच्या खाटीं व वर हात हात जागा मोकळी कारण काय म्हणे तर व्हेंटिलेशन ! त्या झोपड्या सर्व पऱ्याच्या होत्या.

रात्रींतून त्या इतक्या थंडगार व्हायच्या कीं आंतील सर्वांनाच खरोखरचें थंड होण्याची पाळी यायची. तीन बाजूंस आजारी लोक. त्यांचें ओरडणें, पत्रे वाजविणें, इतकेंच नाहीं तर एखादा रोगी पथ्यावर चढून धपकन्‌ दुसऱ्या खोलींत उडी मारायचा. खालीं जमीन फेकलेली नाहीं. जमिनीवरील गोटेगोटे पायांना बोचायचे. पोटांत अन्न नाहीं. डोळ्यांना झोप नाहीं. मुलीच्या आरोळ्या चाललेल्या. मला वाटलें खरोखर यमपुरी जर कोठें असेल तर ती येथेंच आहे. ती जागा भेसूर, ती रात्र भेसूर, भोवतालची परिस्थिति भेसूर आणि तिनें बनविलेलें स्वतःचें मन भेसूर ! रोग्यांबरोबर त्यांचीं माणसेंहि ओरडत व भांडत. अहो तुमचा रोगी फार ओरडतो त्याला गप करा, आमच्या रोग्याचा आत्तांशा कोठें डोळा लागला आहे. कोणी खरेच आजारी तर कोणी घाबरून ओरडायला लागलेले.

दुसऱ्या दिवशीं डॉक्टर आले तेव्हां मी त्यांना म्हणालें, "अहो डॉक्टर, तुम्ही आपले रात्रीं स्वस्थ घरीं जाऊन निजतां पण येथें काय चाललेलें असतें त्याची तुम्हांला कांहीं कल्पना आहे का ?" त्यांना मीं सर्व चित्र वर्णन करून दाखविलें व कांहीं तरी झोपेचें औषध द्या म्हणून सुचविलें. डॉक्टरांनीं माझ्या या सूचनेप्रमाणें दुसऱ्या दिवसापासून औषधांत कांहीं बदल केला व रात्री शान्त जाऊं लागल्या.

दवाखाना तेवढ्या तेथेंच होता. औषध म्हणजे येताडोना असे. तें औषध, थर्मामीटर व औषधाचा ग्लास हीं सार्‍या रोग्यांची एकच असत. मीं मात्र बेबीसाठीं हीं सारीं निराळीं ठेवलीं होतीं व स्वतः जाऊन औषधें आणीत असे. झोपडींत शेगडी ठेवली होती व मी तिला गरम कपड्यानें फोमेंट करीत असे. सगुणाबाई नाहीं तर मी तिला एकसारख्या मांडीवर घेऊन बसलें होतें. तेथें दहा दिवस रोग्यांना व त्यांच्या बरोबरच्या माणसाला तेथलेंच खाणें मिळत असे. आम्हांला शिधा मिळे व दया स्वैंपाक करी. आम्ही चांगलीं दहा माणसें होतों. त्या सगळ्यांचा ती एकटी स्वैंपाक करी. आमच्याकडे येण्याची कोणाला परवानगी नव्हती. पण कोणी नाहीं असें पाहून मुलें इकडूनच तारेंतून आंत येत व भेटून जात.

टिळकांचें लेखन, वाचन व प्रार्थना सुरूच होत्या. ते म्हणत, "देवा, हें संकट तूं कां आणलेंस हें अजून माझ्या ध्यानांत येत नाहीं. पण झांत एखादा

कांहीं तरी हेतु आहे, एवढें कळतें तो हेतु समजण्याची मला बुद्धि दे तुला ह्यात कांहीं हेतु नसता तर आम्हा दोघांपैकीं एकालाहि रोग न होता तो ह्या लहान मुलीलाच का झाला असता ! "

चौदा दिवस झाले सिव्हिल सर्जन आले त्यानीं व दुसऱ्या डॉक्टरानीं मुलीला तपासलं व सांगितलें कीं आता हिची आशा नाहीं.

टिळकांना मळमळून आलें देवानें आपल्याला एक मुलगी दिली तिला आनंदीबाई जोशाप्रमाणें आरोग्य शिकवूं अशी मोठी आशा मनात धरली आणि ती मुलगी देवानें नेली आता ही चालली

सगुणाबाई दूर जाऊन रडत बसली तिला पेटीचा लळा लागला होता इतके दिवस माझ्यावरोबर तिनें तिच्या खस्ता खाल्ल्या हात्या

माझी वृत्ति भरपुरीची आहे कपडे करायचे झाले तरी मी ते अगदीं वाढत्या अंगाचे करवितें कोल्हाप्या शिकारीला जायचें झालें तर मी वाघाच्या शिकारीची तयारी करतें घरून निघताना मी एक शेर जवसाचें पीठ, कॅस्टर ऑईल, कोळसे अशा बऱ्याच उपयोगी जिनसा आणल्या होत्या

मीहि निराश झाले दहा पधरा दिवसात पेटीची पाठ जमिनीला लागली नव्हती आज तिला मीं खालीं निजविलें ती शाव पडली होती शेगडी पेटलेलीच होती मीं तें सारें जवसाचें पीठ शिजविलें गळ्यापासून सर्व छातीपोटावर तें पोटीस घातलें एरंडेल, दूध साखर गरम करून तिच्या पोटात घातलें पायाशीं शेगडी ठेवली ब्लँकेटनें तिला चांगलें गुंडाळून घेतलें मग तिला सांगितलं, " आता तू खुशाल मर माझ्या मनाला असुक एक केलें नाहीं असें वाटायला नको ! "

मग दार लावून तिला एकटीलाच आत टाकून मी दूर रानात निघून गलें अगदीं एकान्त मिळाल्यावर गुडघे टेकून मोठ्यानें आरोळी मारून देवाजवळ प्रार्थना केली कीं, " देवा बापा ही पोर जगू दे ही माझी नाहीं तुझी आहे तूच ती मला दिली होतीस व मीं तिचें लालनपालन केलें तुझी इच्छा असेल तर तू तिला नशीलच हिला जर आराम पडला तर मी येथ आनान्याचें काम करीन, " असें म्हणून मी गळा काढून मनमुक्त रडलें

थोड्या वेळानें मी परत आलें खोलीचें दार उघडण्यास मला धीर होईना गुडघे टेकून अशी प्रार्थना मीं पूर्वी कधींच केली नव्हती उरात धडकी भरली

होती. मोठ्या जुलमानें मीं दार उघडलें. पण मीं दार उघडतांच तिनें हांक मारून विचारलें, "ममा, तूं कुठें होतीस? पपा कुठें आहेत?" लहानपणीं ती मला ममा म्हणत असे व त्यांना पपा म्हणत असे. मला इतका आनंद झाला कीं तिला उचलून घ्यावी असें वाटलें. पण तिच्या हार्टवर एकाद्वेळेस वाईट परिणाम होईल हें चटकन ध्यानांत येऊन मी तशीच दार लावून धावतच टिळकांच्या खोलीकडे गेलें. तेथें टिळक इतर मंडळीबरोबर प्रार्थना करीत बसले होते.

मला पाहून त्यांना वाटलें मुलगी आटोपल्याची बातमी सांगायला ही आली असावी. मीं त्यांना हसत हसत सांगितलें, "येवी तुम्हांला बोलावते आहे." पण त्यांना तें खरें वाटेना. माझें हसणें व बोलणें त्यांना वेड्यासारखें वाटलें. मी पुष्कळच हसत होतें व पुन्हा पुन्हा सांगत होतें कीं येवी बोलावते आहे. शेवटीं आम्ही दोघें ताराच्या झोपडींत गेलों. त्यांना पाहातांच ती म्हणाली, "पपा, तुम्ही मला टाकून कुठें गेलां होतां? मला आंबे आणा."

टिळकांनीं एक रुपया देऊन मुलांना बाजारांत मोसंबीं आणण्यास पाठविलें. पण बाजारांत सारा शुकशुकाट होता. मोठ्या पंचाईतीनें त्यांना अगदीं बारीक बारीक वाळलेलीं अशीं पांच सात मोसंबीं मिळालीं.

दुसऱ्या दिवशीं डॉक्टर आले. त्यांनाहि फार नवल वाटलें.

आठ्या दिवसांनीं ती झोपडी सोडली. देवानें मुलीला प्लेग कां आणला याचें उत्तर टिळकांना मिळालें तें असें—

एक दिवस कँपमध्यें दुधापरून तक्रार झाली. ती गडबड ऐकून टिळक तेथें गेले. ते म्हणाले, "पाहूं वही!" त्यांना उत्तर मिळालें, "साहेब, तुम्हांला समजणार नाहीं." तरीच त्यांनीं वही हिसकावून घेतली आणि पाहातात तों वहींत आंकडा मोठा, प्रत्यक्ष दूध कमी! टिळक मला येऊन म्हणाले, "माझ्या प्रार्थनेचें उत्तर मिळालें. ताराला कां प्लेग झाला तें समजलें. आपल्या इकडे विश्वासू माणसेंच कमी. दोन रुपयांपासून शंभर रुपयांपर्यंत एकावर देखरेख ठेवायला दुसरा लागतो. तसेंच येथें आहे. रोग्यांची उत्तम व्यवस्था झाली, त्यांचे खाण्यापिण्याचे हाल झाले नाहींत तर रोगी दगावणार नाहींत. आतांच पाहिलें, दूध कागदीं तिप्पट तर प्रत्यक्ष एकपट. न्हाव्याभटांची सिंहस्थाची पर्वणी तशी ह्या गुलामांची ही प्लेगची पर्वणी आली आहे. माझा झाला निश्चय कीं येथें राहून रोग्यांचें परदेखरेख हें काम करायचें! तुझी आहे तयारी?"

मी म्हणालें, 'हो, माझी आहे तयारी!' देवानें दोघांना त्या प्रसंगीं फारच धैर्य दिलें व मोठें मन दिलें. ज्याला कोणत्याच रोगाचें भय नाहीं, कसल्याच घाणीची पर्वा नाहीं असावें— म्हणजे भंग्याचें—मन त्यानें आम्हांला त्या वेळीं दिलें. आई देईल तें काम करण्याचा कंटाळा करील तें हा गरीब मनुष्यप्राणी आपल्या कृतघ्न बांधवांसाठीं करीत असतो.

आम्हीं दोघांनीं आपल्या कामाला मनापासून सुरुवात केली.

कँपाजवळच आम्हांला एक झोपडी बांधून देण्यांत आली होती. पण आतां शिधा बंद झाला होता. पाण्याची पखाल चालूच होती. मुलें साहेबांनीं परत नेलीं. सगुणाबाई आपल्या मुलीला भेटायला आपल्या देशेगांवीं गेली. टिळकांनीं तिला जातांना छुगडें चोळी घेतली, खर्चाला चार रुपये दिले, पगार आठ आणे होता तो दोन रुपये केला व चार महिने भरपगारी रजा दिली.

आतां आम्ही चार माणसें कुटुंबांत उरलों. पण तेथेंहि नाहीं नाहीं म्हणतां दोन मुली मीं संभाळण्यास घेतल्या. दोघींच्याहि आया तेथेंच प्लेगला बळी पडल्या होत्या.

आम्ही दोघेंहि रोग्यांची पडेल ती सेवा करीत होतों. त्यांचें सार्वांगिर्गे, औषधपाणी, त्यांचीं तोंडें धुणें, त्यांना 'स्नानपान' देणें व वेळ पडली म्हणजे त्यांचा दोणगोठा करणें हीं सारीं कामें आमच्याकडे होतीं. तेथें सर्व धर्मांचे व सर्व जातींचे लोक येत व आम्ही तेथें आहों हें समजल्यावर त्या कँपची भीति लोकांत कमी होऊन अधिकाधिक रोगी येऊं लागले. ते आमच्याच नांवावर रात्रीं कोणत्याहि वेळेस येऊं लागले. सिद्धिकशेटनीं आम्हांला गरम कपडे करून पाठविले. आम्हीं मागितले नव्हते. पण स्वतःच त्यांनीं ते पाठविले.

तेथें कँपांत एक तेली कुलपांत म्हातारी बंद करून ठेवलेला होता. त्याला जाऊन नुसतें पाणी पाजायला सुद्धा कोणाला धैर्य होत नसे. आम्हीं आमच्या हातांत व्यवस्था आल्याबरोबर एक नवीन नर्स आणविली. ही खिस्ती होती व म्हातारी मनापासून काम करी. पहिल्या दिवशीं मी व जाईबाई त्या तेल्याच्या झोपडीकडे जाऊं लागलों. तों तेथें दारांतच एक शिपाई! तो म्हणे कीं, "बाई, आंत जाऊं नका. तो माणूस फार भयंकर आहे." आम्हीं म्हटलें, "भयंकर असो कीं कसाहि असो, त्याला दूध देणें, औषध देणें हें आमचें काम आहे. कुलूप उघडा." सांगितल्याप्रमाणें त्यानें कुलूप उघडलें.

"सांभाळा वरं. तो अंगावर धावून येतो."

आणि दार उघडल्यावर खरोखरच तो आमच्या अंगावर धावून आला. तो तसा येतांच मीं खाडकन् त्याच्या तोंडांत लगावली. काय झालें कोणास ठाऊक पण तो चटकन् पायां पडूं लागला. दूध घे म्हणतांच त्यानें मुकाट्यानें दूध घेतलें. औषध देतांच औषध प्याला !

एक नाना सोनार म्हणून होता. तो म्हणे, " आई, मला घरं बांधूं दे, तुला सोन्यानें मढवून काढीन. आम्ही बोलून चालून सोनार. आमचा एक हात सोन्याचा तर दुसरा चांदीचा." मी म्हणें, " बरं बाबा, काढ मला सोन्यानें मढवून. पण सध्या तूं सोन्यानें मढविलेल्या भिंती मात्र मला धुऊन काढायला लावतो आहेस."

अडचणीच्या वेळीं चाकरांना अडवून धरतां येतें. पगार वाढवावा म्हणून एक दिवस भंग्यांनीं एकदम संप पुकारला. बसले ते आपले स्वस्थ हात जोडून. दोन दिवस टिळकांनीं व मीं भंग्याचें काम संभाळलें. तसें त्या सोनारानें आम्हांला तें 'ट्रेनिंग' देऊन ठेवलेंच होतें. तिसऱ्या दिवशीं मैलें उचलण्याची पाळी आली. टिळकांनीं आपली कंबर बांधली. मीहि पदर खोचला. दोन मैलें उचलून आम्हीं गाडींत घातलीं. आतां मात्र भंगी लोक चपापले, ते तात्काळीच धावून आले व म्हणूं लागले, 'साहेब, आमच्या पाठीवर मारा पण पोटावर मारूं नका.' टिळक म्हणाले, 'तुम्हांला अधिक पगार मिळूं नये असें माझें मुळींच म्हणणें नाहीं. मात्र तुम्हीं अशा आणिबाणीच्या वेळीं शेट्यांना अडचणींत पाडणें तुमच्या माणुसकीला शोभत नाहीं. आम्ही तुमचा पगार वाढावा म्हणून अगदीं जरूर प्रयत्न करूं. हे तुमचे भाऊ मरताहेत आणि तुम्ही ह्या वेळेस अडवितां हें बरें नाहीं. आतां तुमच्या पगाराची मी खटपट करीन, पण जर वा पुन्हा असें केलेंत तर मात्र माझ्याकडून कांहीं मदत होणार नाहीं हें पक्कें लक्षांत ठेवा.'

टिळक हेंगच्या रोग्यांचें काम करूं लागले तेव्हां कोणी म्हणूं लागले, लेनीचा प्लेग टिळकांच्या फायद्यावर पडला. आतां काय ते खोऱ्यानें पैसे ओढीत आहेत. तर कोणी म्हणे पाहा बिचारा लोकांसाठीं कसा झिजत आहे. टिळक म्हणत,

" निंदास्तुतिचा जगीं तमाशा । फंदीं तूं त्या पडूं नको
मान घडो अपमान घडो तव । हसूं नको तूं रडूं नको.

रोगी चालले घरे दोऊ लागले. मृत्युमंच्या लागणीच्या दोरडा दहावर आली सर्व मंडळींचा फोटो घराला. कर्नल कॉर्कीनें टिळकांना एक सर्टिफिकेट दिलें टिळक म्हणाले, "मला काय करायचें तुमचें सर्टिफिकीट !" पण त्यांनीं योंदीहि फार आभार मानून सर्वेचर्चे त्यांच्या हातात तें ठेवलें. टिळकांनीं तें पत्रांच्या तारेला लावून ठेवलें होतें पण रद्दी पत्राबरोबरच त्याचीहि कुठें धासलात लागली

टिळकांच्या चरित्रात मला एक गोष्ट आढळून आली कीं कामाच्या भानडीपुढें त्याना मानापमानाची पर्वा नमे तशीच कीर्तीचीहि पर्वा नसे माझें चरित्र घडलें तसें लिहा हें सांगतांना त्यांना हेंच सागायचें होतें कीं माझ्या दोषावर मुळींच पांघरूण घालू नका. आपली एक गोष्ट म्हणजे त्यांच्या उच्च ध्येयानें परिपूर्ण अशा चरित्राचा परिणाम दुसऱ्यावर फार चटकन् होत असे नाहींतर नारायणराव गोखल्यांची मुलगी भंग्याचें काम इतक्या आनंदानें व उत्साहानें करण्यास तयार होणें शक्यच नव्हतें. महाराचा तुकडा कोठें शितोडा अंगावर उडाल्याचा भास झाला तर साऱ्या जन्मभर स्वत ला व घरांतील सगळ्यांना मास्या वडिलांनीं घासून पुसून घेतलें होतें. त्याच पित्याची मी कन्या वाईस भंग्याच्या घरचें अन्न खावें काय नि नगरच्या दवाखान्यात हलकीं सफाईची कामें करायला धावावें काय ! पण झाल वाणायचें झालें तर तें टिळकांनाच वाणलें पाहिजे ते माझे या बाबतींत गुरु होते त्यांनी मार्ग दाखविला कीं त्या मार्गानें डोळे झाकून बेधडक पळण्याचें काम मात्र माझें असे मला जर काहीं यशाचा वाटा असेल तर तो त्यांनीं मार्ग दाखविल्यानंतर न कचरता त्यावरून बेधडक जाण्यांत आहे एवढेंच.

-११-

राहूरी

येथें बरी झाली. प्लेग हटला. कँप उठला. आम्ही घरीं आलों. घरीं आल्यावर मीं आमच्या घरापुढें सुंदरसा बगीचा केला. पन्नास कुंड्या आणविल्या. झाडें लावलीं. आमची बाग मोठी डौलदार दिसूं लागली. पण आमचा डौल कधींच टिकणारा नसल्यानें लौकरच टिळकांनीं ह्या सर्व कुंड्यांची खैरात करून टाकली. राहूरीचे मिशनरी डॉ. बालंटाईन रजेवर जायला निघाले होते. त्यांच्या कामावर टिळकांची नेमणूक झाली व जायच्या आधीं टिळकांनीं दारापुढच्या सर्व कुंड्या देऊन टाकल्या !

राहूरी गांव आम्हांला फार आवडलें. टिळक म्हणत असा गांवीं खांव रानांत मला जर एकान्तस्थळीं घर बांधून राहातां आलें तर मी कितीतरी ग्रंथ लिहीन. डॉ. हेन्री फेअरबँक नांवाचे मिशनरी येथें आमच्याकडे आले असतां टिळकांनीं आपल्या घराची कुरकूर त्यांच्या जवळहि केली. फेअरबँकसाहेब म्हणाले, "टिळक, मला कांहीं पैसे मिळायचे होते. पण मीं त्यांची आशा सोडून दिली आहे. जर हे पैसे मिळाले तर मी तुम्हांला तुम्ही म्हणतां तसें रानांत घर बांधून देईन. मग तुम्हांला पाहिजे तेवढी ग्रंथरचना तुम्ही करीत बसा." टिळकांनीं व डॉ. फेअरबँकसाहेबांनीं नंतर एकत्र बसून देवाची प्रार्थना केली व तो विषय तेवढ्यावरच राहिला.

तिसऱ्याच दिवशीं साहेब आले व सांगूं लागले, "टिळक, झालें तुमचें झोपडें तयार. मला आज पैसे आले. चला तुम्हांला कोठें जागा पाहिजे ?" दोघेजण राहूरीपासून मैल दीड मैलावर गेले. डॉ. बालंटाईनचें एक शेत होतें. तें ठरविलें. डॉ. बालंटाईनची संमति मिळविली व तें शेत २००–२५० रुपयांना खरेदी केलें !

मला जेव्हां हें समजलें तेव्हां आमचा मोठा खटका उडाला. घर बांधून बांधायचें मग तें गांवांत बांधायचें का दूर रानात ! तेथें सोबत नाहीं, शेजार नाहीं, पाणी नाहीं. अडीअडचणीला हाक मारली तर ओ द्यायला कोणी माणूस नाहीं. टिळक म्हणत, "तुला कांहीं कळत नाहीं व मीं कांहीं करायला घेतलें

कीं तूं येथें हटून मोडा घालणार हें टाळलें. पाणी वाहून आणावें येईल, सोयतीला कुर्री ठेवतां येतील आणि माणसांना काय करायचें ? तूं मला हाक मार, मी तुला हाक मारीन."

इकडे घर बांधायला सुरुवातहि झाली. साहेबांनीं स्वतः हातांनीं ह्या घराचें काम इतर मजुरांबरोबर केलें ! पाण्याची मसक, खाण्यासाठीं मेट, डोक्यावर सावलीसाठीं छत्री अशा थाटांत फेअरबँकसाहेब तेथें जाऊन काम करीत. त्यांनीं एक मिनिट फुकट घालविलें नाहीं. तेथें पाण्याचा टिपूस नाहीं कीं झाडाची छाया नाहीं. ऊन म्हणतें मी. छत्री पण तीहि वाऱ्यानें उलटायची. मी म्हणें, 'साहेब, काय हा तुम्हांला त्रास.' ते म्हणत, 'बाई, कांहीं हरकत नाहीं. हें सर्व मलाच केलें पाहिजे. दिवकांना कांहीं समजत नाहीं.' पांचशें रुपयांच्या जागीं हजार रुपये खर्च झाला व घर स्वतः मेहनतीनें बांधलें असल्यानें दोन हजारांचें झालें. त्याचें काम त्यानेंच करावें हें खरें. एक महिन्यांत घर तयार झालें. पण घरभरणीसाठीं आमच्याजवळ कुठें काय होतें ? घर साहेबांनीं तयार करून आमच्या स्वाधीन केलें. मग उसने पैसे आणून आम्ही घरभरणी करून नवीन घरांत राहूं लागलों.

जमीन नांगरून घेतली. एकानें सांगितलें, 'साहेब, येथें कपाशी फार चांगली येईल.' कपाशी पेरली. वीत वीत झाडें आलीं. चार दिवस पाऊस पडला नाहीं. दुसरा म्हणाला, 'अहो साहेब हें काय केलेंत ! पाऊस नाहीं, पाणी नाहीं. कपाशी कशी होणार ? ह्यांत हरबरा करा.' झालें ! दुसऱ्या दिवशीं गडी लावून कपाशी उपटून टाकली व पुन्हा जमीन नांगरली ! तेथें दोन पायल्या हरभरे पेरले.

कामाचा राजीनामा दिला व त्यांच्या भोवतीं व्हालंटिअर्स जमा होऊं लागले. एका व्हालंटिअरनें तर सहकुटुंब आमच्या घरीं ठाण दिला. कुटुंब सहाच माणसांचें होतें! शेतावरील चार गडी, राखणदार व त्याचें तीन बायकांचें कुटुंब असा त्या रानांत मोठा जनसमूह गोळा झाला होता. डॉ. ह्यूमसाहेबांनीं टिळकांच्या ह्या नव्या वृत्तीला आळा घातला नाहीं. पण तुपाचे तुरे लाल, पाईचे पुरे हाल ही स्थिति त्यांना माहीत असल्यानें त्यांनीं परस्पर ट्रॅक्ट सोसायटीकडे खटपट करून त्या सोसायटीचें १०० रुपयांचें काम त्यांना देवविलें. इकडे ते फुकट काम करीत व चरितार्थासाठीं ट्रॅक्ट सोसायटीच्या कामाबद्दल त्यांना शंभर रुपये मिळत. काम मात्र दुप्पट पडूं लागलें. पुन्हा जरा सुरळीत चालूं लागलें. पण शंभर रुपयांना शंभर वाटा ह्या होत्याच. टिळकांनीं आपल्या व्हालंटिअर्सची एक तांतडीची मीटिंग बोलावली. एकदा सतरच्या चार व्हालंटिअर्सची गाडी चुकली,— का चुकली देव जाणे! त्यांनीं चार भाड्याच्या सायकली चारीं चार आणेप्रमाणें करून सायकलवरून ते राहुरीला आले! व जातांना भजनाबळ पगारांवडे जे पंधरा वीस रुपये उरले होते ते सगळे सायकलभाडें म्हणून घेऊन गेले!

घरीं सहकुटुंब राहिलेला व्हालंटिअर टिळकांची हजामत करी. त्याबद्दल टिळक त्याला चार आणे देत. पुढें पुढें तो आपल्या स्वतःच्या मुलांच्या हजामतीचेहि पैसे टिळकांकडे मागूं लागला व टिळक त्याला ते देऊंहि लागले! एक दिवस त्यांना मीं साफ सांगितलें कीं मी हे पैसे देणार नाहीं. हा कसला व्हालंटिअर कीं आपल्या स्वतःच्या मुलाच्या हजामतीचे पैसे तुमच्याकडून उकळतो!

राहुरीसच टिळकांची दीक्षा झाली. पुष्कळ पाहुणेमंडळी आली होती. पण टिळकांचें घरात काहींच लक्ष नसल्यानें नेहमींप्रमाणें माझी तारांबळ उडाली. दीक्षा झाली. पाहुणे गेले.

रानांत घर बांधल्याबद्दल दुसऱ्या दिवशीं टिळकांचा व माझा पुन्हा खटका उडाला.

" आधींपासून व्यवस्था नसली म्हणजे हा असा त्रास होतो पाहा. "

" कोणता त्रास? मला तर नाहीं कांहीं त्रास वाटत विशेष."

" तुम्हांला नाहींच हो त्रास झाला. पण आम्हांला पाहा किती त्रास झाला तो."

" तूं त्रास करून घेतेस त्याला काय इलाज? पण त्रास न करून घेतला तर कांहीं राहातें का? वेळेला सर्व कांहीं होतें."

"सगें काय होतें ! पाण्याची देखील सोय नव्हती केवढी पाण्याची लूट पडली. मी आधींपासून सांगत होतें अशा जागीं घर बांधू नका म्हणून ; चोरांचा त्रास, माणसाची वाण, पाण्याचा दुष्काळ !"

"पाण्याचा दुष्काळ? चिमबाबा जा रे टिकाव पावडें. आपण विहीर खणू !"

चिमबाबा आधींच फाकडा, त्यांत तीन जागीं वाकडा, तो कमरेवर हात देऊन त्याच्यापुढें का वासून उभा राहिला !

"साहेब, ह्या जागीं पाणी लागत नाहीं"

"लागत नाहीं म्हणजे काय? चल मी सांगतों तेथें टाक टिकाव !"

चिमबाबा काय बोलणार, हुकमाचा ताबेदार, त्यानें टिकाव पावडें आणलें व टिळक त्याला घेऊन विहीर खणण्यास निघाले ! घरापासून वीसबारा हातावर विहीर खणण्यास सुरवात झाली. टिळक व चिमबाबा खणीत. मी, दत्तू, वारा आम्ही माती वाहू लागलों पाहुणेराहुणे कमरेवर हात देऊन आमची मजा पाहात. येत थोडें थोडें करतां कमरेइतकी विहीर खणली आमच्या विहिरीची बातमी हां हां म्हणता चहूकडे पसरली. एक दिवस बेलदार आले त्यांच्याशीं टिळकांनीं दहा आणे हमालाची बोली केली व ते पुढें काम करू लागले ही बातमी ऐकताच काहीं मित्रांनीं धावत येऊन तीं माणसें कामावरून घालविलीं तेवढ्या वेळांत त्यांची गुडघ्याइतकी विहीर खणूनहि झाली होती, पण त्या तेवढ्याची खोदाई हमालाच्या हिशेबानें जेव्हा काढण्यांत आली तेव्हा टिळकांच्या ध्यानांत आपली चूक आली त्यांना वाटलें होतें कीं सगें विहीर एक हमालभर खोल गेली कीं १० आणे झाले पण एक हमाल म्हणजे एक घनफूट असा तो हिशेब होता त्या हिशेबानें भलतीच रक्कम होऊ लागली त्याच दिवशीं पगार आला होता ह्या बेलदाराची कसोटी समजूत करण्यांत आली तरी त्यांनीं चार तासांत पंचेचाळीस रुपये नेले ! मग आमच्या त्या हितचिंतकांनीं दुसरीं माणसें आणून दिलीं विहीर एक पुरुष झाली कीं १० रुपये, दोन पुरुष खोल झाली कीं १५ रुपये असा त्याचा चढता पण आटोक्यांतला हिशेब होता पाच पुरुष खोल गेल्यावर विहीरीला पाणी लागलें व तें अगदीं भरपूर व गोड होतें

राहुरीसच टिळकांनीं पुष्कळ भजनें व अभंग लिहिले एक दिवस टिळक कोठें ख्रिस्ती मंडळीसह फिरायला गेले असतां तिकडून एक दिंडी आली

ख्रिस्ती उपासनापद्धतींत पाश्चात्य संगीताला व पद्धतीला मिळालेलें प्राधान्य कमी झालें पाहिजे असें टिळकांना वाटून त्यांनीं त्याच दिवशीं — 'तुज सोडुन ख्रिस्ता जाऊं कुठें', 'ख्रिस्त गुरु माउली' वगैरे पुष्कळशीं प्रसिद्ध भजनगीतें रचलीं भक्तिभावानें ओथंबलेले त्यांचे पुष्कळसे अभंगहि येथेंच लिहिले गेले.

१९०५ व १९०६ सालीं त्यांनीं धार्मिक स्वरूपाची कविता फार लिहिली. उपासनासंगीतात ६८२ पैकीं २५५ गीतें त्यांचीं आहेत याशिवाय 'प्रभूची प्रार्थना' व 'भजनसंग्रह' हीं त्यांचीं दोन पुस्तकें याच स्वरूपाचीं आहेत. यांपैकीं बहुतेक वाङ्मय या काळातील आहे. या कविता वाचल्यास त्या वेळीं टिळकांची मनस्थिति कशी होती हें दिसून येतें

* * *

टिळकांना पुन्हा नगरचें आमंत्रण आलें नगरास डॉ. ह्यूम ह्यांचा ईश्वरविद्येचा वर्ग होता त्यात शिकविण्याचें काम टिळकांना होतें पण मध्यंतरीं त्यांनीं मिशनचें काम सोडून देऊन राहुरीस वास्तव्य केलें होतें आता डॉ ह्यूमसाहेबांनीं त्यांना पुन्हा मोठ्या आग्रहानें नगरला बोलावलें व राहुरीचें घर, शेत, विहीर वगैरे सारें शहाजी भिवाच्या ताब्यात देऊन आम्ही सारे परत नगरला आलों.

पुढें त्या घराची वाताहात अशी झाली

एक ख्रिस्ती माणूस कर्जानें अगदीं गांजला होता साधारणत कर्जबाजारी माणसाला कामावर ठेवूं नये असा अमेरिकन मिशनचा एक नियम होता. ह्या माणसाचें काम गेलें असतें तर बिचाऱ्याची फारच वाईट स्थिति झाली असती टिळकांच्या पोटात दुःखूं लागलें पण पोटात तुटून उपयोग काय? घरात त्याला खायला काय होतें? राहुरीचें घर त्यांच्या डोळ्यांपुढें नाचूं लागलें पण मी!

शेवटीं एक दिवस मी राहुरीस जाणार आहें असें सांगून टिळक गेले. दोन तीन दिवसांनीं ते परत आले आल्याच्या दुसऱ्या दिवशीं त्यांनीं मजजवळ सहाशें रुपये ठेवायला दिले आणि सांगितलें हे पैसे ह्यूमसाहेबांचे आहेत उद्यां अमूक अमूक गृहस्थ येणार आहेत, त्यांच्यापासून कर्जरोखा लिहून पाचशें रुपये त्यांना द्यायचे मी चकी होतें मीं म्हटलें, "ह्यूमसाहेबांचे पैसे आणि आपण कर्जरोखा लिहून घ्यायचा म्हणजे हें काय प्रकरण आहे?"

"हे यश साहेबांना हे पैसे मिसेस ह्यूमच्या न कळत द्यायचे आहेत."

हे बोलणें मला पटलें. मला वाटलें ज्याप्रमाणें टिल्लूंना माझें भय वाटतें त्याचप्रमाणें ह्यूमसाहेबांना मिसेस ह्यूमचें भय वाटत असेल!

दुसऱ्या दिवशीं गृहस्थ आले. त्यांना पैसे दिले व रोखा लिहून घेतला. उरलेले पैसे बाजूला ठेवून दिले.

हळू हळू घर विकल्याची बातमी माझ्या कानांवर आली! आणि तें अगदीं सालंकृत कन्यादान! घर, घरांतील सामान, खुर्च्या, बांक, फळ्या, घड्वंच्या, दिवे, पलंग, पाळणा, चिमयाबानें आणि मीं मिळून बळलेलीं काव्याचीं दोरखंडें; ह्या वेळेस सारावरोबर कांहिं गेला.

नुसत्या विहिरीलाच पांचशें रुपये खर्च आला होता. पण विहिरीबरोबर शेत गेलें आणि शेताबरोबर घरहि गेलें! पण शंभर रुपये वर आले! शिवाय दरमहा शहाजीला द्यावे लागत होते ते सहा रुपये वांचले! हा काय कमी लाभ झाला?

"घर विकलें त्याचे पैसे कोठें आहेत?"

"चांगले सुरक्षित आहेत. डॉ. ह्यूमजवळ ठेवले आहेत. उगाच त्रास देऊं नकोस."

"त्यांतील सामान?"

"आता घर गेल्यावर सामान कोठें ठेवायचें?"

"म्हणजे पाळणा दिवे हे विकण्यापर्यंत पाळी आली होती का? तें काहीं नाहीं. दिवा न् पाळणा मला पाहिजेत. हें काय असें अशुभ!"

"किती खुळचट कल्पना आहेत तुझ्या?"

"पण हें सारें विकायला काय कोठें अडलें होतें?"

"मी काय म्हणतों तें तुला कळत नाहीं. विनाकारण सहा रुपये महिना द्यावा लागत होता ना!"

दोनतीन दिवसांनीं मिसेस ह्यूम मजकडे भेटायला आल्या. त्यांना मी विचारलें, "काय हो मडमसाहेब, आमचे सहाशें रुपये तुमच्याकडे ठेवले आहेत ना?"

"कशाचे?"

" राहुरीच्या घराचे ? "

" नाहीं कांहीं ! ते तर टिळकांनीं त्या गृहस्थाला कर्ज फेडायला दिले ! "

माझें तोंड अगदीं पाहाण्यासारखें झालें. टिळक घरीं आल्यावर मीं त्यांना विचारलें. ते म्हणाले, " हो, दिले मीं ते त्या माणसाला ! काय म्हणणें आहे तुझें ? "

" पण हें मला तुम्हीं अगोदर कां नाहीं सांगितलेंत ? "

" हो सांगितलेंहि असतें, पण मग तूं मला हे पैसे देऊं दिले असतेस का ? "

घर गेलें, घर बांधून देणारे गेले, घेणारे गेले, डोळ्यांचें पाणी गेलें, आठवणी मात्र अजून पाणीदार आहेत.

पांचशे रुपये गेले, रोखा तेवढा अगदीं आतांपर्यंत कायम होता. उरलेले शंभर रुपये कांहीं दिवस बँकेंत टाकले. नंतर त्यांत आणखी वीस रुपये घालून एक म्हैस घेतली !

म्हैस दिसायला फार सुंदर होती, पण दूध घेतांचें धायची व दर खेपेस तिला दोणते व्हायचे !

ह्या म्हशीचें टिळक पुष्कळ करीत. एक दिवस ते म्हशीला धूत होते. इतक्यांत कोणी श्रीमंत विद्वान त्यांना भेटण्यास आले. म्हशीचें प्रदर्शन पुढच्याच दारीं होतें. त्या गृहस्थांना टिळकांना भेटायचें होतें. तेव्हां त्यांनीं म्हशीच्या ह्या गड्याला आंत जाऊन निरोप सांगायला सांगितलें. टिळकांनीं आंत येऊन, हात वगैरे धुऊन बाहेर जाऊन गृहस्थांचें स्वागत केलें.

ह्या म्हशीवरूनहि आमचीं मधून मधून भांडणें होत. एक दिवस मीं म्हटलें काय करावें, गोवऱ्या वाळत घातल्या कीं चोरीस जातात. टिळकांनीं विचार करून गोवऱ्या चोरीस न जाण्यालायक एक नामी युक्ति काढली. टिळक म्हणाले, आपण गादी ठेवून त्याच्याकडून ह्या गोवऱ्या भाजनच घेत जाऊं. एक मोठें धुर्लगाण करावें. त्यावर पत्रा ठेवून वर गोवऱ्या भाजून घेतल्या व रचून ठेवल्या म्हणजे झालें काम.

टिळकांची ही युक्ति ऐकून आम्ही हसूं लागलों.

" मला का तुम्ही सर्व जण इतका मूर्ख समजतां ? मला कांहींच ज्ञान नाहीं असें तुमचें म्हणणें आहे का ? "

" तुम्हांला पुष्कळ ज्ञान आहे. त्याबद्दल माझा कांहींच वाद नाहीं. पण माझें एवढेंच म्हणणें आहे कीं गोवऱ्या भाजायला खर्च जो लागणार तो गोवऱ्यांच्या

किंमतीच्या तिप्पट शिवाय आपल्या तव्यावर टाकलेल्या गोवरीची राख होऊन जाणार ती वेगळीच ”

आतां तर टिळक फारच रागावले त्यांनीं मथुताबाईंना हाक मारून सांगितलें कीं चूल पेटवून तव्यावर एक गोवरी थापून ह्यांना आणून दाखवा मथुताबाई हो म्हणून दुसऱ्या दारानें निघून गेली व टिळक आपल्या कामाला गेल्यावर हें गोवऱ्या प्रकरण विरून गेलें

एकदा कल्याणी (म्हैस) सुटली व उधळली टिळक त्या वेळेस लेक्चर हॉलमध्यें वर्ग घेत होते फर्ग्युसन गेटपासून कल्याणीबाईंचा दौरा जो निघाला तो लेक्चर हॉलवरून पुढें गेला शिकवितां शिकवितां टिळकांचें लक्ष म्हशीकडे गेलें व ते तसेच वर्ग सोडून बाहेर पडले व म्हशीच्या मागें धावू लागले. कोट, पँट, डोक्यांत हॅट, हातात एक वेळूची लवलवक काठी अशा अवतारात टिळक तिच्या मागें पळत होते त्या दिवशीं म्हशीनें फारच त्रास दिला ती कांहीं केल्या त्यांचें ऐकेना शेवटीं एकदाची कशी तरी तिला घरीं आणली

घरीं आल्यावर टिळक म्हणाले, “ अग म्हशी वळणें सुद्धा सोपें काम नसतें. गुराख्याला किती श्रम पडत असतील बिचाऱ्याला. आपण गुराख्याला उद्यापासून राखोळीचे पैसे दुप्पट द्यायची सुरुवात करा हे लोक गरीब असतात, बोलत नाहींत म्हणून आपण त्यांना थोडक्या पैशात राबवून घेतों ” त्याप्रमाणें आम्ही गुराख्यास जादा राखोळी देऊ लागलो

* * *

आमच्या राहूरीच्या घरावर तसें म्हटलें तर नगरास येताच धाड आली होती.

नगरास पोचल्यावर आमच्याकडे एक गोसावी आला तो आमच्या घरीं राहू लागला त्याचें बोलणें नेहमीं विरक्तीचें असे “ देव सच्चिदानंद आहे तोच एक आहे बाकी सारें मिथ्या आहे संसार ही माया आहे त्यात प्राणी बुडतो आहे आपण कोठून आलों व कोठें चाललों ह्याची त्याला जाणीव नाहीं हा सारा भास पण ह्या भासालाच भुलून माणूस देवाला सोडून फिरत आहे कोणाची बायको, कोणाची मुलें, पैसा कोणाचा, घर कोणाचें, सर्वसंगपरित्याग करायला पाहिजे.

“ गुरुजी, आपण दोघे मिळून कांहीं सेवा करू आपल्यामागें व्याप नको कांहीं उपाधि नको मला वाटतें आपलें राहूरीचें घर विकून जो कांहीं

पैसा येईल त्या भांडवलावर एक दुकान काढूं आणि दुकानांत जो फायदा होईल तो जनसेवेसाठीं खर्च करूं. मग कोणी गरजू आला तरी त्याला कांहीं अडचण पडणार नाहीं."

साधुबोवांच्या ह्या असल्या गप्पा चालत. त्या मी लक्ष लावून ऐकत असें. टिळकांनाहि घराची पिरपिर वाटत होतीच. तेहि म्हणूं लागले कीं, 'घर जर विकलें, तर आलेल्या रकमेंतून आपल्याला पुष्कळशा लोकोपयोगी कार्यास हातभार लावतां येईल व पुष्कळ कामें करतां येतील.'

एक दिवस घरांत पाण्याचा ठणठणाट झाला. त्या दिवसांत नगरांत पाण्याचा आधींच दुष्काळ. टिळक निजले होते त्यांच्याजवळ बुवा बसले होते. मीं तेथें त्यांच्यापुढें एक भला मोठा पाण्याचा रिकामा हंडा नेऊन ठेविला.

"हं, घ्या बुवा! तुम्हांला सेवा करायला पाहिजे ना? आज घरांत पाण्याचा थेंब नाहीं. चला तुम्ही, दत्तू व मेरी आज पाणी भरा. हें सर्व स्वप्न आहे, माया आहे. तेव्हां त्याचें मनावर घेण्याचें कारण नाहीं."

बुवा पाणी आणण्याची कां कूं करूं लागले. मीं दुसरा डोस दिला—

"हें पाहा बुवा, मी भाकरी भाजायला बसलें व हात पोळले म्हणजे माझ्या हाताला येणारे फोड कांहीं मला मायेचे फोड वाटत नाहींत. मला त्या वेदना सहन होत नाहींत. पण तुमची गोष्ट वेगळी! तुम्हांला सर्व मायाच असल्यानें तुम्हांला कांहीं हरकत नाहीं."

माझें बोलणें टिळकांनाहि पटतें आहे असें पाहून बुवा पाणी आणण्यास उठले. कण्हत कुंथत एक दोन हंडे पाणी भरल्यावर मीं त्यांना स्पष्ट सांगितलें कीं 'तुमची ही माया केवळ आमच्या राहूरीच्या घरावर आहे. ही खोटी माया आहे, तेव्हां उद्यांपासून तुम्ही आपला रस्ता सुधरा!'

दुसऱ्या दिवशीं बुवा गेले. पण तेव्हांपासून घरामागची भटकणी आटोपली नाहीं हें वर आलेंच आहे.

-१२-

बालकवि ठोंबरे

१९०७ सालीं जळगावीं पहिलें कविसंमेलन भरलें ह्या संमेलनानें महाराष्ट्र सारस्वतासाठीं दोन फार मोठाल्या गोष्टी केल्या एक बालकवि ठोंबरे ह्यांना उदयाला आणलें व दुसरें अभिनव काव्यमालेची कल्पना येथून जन्माला आली

ठोंबऱ्याबद्दल टिळकांना चैन पडेना ह्या मुलगा कोठेंतरी शाळेंत गेला पाहिजे व ह्याचें कांहीं शिक्षण झालें पाहिजे ह्याच्या काव्यशक्तीला ओहोटी लागेल असें कांहीं होतां कामा नये म्हणून त्यांनीं कर्नल कीर्तिकराशीं जोराचा पत्रव्यवहार सुरू केला कर्नल कीर्तिकर श्रीमंत होते व ते टिळकांचे मित्रहि होते त्यांनीं ठोंबऱ्याला दरमहा दहा रुपये देण्याचे कबूल केलें मात्र एक अट घातली कीं ठोंबऱ्यांनीं नगरास येऊन टिळकांच्या देखरेखीखालीं राहावें त्याप्रमाणें झालें व ठोंबरे नगरास आले

ठोंबरे एकटेच आले आपण येथें जाऊन पडतों आहों कोणास ठाऊक असें त्याला झालें होतें पण एक दोन दिवसातच आम्ही माणसें आहों व चांगलीं त्याला आवडतील अशीं माणसें आहों अशी त्याची खात्री झाली ठोंबरे घरातील मुलाप्रमाणें वागू लागला आमच्यातला परकेपणा नाहींसा झाला मी त्याला अरे तुरे म्हणू लागलें व त्याचाहि शिष्यपणा एका दिवसात मावळला

पण माझ्या एकेरी नावानें त्याला हाका मारण्यामुळें एकदा मोठा अनर्थ झाला भाऊनीहि त्याला माझ्याप्रमाणेंच एकेरी नावानें हाका मारू लागले ठोंबरे दत्तूबरोबरचा मोठा कवि झाला तरी बालकविच त्याला एकेरी नावानें हाका मारायला काय हरकत आहे असें त्यांना वाटलें एक दिवस ते बाहेर आले तेथें ठोंबरे होता त्यांनीं त्याला ठोंबरे इकडे ये, का कांहीं म्हटलें वाटतें तो त्याचें न ऐकतां तडक घरात माझ्याकडे आला मी स्वैंपाक करीत होतें तो माझ्यापुढें बसला

" लक्ष्मीबाई मला तुमच्या निरोचें वागणें आम्हीं पसत नाहीं हे कोण एवढे मोठे ? मला सारे मान देतात टिळक सुद्धा अरे तुरे म्हणत नाहींत आणि ह्यानीं का मला अरे तुरे म्हणावें ! मी त्याना आता जाऊन चांगलें समजावतों "

" अरे बाबा, त्यांना कांहीं बोलूं नको. मी नाहीं का तुला अरे तुरे म्हणत ?"

" तुमची गोष्ट वेगळी. तुम्ही माझ्या आईच्या जागीं आहां. तुम्ही माझ्या खस्ता खाल्ल्या आहेत. माझ्या आजारांत हे आले होते का काम करायला ? हे कोण ?"

" ते माझे दीर ! माझ्यासाठीं त्यांना कांहीं बोलूं नको — "

हें बोलणें चाललें आहे तोंच भाउजी घरांत माझ्याकडे आले. त्यांनीं ठोंबऱ्यांना विचारलें काय झालें. तों तो आणखी उसळला. भाउजी म्हणाले,

" ठोंबरे, मी आधीं सहज अरे तुरे म्हणत होतों. पुन्हा नाहीं कधीं म्हणणार. माझी चूक झाली. मला नाहीं वाटलें तुम्हांला इतका राग येईल. " आणि त्या दिवसापासून ते त्याला अहो जाहो म्हणूं लागले. मीहि त्याला अहो जाहो म्हणूं लागलें.

पण मला तें सवेना आणि ठोंबऱ्याला तें आवडेना.

त्याचा माझा, संबंध अशा तऱ्हेचा होता, कीं त्याची आई म्हणे लक्ष्मीबाई, नाना माझा नाहीं, तुमचा आहे. तुम्ही होता म्हणून त्याचा पुनर्जन्म झाला.

घरांत तो आधीं घरच्यासारखा—दत्तूप्रमाणें वागे. टिळकांच्यापेक्षां तो माझ्याच मागें मागें अधिक असायचा. टिळकांच्या समोर आला म्हणजे मात्र मोठा गंभीरपणाचा आव आणण्याचा प्रयत्न करायचा.

कविता केली म्हणजे त्याची पहिली श्रोती मी. मी इकडे कामदारणीला कांहीं सांगत असलें किंवा कोणाशीं कांहीं बोलत असलें म्हणजे तर त्याची कविता वाचून दाखविण्याची घाई व्हायची आणि माझें दुर्लक्ष आहेसें दिसलें म्हणजे त्यानें ती कविता रागारागानें माझ्यापुढें टरकावून फाडून टाकायची. मग दत्तू वेबीनें त्याला चिडवायचें —

" भरसि किती हा मेला
हा कविता फाडुन बाहिर गेला "

मग त्यानें हसायचें व पुन्हा ती लिहून काढायची. ठोंबरे आमच्या घरीं आल्यावर त्याला विषमज्वर झाला होता. चाळीस दिवस तो एकसारखा तळमळत होता. त्या वेळीं टिळकांचा पैसा, माझे व रामभाऊ धर्माधिकाऱ्यांचे श्रम, सोराबजींचें औषध व देवाची दया ह्यांमुळें तो वाचला व महाराष्ट्राला त्याचा इतका उपयोग झाला. त्या वेळीं मला रात्र रात्र झोप नसे. त्याचें सर्वच मला करावें लागे.

ठोंबरे नगरास आल्यावर हायस्कूलमध्यें जाऊं लागला. तिसरींत किंवा चौथींत असेल तो. त्या वेळची ही गोष्ट. तेव्हां बापू हायस्कूलमध्यें होता. ठोंबरे शाळेंतून आला कीं लक्ष्मीबाई गोष्ट सांगा म्हणून माझ्या मागें लागायचा. मी त्याला गोष्टी सांगून सांगून दमून गेलें. झाला आपला रोजचा एकदा. लक्ष्मीबाई गोष्ट सांगा.

एक दिवस माझी विहीण—म्हणजे हौशीची सासू—आली होती. तिची माझी मोठी गट्टी असे. तिला गोष्टीहि पुष्कळ माहीत होत्या. शिवाय एकदा तिची ती गोष्ट सुरू झाली म्हणजे चार चार तास ती सहज चाले.

ठोंबरे शाळेंतून आल्यावर म्हणाला, "लक्ष्मीबाई, गोष्ट सांगा ना."

"हें बघ आज आली आहे माझी विहीण. तिला चांगल्या चांगल्या, मोठ्या मोठ्या, लांब लांब गोष्टी येतात. ती सांगणार आहे आज तुला गोष्ट!"

माझ्या ह्या बातमीनें ठोंबऱ्याला खूप आनंद झाला.

जेवणें होऊन निजायला जाण्याच्या वेळेपर्यंत त्यानें बाहेरून आंत व आंतून बाहेर कितीतरी खेपा घातल्या.

नेहमींप्रमाणें आम्ही सारीं एका दंडाळीला निजलों. मुलांना माझ्या विहिणीच्या गोष्टींचा चांगला परिचय असल्यानें तीं सारीं तोंडावर पांघरुणें घेऊन ठोंबऱ्याला हसत पडलीं होतीं. इकडे आज आपल्याला मोठी गोष्ट ऐकायला मिळणार म्हणून ठोंबरे आनंदांत होता. त्यानें माझ्या विहिणीशेजारीं जागा पटकाविली. अंथरुणावर मुरमाड्या घालून, मान टवकारून तो गोष्ट ऐकूं लागला. गोष्टीला सुरवात झाली. ती गोष्ट अशी—

"हें बघा भाऊ! एक उज्जनीचा राजा होता. त्याच्या अस्तुरीला होती एक पोर, एक पुत्र. ती त्याची पहिली अस्तुरी गमावली. त्यानें केली दुसरी अस्तुरी. त्या दुसऱ्या अस्तुरीला सवतीचीं पोर नको होतीं. तिनें केलं ढोंग कीं आपले डोळे लई बिघडले. ती म्हणाली, मला एका जोशानें सांगितलें आहे कीं दोन्ही मुलांनीं मिळून वनांत जाऊन ग्रासाचं काळीज आणावं व मला खायला द्यावं. मग माझे डोळे बरे होतील.

"ग्रासाचं काळीज? ग्रासाला कस काळीज असणार!" ठोंबरे म्हणाला.

"ग्रासाच नाहीं भाऊ तारसाचं. राजानें अस्तुरीच ऐकून दोन्ही पोर वनांत सोडलीं. ते निघाले. एक वन वलांडलं, दोन वन वलांडलीं, तीन वनं वलांडलीं, चार वनं वलांडलीं, पाच—

"अहो बाई त्यांनीं हजार वनं वलांडलीं. पुढें काय झालं तें सांगा." टेंबरे म्हणाला.

विहिणीबाई उत्तरल्या,

"थांबा ना भाऊ. अशी घाई करूं नका. पांच वनं वलांडलीं, सहा वनं वलांडलीं, सात वनं वलांडलीं. त्यांना भेटला एक राजहंस. त्यानें त्यांच्यावर साया केली. त्यानें बसविलं त्यांना एका रिक्षाखालीं. आणि त्यानें घर बांधण्याचा विचार केला. त्यानें एक समिंद्र वलांडला, दोन समिंद्र वलांडले, तीन समिंद्र वलांडले."

"बाई, त्यानें सात समिंद्र वलांडले कबूल. पुढें काय झालें त्या मुलांचें तें सांग ना!"

"थांबा ना भाऊ, अशी घाई नका करू. त्या पक्षिराजानें एक काडी आणली, त्यानें दोन काड्या आणल्या, तीन काड्या आणल्या, चार—"

"बाई त्या पक्ष्यानीं पर्वतप्राय काड्यांचा ढीग केला. पुढें काय झालें त्या मुलांचें तें सांगा.

"थांबा ना भाऊ! असं काय करतां? मग तो पक्षिराज दगड गोळा करूं लागला. त्यानें एक दगड आणला, दोन दगड आणले, तीन दगड आणले—"

"त्यानें मेरू पर्वताएवढी दगडाची रास घातली कबूल आहे मला. पण त्या मुलांचें काय झालें तें सांगा ना."

विहीण म्हणाली, "हें काय बरं भाऊ असं करतां. मला सांगू द्या ना—"

टेंबरे कंटाळला. त्याला झोप येऊं लागली. पण माझ्या विहिणीला गोष्टीचें फारच स्फुरण चढलें. ती जी पडल्या पडल्या गोष्ट सांगत होती, ती आता उठून बसली!

"भाऊ, उठा ना! आता काय अगदीं उलीशी राहिली. उठून बसा ना—"

आमच्या सर्वांच्या हसून हसून मुरकुंड्या वळल्या. शेवटीं टेंबरे म्हणाला,

"बाई, मी तुमच्या पाया पडतों पण आतां मला झोपू द्या" पण तिनें त्याला तीन वाजेपर्यंत झोप येऊं दिली नाहीं. तो निजला कीं ती त्याला हालवून उठवायची व अशा रीतीनें तिनें आपली गोष्ट पुरी केली. पहाटे आम्ही उठलों तेव्हां टांवऱ्यानें मला अगदीं खरा खरा साष्टांग नमस्कार घातला.

"लक्ष्मीबाई अगदीं हात जोडून, साष्टांग नमस्कार करतों तुम्हांला, तुमच्या विहिणीला आणि त्या तिच्या गोष्टीला. ही तुमची विहीण मोठी कादंबरीकर्ती

यनणार होती पण कोठें माशी शिंकली कोण जाणे."

आम्हांला मात्र त्या रात्रीचें हें बिनपैशाचें नाटक पुढें कित्येक महिने पुरलें.

* * *

ह्या वेळेस टिळक सोंगट्या फार खेळत असत व ह्या सोंगट्यांवरून सप्पाटून भांडणें होत. टिळक कवड्या जुळवून टाकीत तेव्हां त्यांच्याशी खेळण्याचेंहि पुढें पुढें सर्वांनीं सोडून दिलें होतें. तेव्हां ते एकटेच रागारागानें खेळायला बसत व एक डाव उजव्या हातानें खेळत व दुसरा डाव्या हातानें खेळत. असा त्यांचा नेहमींचा क्रम होऊन बसला. एक दिवस आम्हीं सगळ्यांनीं त्यांच्याशीं खेळायचें ठरविलें. त्यांनाहि मोठा आनंद झाला. मात्र अट एवढी होती कीं कवड्या पाणी प्यायच्या भांड्यांत घालून हालवून मग टाकायच्या. आम्ही खेळायला बसलों. एका बाजूला टिळक, ठोंबरे आणि तारा व दुसऱ्या बाजूला मी, दत्तू आणि भास्कर. पहिल्याच डावाला टिळकांची सरशी झाली. फक्त एकच नरद आंत जायची राहिली होती. तिला दोनच पडायला हवे होते म्हणजे आमच्यावर बिनतोड झाली असती. पण जर का दहा पडते तर तिनें उलट खाऊन आपल्या शत्रूच्या समोर मस्तान ठोकलें असतें व मग खात्रीनें तिच्या प्राणांवर बेतली असती. कवड्या हातांनीं टाकायच्या असल्या तर एवढी धास्ती नव्हती. पण त्या पाणी प्यायच्या भांड्यांत घेऊन टाकायच्या म्हणजे जरा कठीणच काम होतें. टिळकांनीं दान टाकलें. त्यात एक पडली कवडी उताणी व एक पडली कुशीवर ! एकीकडून पाहिलें तर दोन दिसावे, दुसरीकडून पाहिलें तर दहा दिसावे. टिळक एकदम ओरडले दोन. तशी आम्ही ओरडलों दहा. ते म्हणत दहा कसे होतील ? आम्ही म्हणूं दोन कसे होतील ? ते जमिनीवर जोराजोरानें बुक्या आपटून आमच्या गळीं उतरवूं लागले कीं मी नारायण वामन टिळक सांगतों कीं ते दोन होते. तशी मीहि सांगूं लागलें दोन कसे ? मी लक्ष्मी नारायण टिळक सांगतें ते दहा होते. शेवटीं ते ठोंबऱ्यांना व ताराला विचारूं लागले, काय आहेत रे हे ? ठोंबरे म्हणाले, हे दोनहि नाहींत आणि दहाहि नाहींत, दीड आहे ! टिळक म्हणाले, म्हणजेच दोन. आम्ही सारे रागावत होतों व हसतहि होतों. शेवटी पुन्हा टाका डाव असा आम्हीं आग्रह धरला पण टिळकांना पुन्हा डाव टाकायला नको होता. कारण पुन्हा दोनच खात्रीनें कशावरून पडतील ? शेवटीं त्यांनीं सोंगट्या, पट, कवड्या हीं सारीं समोरच्या कंपाउंडांत फेकून दिलीं व वर त्यांच्यामागें धावत जाऊन समोरच्या लोहाराकडे जमलेल्या माणसांना

सांगितलें हें सामान वेचून घेऊन जा. त्यांना काय, त्यांनीं सारें आनंदानें गोळा करून नेलें.

* * *

मीं एक सामाजिक कादंबरी लिहिण्यास घेतली होती. मला लिहितां लिहितां एखादें जोडाक्षर मध्येंच आडवी; मग काय पुस्तकांची उलटापालट करून तो शब्द कोठें आढळला म्हणजे माझी गाडी पुन्हा रुळावर येई. एक दिवस असेंच माझें कादंबरीलेखन मराठी जोरात चाललें असतां मध्येंच घोडें अडलें. मला 'मनुष्य' कांहीं काढतां येईना. मी हातावरीं होतीं नव्हतीं तेवढीं पुस्तकें उलथीं पालथीं केलीं पण 'मनुष्य' कोठें सापडेना. मी चिंतातुर होऊन बसलें आहें, सभोंवार पुस्तकें अस्ताव्यस्त पडलेलीं आहेत, घरात काम हाका मारीत आहे, अशा वेळीं टोंबरे घरात आले. हा सारा देखावा पाहून ते म्हणाले,

"लक्ष्मीबाई तुम्ही अशा कां बसल्या? कांहीं हवें आहे का तुम्हांला?"

काय करूं रे! मला हवा आहे मनुष्य इतकी उलथापालथ केली पण तो कुठें सापडत नाहीं."

टोंबरे माझ्यापुढें छातीवर हात ठेवून उभा राहिला.

"कशाला एवढी उलथापालथ करतां? हा पाहा इथें उभा आहे मनुष्य. आणखी हवे असतील तर जरा बाहेर या. हवीं तितकीं मनुष्यें दाखवितों. कांहीं तोटा नाहीं. अहो साऱ्या जगात मनुष्येंच मनुष्यें. माणसांना काय तोटा?"

"अरे मला जगांतील नकोत रे माणसें, मला पुस्तकांतला मनुष्य पाहिजे."

मग आम्ही दोघें खूप हसलों. टोंबऱ्यानीं मला मनुष्य काढून दिला.

एक दिवस माझी ती कादंबरी टोंबऱ्यांना वाचायला सांगितली. त्यांनीं ती वाचून तिच्यावर खालीं दिलेला अभिप्राय लिहून ठेवला.

अभिप्राय—सदर कादंबरी मी संपुण वाचली. आशी
कांदबरी समध मराष्ट्र भारोंत दूसरी दीस्णार नाहीं
त्रिंबक बापूजी टोंबरें आहामेंद नग्र
तारीख पंद्रा ज्यून येकोणीशचउदा
जाहीरात
नावें नोंद्या नावें नोंद्या नावें नोंद्या
अप्रतिम ग्रंथ अप्रतिम ग्रंथ अप्रतिम ग्रंथ
ही संधीपू न्दायेणा रनाहीं

वरील अभिप्रायाचें पान अजून मजजवळ आहे. कादंबरीला नांव ठेवलें नव्हतें. पण वर ठोंबऱ्यांनीं मोठ्या अक्षरांत 'लक्षुम्याईची कादंबरी' असें ठेवलें होतें तें पान काळाच्या उदरांत गडप झालेलें आहे. पण त्या गोष्टीला आतां एकवीस वर्षें झालीं. आतां मला पुष्कळच चांगलें लिहितां येतें, पण तेव्हांचें माझें लिखाण म्हणजे पोरांच्या चेष्टेचा एक विषय होता.

येवी हुजूरपागेंत पुण्यास होती. एक दिवस तिचें पत्र आलें कीं मला तुमचें लांबलचक पत्र आलें नाहीं तरी लांब पत्र पाठवा. त्या वेळीं ठोंबरे व मीच घरीं होतों. त्या पत्राला ठोंबऱ्यांनीं उत्तर लिहिलें. पत्र होतें चार सहा बोटें रुंद. कागदाला कागद चिटकवून तें इतकें लांब केलें होतें कीं तें उघडलें म्हणजे तिच्या डोक्यापासून पायांपर्यंत पुरावें.

त्याचा आरंभ असा होता.

"अहमदनगर, फर्ग्युसन गेट,
टिळकाची वाडी, मधलें घर माडानजीक,
जात्याशेजारीं, लहानसें अंथरूण, त्यावर
निजलेल्या लक्ष्मीबाईच्या उशानजीक

ता ३-३-१४

अनेकोत्तम आशिर्वाद विशेष, आटपाट नगर होतं तेथें एक गृहस्थ होते. त्यांना एक मुलगी होती. तिचें म्हणणें मला लांब पत्र पाठवा! लांबलचक पत्र! लिहूं नये लिहिलें; असें लिहावें काय लिहावें, मार्च महिना तिसरी तारीख खिचडी करावी. साध्या पोळ्या, लोणकढं तूप जेवण करावं, चाकराला मांडीं घासायला द्यावीं. कोठीच्या पोलीला कुलूप लावावं फाटकसं अंथरावं तुटकसं पांघरावं. एक वाजायला आला जरा आडवं व्हावं. असं केल्यानं काय होतं, देहमान निश्चित होतं, लांबलचक पत्र लिहिल जातं" वगैरे.

हें पत्र कहाणीसारखें वाचता येतें.

आमच्या घरीं असतांना टोंयरे नेहमीं आनंदी, खेळाडू, आशावादी असा असायचा. पण नगर सोडून गेल्यावर त्याची ही वृत्ति नेहमीं बदले. पुन्हा परत आल्यावर त्याची बालवृत्ति परतायची. बाहेर जायचा म्हणजे खानदेशांत नाहीं तर पुण्याला. पुढें पुढें कामानिमित्त तो महाबळेश्वरला जाऊं लागला, पण त्या वेळेपर्यंत त्याची वृत्ति स्थिर झाली होती. तो महाबळेश्वरला जाऊं लागला तेव्हां ही आंदोली वृत्ति राहिली नव्हती.

एक दिवस पहांटे मी मंजुळाबाईला हाक मारून सांगितलें, "पाहा, ह्यानें मला किती त्रास दिला आहे. पाणी तापीव." ही गेली. दोजारच्या खोलींत टोंयरे व बाबू निजले होते. टोंयरे आला व जोराजोरानें दाराला धक्के देऊं लागला. मीं दार उघडलें. तो माझ्यापुढें बंधरेवर हात ठेवून उभा राहिला.

"सांग, मीं काय त्रास दिला तुम्हांला?"

"कसाचा बाबा त्रास? कोण म्हणतें त्रास दिला?"

"तुम्ही म्हणतां!"

"मी? आणि कुणाला म्हणालें?"

"कुणाला? मवाळ मंजुळाबाईला."

आमच्याकडे मंजुळाबाई नांवाच्या दोन बाया एकाच वेळेस कामाला होत्या व त्या पुष्कळ वर्षे कामाला होत्या. मुलांनीं ह्या बायांना जहाल मंजुळाबाई व मवाळ मंजुळाबाई अशीं नांवें ठेविलीं होतीं.

"तिनें सांगितलें तुला?"

"सांगायला कशाला पाहिजे? मीं मीं माझ्या कानांनीं ऐकलें."

"काय ऐकलेंस?"

"ह्यानें मला किती त्रास दिला आहे!"

"हें पाहा टोंयरे, नीट ऐकून जा आणि मग भांडत जा. हा पाहा माझ्या पाठीवर ओढा दिला आहे. मीं मंजुळाबाईला सांगितलें कीं ह्यानें मला फार त्रास दिला आहे. पाणी तापीव. मी येथेंच आहें. आपलें बोलणें मंजुळाबाईला ठाऊक नाहीं. तूं जा. परस्पर मागील दारीं जाऊन तिला विचार."

ठोंबरे धडकन् मंजुळाबाईकडे गेले तेथें मीं सांगितलें तेंच बाहेर आलें तेव्हां ते जे इतके उदास झाले होते ते धडकन् मवाळ बनले

ठोंबरे आम्हांला आमच्या मुलाइतका प्रिय वाटायचा व त्यालाहि आमच्याबद्दल तेंच प्रेम वाटायचें पुढें पुढें त्यानें शाळा सोडली व तो पढिवाचें म्हणजे युरोपियन लोकांना मराठी शिकविण्याचें काम करूं लागला त्यामुळें त्याला कधीं पुण्याला तर कधीं नगरला राहावें लागे उन्हाळ्यात तो नेहमीं महाबळेश्वरला जाऊं लागला

ठोंबरे जे पैसे मिळवी ते मजजवळ ठेवी एकदा नगरास असतांना मीं त्याच्या त्या पैशांतून थोडे थोडे मागें टाकून पन्नास रुपये साचविले पण मधेंच टिळकांच्या कांहीं खर्चिकपणामुळें मला हे पन्नास रुपये भर घालून तो खड्डा बुजवावा लागला होता टिळकांना कर्ज करण्याची चिंता असे व मला तें फेडण्याची असे मीं ठोंबऱ्यांना म्हटलें,

"ठोंबरे, मीं तुझे पन्नास रुपये साचवले आहेत ते मी खर्च करूं का? मला कर्ज फेडायला ते हवे आहेत"

"खुशाल खर्च करा"

"मी ते परत कधीं करीन हे सांगता येत नाहीं देईन मात्र नक्की आणि मी जर मेलेंबिलें तर दत्तूजवळून घे आणि तुला जर ते फार निकडीनें हवे असले तर मला निदान एक महिना आधीं कळीव, मी त्याची तजवीज करीन"

"आता तर तुम्ही ते घ्या मग परत कसे घ्यायचे तें पाहूं"

ह्यानंतर ठोंबरे पुण्यास गेले थोड्या दिवसांनीं पुण्याहून बापू आला व पैसे मागूं लागला! मीं म्हटलें, टिळक घरीं नाहींत पगार झाला नाहीं पगार झाला कीं पैसे पाठवून देईन पण बापू ऐकेना तो म्हणे कीं मला अमृतरावांनीं पाठविलें आहे व लौकरच पैसे घेऊन यायला सांगितलें आहे मी म्हटलें बापू, मजजवळ पैसे असते तर मीं ठेविले असते का? ह्यावर बापू रागारागानें निघून गेला

बापू सकाळीं आला होता तो दुपारीं गेला संध्याकाळच्या गाडीनें ठोंबरे आला तो साऱ्या वाटेनें रडतच आला

टोंबऱ्याला पाहाताच मी म्हणालें, टोंबरे, तुझे पैसे मी टिळक आल्यावरोबर पाठवून देईन. टोंबरे स्फुंदत स्फुंदत म्हणाला, " लक्ष्मीबाई, मीं ह्या बारूला पैसे आणायला पाठविलेंच नव्हतें मला नकळत हे कारभार त्यानें केले. मी तुमची समजूत करायला आलों आहे. मला हें समजल्यावर पुण्यास एक क्षणभर राहावेना. "

* * *

टोंबरे स्वतःच्या कविता जितक्या प्रेमळपणानें म्हणत तितक्याच दुसऱ्याच्या म्हणत. त्याना एखादी कविता आवडली म्हणजे तिच्या बाबतींत त्याना आपपर भाव कधीं वाटत नसे व त्याच्या कवित्वाची हीच खरी मजा होती. कांहीं कांहीं कवि असे असतात कीं दुसऱ्याची कविता म्हटली की त्याच्या नाकाला मुरड पडते

टोंबऱ्याना टिळकांची कविता फार आवडे व वनवासी फूल तर ते इतकें उत्तम समजून सांगत कीं त्याची मजा प्रत्यक्ष तें त्यांच्या तोंडून ज्यानीं ऐकलें असेल त्यानाच सांगता येईल. एकदा टिळकांच्या वर्गाला त्यानीं वनवासी फूल शिकविलें व विद्यार्थ्यांत स्वतः टिळक बसले होते. प्रवृत्ति व निवृत्ति ह्या दोन मार्गांविषयीं टोंबऱ्याचें भाषण ऐकून टिळक इतके खूष झाले कीं त्यांचें व्याख्यान संपताच टोंबऱ्याना त्यानीं पोटाशीं धरलें.

एकदा टिळक फिरतीवर गेले होते. दत्तू कॉलेजात व बेबी पुण्याला होती. टोंबऱ्याना भेटला कोणी ज्योतिषी. त्यानें त्याना सांगितलें कीं तुम्ही अपघातानें मरणार व ते आजच मरणार ! तो आला, तो थेट चुलीपाशीं येऊन बसला.

" लक्ष्मीबाई, मला ज्योतिष्यानें आज अपघातानें मी मरणार असें सांगितलें आहे. "

" अरे ज्योतिषी लबाड असतात कांहीं तरी सांगतात झालें तू आता कुठें बाहेर जाऊच नकोस "

" पण मला गेलेंच पाहिजे तें भविष्य खोटें कसें ठरणार ? "

भविष्य खरें करण्याचा त्याचा बेत बाहेर पडला तेव्हा मीं माझें हातातलें काम तसेंच टाकून दिलें व त्याच्या जवळ बसून राहिलें. दत्तूच्या मित्रमंडळीला बोलावून आणलें व त्याना आमच्या घरींच निजायला या म्हणून सांगितलें.

दोन रुपयांची मिठाई आणली ती सारी रात्र काहीं करमणूक, काहीं गाणीं, काहीं गप्पा यांत जागून घालविली व तो दिवस व ती रात्र टळेपर्यंत ठोंबऱ्यांना दृष्टीपुढून हालूं दिलें नाहीं भविष्य त्या वेळेस खोटें ठरलें, पण पुढें पांच वर्षांनीं तें खरें ठरलें

आमच्या घरीं नाना प्रकारचीं माणसें आलीं आणि गेलीं पण ठोंबऱ्यांसारखें कोणीच नव्हतें तो मधून मधून भांडे तरी त्याच्यांत कपट नव्हतें, द्वेष नव्हता, स्वार्थ नव्हता तो प्रेमळ, मनमिळाऊ, आनंदी, थट्टेखोर आणि थोडासा खोडकरहि होता निदान आमच्या घरीं त्याचें बाळपण कायम राहिलें होतें तो आला म्हणजे नेहमीं काहीं तरी गमती व्हायच्या दंगामस्ती, झाडावर चढणें, घरावर उड्या मारणें, भांडणें, कागद घरभर करणें, कविता लिहिणें, त्या वाचून दाखविणें, त्या कोणी मन लावून ऐकल्या नाहींत तर चिडून फाडून टाकणें, पुन्हा हसणें, गोष्टी लिहिणें, त्या वाचून दाखविणें, दुसऱ्याच्या कविता आपल्या कवितांइतक्याच उत्साहानें म्हणणें, काहीं गमतीच्या कविता असल्या म्हणजे त्यांची टर उडविणें, घरातच सभा भरविणें, जादूचे खेळ करणें, भास्कररावाच्या चष्म्यावर डोळा ठेवणें, माझ्या लिहिण्याची चेष्टा करणें, रात्रीं अंगणांत निजलें म्हणजे चांदण्यांची मोजदाद करणें, त्या वाटून घेणें, वाटणी बरोबर झाली नाहीं म्हणजे भांडणें, घरात पसारा करून ठेवणें आणि मी रागावलें म्हणजे तो आवरूं लागणें, दिव्याच्या पुढें गंभीर चेहेरा करून बसणें — वगैरे किती तरी बारीक सारीक गोष्टी डोळ्यांपुढें उभ्या राहतात व मन उद्विग्न होतें

ये आता घे शेवटचे हे
अश्रू दोन पिऊन
पाखरा येशील कधीं परतुन

आयुर्मार्गातील आणखी कांहीं वाटसरू

कोणी चालत असेल तर त्याला उचलून कडेवर घेण्याची आम्हांला सवयच होती. त्यांतलेच माणली हे कांहीं प्रकार सांगतें. अर्थात् ह्या बाबतींत आम्हाला दोघांनाहि कधीं कंटाळा येत नसे. उलट असें कांहीं नसलें तरच आम्हाला चुकल्या चुकल्यासारखें वाटे.

एक दिवस संध्याकाळीं आमच्या येथें एक पांगळा आला. त्याला अर्धांगवायूसारखें झाले होतें. त्याला आम्ही घरांत ठेवून घेतलें. मीं आणि रामभाऊंनीं त्याच्या मन्याच खस्ता खाल्या. त्याची शेक शेगडी करायची, त्याला खायला प्यायला द्यायचें व कधीं कधीं भरवायचें, त्याचा शेण गोठा करायचा हीं सर्व कामें आम्ही करीत होतों. त्यांचीं गुदरींहि मला धुवावीं लागत.

रामभाऊ एक फार मोठा सज्जन माणूस होता. तो खिस्ती होण्यापूर्वी आमच्याकडे आला व पुढें किती तरी वर्षे आमच्या आश्रयाला येऊन जाऊन होता. परंतु बाबा मारण्यांत मोठा पटाईत. तसेंच कर्ज करण्यांतहि त्याचा हातखंडा होता. त्याचें धर्मांतर, लग्न, पुढें बायको मेल्यानंतर नऊ महिन्याच्या चिकीचा सांभाळ हें सारें आमच्याच घरीं झालें. कोठेंहि कामाला राहिला तर फार सुंदर काम करी पण वरील दोन दुर्गुणांमुळे कोठें टिकत नसे. पण आमच्या स्वभावधर्मांप्रमाणेंच त्याचाहि असल्यानें असल्या कामांत तो आदीं मनापासून मला साह्य करी. असो. रामभाऊनें व आम्ही आमच्या तैमूलंगाला मेहनत करून बराचसा सुधारला.

त्याला रोज दोन आण्यांच्या विड्या लागत. तीन वेळेला चहा लागे, तेंहि सारें यथास्थितपणें त्याला मिळे. बरें वाटू लागल्यावर तो आमच्याच घरीं चिकटून राहिला व कांहीं दिवसानीं तो खिस्ती झाला. खिस्ती झाल्यावर मात्र त्यानें आपला नूर पालटला. आपले हात स्वर्गाला पोचल्याचा त्याला भास होऊं लागला. त्याला पर फुटले. आज काय चहा चांगला झाला नाहीं, उद्या काय मला वेळेवर विड्या दिल्या नाहींत, परवां काय माझें जेवणच थंड होतें, तेरवां काय बेबी फार गडबड करते. तिला आईनें मुळीं वळणच लावलें नाहीं. बेबीवरून तर

रोज कुरकूर होई. टिळक त्याची समजूत घालीत पण त्याचेंच आपलें खरें. एकदा टिळक मुलीला रागें भरले म्हणजे त्याचें समाधान होई. एक दिवस टिळक कऱ्हाडास गावाला गेले होते. त्यांच्या गैरहजेरींत मीं ह्या चिरंजीवांना एका जडीबुटीवाल्या वैद्याखेरेवर पाच रुपये देऊन पाठविलें ते तिकडेच नाहीसे झाले.

हें पात्र गेल्यानंतर दुसऱ्यानें प्रवेश केला. टिळक बाहेर येऊन उभे राहिले तो त्यांच्यापुढें एक धिप्पाड व्यक्ति दत्त म्हणून उभी. वर्ण निमगोरा, वसकट दाढ, घारे डोळे, चेहेरा रुंद, डोक्यावर जटांचा मुगुट, सन्याशाच्या डोक्याप्रमाणें ओठ व हनुवटी गुळगुळीत, अंगात घोट्यापर्यंत भगवी कफनी, डोक्याला भगवा फेटा, हातात भगव्या रंगाचेंच एक लहान गाठोडें, अशा थाटात टिळकांच्यापुढें उभे राहून आपणच का टिळक म्हणून त्यानें त्यांना प्रश्न केला.

"हो मीच टिळक." हे टिळकांच्या तोंडचे शब्द कानीं पडताच त्यानें आपल्या हातांतील गाठोडें खालीं ठेवून त्यांतून एक भला मोठा फुलांचा हार बाहेर काढला व तो टिळकांच्या गळ्यांत घातला.

"मी आज धन्य झालो. माझ्या जन्माचें सार्थक झालें."

माळ काढीत टिळक म्हणाले, "बुवा, माझ्या पाया नका पडूं. सारा मान महिमा खिस्ताचा आहे. मी काय व कश्चित् प्राणी."

बुवा आमच्या घरीं राहू लागले. टिळकांच्या तोंडून निघणारा प्रत्येक शब्द ऐकण्यासाठीं चातकाप्रमाणें ते टपून बसू लागले. टिळकांचें त्यांच्यावर फारच प्रेम बसलें. ते दोघे कधीं एकमेकांपासून दूर होत नसत. टिळक त्यांना ख्रिस्तीधर्माविषयीं सांगत. बुवा लक्ष लावून ऐकत. ऐकतां ऐकतां त्यांचा कंठ दाटून येई. डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहात.

टिळक मला म्हणत, 'हा माणूस काहीं साधा नाहीं. हा पुढें पौल, पेत्रस ह्यांच्या पंक्तीला बसण्यासारखा खिस्तशिष्य होईल. कारण त्याच्या डोळ्यांतून अश्रु गळतात, ते डोळ्यांच्या कानाच्या बाजूच्या कोपऱ्यांत गळतात. खऱ्या भक्तिभावाचें व प्रेमाचें हें लक्षण आहे." बेबीहि म्हणे, "खरच आई, त्यांच्या डोळ्यांतून पाणी येतें तें डोळ्यांच्या बाहेरच्या कोपऱ्यांतून बाहेर पडतें आणि मीं देखील पपा म्हणतात तसें कोठें वाचलें आहे." पण मला काहीं ह्यांचें बोलणें पटत नसे. मला त्या पुराणिकबोवांच्या गोष्टीची व बोकड हरवलेल्या रडणाऱ्या धनगराची आठवण होई.

बुवा येथेच थांबले नाहींत. त्यांनीं हळुहळु आमच्याप्रमाणें घरांत कामें करण्यास सुरवात केली. कधीं अपरान्ह नाहीं, कधीं धुसफूस नाहीं. अत्यंत सालस, गरीब व प्रेमळ गृहस्थ होता तो. टिळकांबरोबर म्हशी धुणें, म्हशी चलायला नेणें, वगैरे सारें अगदीं घरच्या माणसाप्रमाणें तो करी. टिळकांची सेवा तर तो अगदीं मन लावून करी. अगदीं एखाद्या जुन्या काळच्या शिष्यानें गुरुगृहीं करावी तशी.

पुष्कळांचा असा समज असतो कीं कोणी खिस्ती झाला कीं त्याला खूप पैसा मिळतो. पण खिस्ती झाल्यामुळें पैसा मिळाल्याचें मला एकहि उदाहरण ठाऊक नाहीं. मिशनरी किंवा खिस्ती लोक गरिबांना साहाय्य करतात त्याचा हा असा अर्थ करण्यांत येतो. पण साहाय्य करणें हा खिस्ती धर्माचा एक महत्त्वाचा भाग आहे.

आमच्या बोवांचादि असाच समज होता. एक दिवस संध्याकाळची प्रार्थना झाल्यावर बोवांनीं हळूच चौकशी करण्यास सुरवात केली.

"आपल्याला किती मुलं आहेत ?"

"तुम्हांला माहीतच आहे."

"त्यांची विद्या आपण कोठवर करणार ? "

"शिकवील तितकी !"

"पण कांहीं बेत ठरला असेल ना ?"

"बी. ए. पर्यंत. किंवा पाहिजे तर इंग्लंड अमेरिकेला जातील "

बुवाच्या तोंडाला पाणी सुटलें. त्यांनीं हळूच पिल्लू सोडून दिलें

"पाहा महाराज, एक गरीब बाई आहे. तिला दोन मुली आहेत त्यांची शिकण्याची फार इच्छा आहे मीं आजपर्यंत तिला बरेंच साहाय्य केलें. आता मीं त्या मुली एका सत्संगत ठेवल्या आहेत मुली फारच हुषार आहेत. ह्या दोघींना कमींत कमी पन्नास रुपये महिना खर्च येतो. मी दहा रुपयांची व्यवस्था केली आहे. आतां तुम्ही चाळीस रुपये महिना द्या. दोन मुलांची इंग्लंड अमेरिकेच्या प्रवासाची व खर्चाची तुम्हाला सोय करतां येते, तर तीन मुलें आहेत असें समजा व एवढें कराच "

टिळक म्हणाले, "बुवा, दोन मुलांच्याच शिक्षणाची मला पंचाईत पडली आहे तर मी आणखी कशी व्यवस्था करूं ? त्या मुलींला इकडे पाहिजे तर

आणून ठेवा मग काहीं तरी सोय पहावी लागेल पण पैसे उचलून द्यायला माझ्याजवळच नाहींत "

" मला स्वतः ला नकोच आहे काहीं! मी त्या मुलींचा पत्ता देतो त्यांना परस्पर पाठवीत जा दोन मुलांचा खर्च जर तुम्हाला करवतो तर आणखी एकीचा करायला काय हरकत आहे? नाहींतर चाळीस रुपये दरमहा व्याज मिळेल इतकी रकम त्याच्या नावें करून द्या!"

पुढें बोवासाहेब निराश होऊन गेले ते टिळकांच्यानंतर १९२० सालीं मला मुद्दाम भेटायला आले होते त्या वेळीं त्यांच्या डोक्यावर पगडी होती आणि त्यांनी त्या दोन मुलींपैकीं एकीचें लग्न केलें असून त्यांना दोन चार मुलांचें पितृपदहि प्राप्त झालें होतें लोकमान्य टिळकांनी आपलें लग्न लावून दिलें असें त्यांनी सांगितलें खरें खोटें देव जाणे

* * *

एकदा मुंबईच्या स्टेशनवर टिळकांना एक तरुण ब्राह्मण आढळला त्याला कोणी म्हणतं बुद्धि चलाख होती पण बाकी अवतार मात्र भडभुंजालाहि लाजविण्यासारखा होता टिळकांनी त्याला घरीं आणला व माझ्या स्वाधीन केला त्याचें आंग काळभैरवाच्या गाभ्यासारखें दिसत होतें; विडीच्या धुरानें दात काळे किट्ट पडले होते, साऱ्या अंगाला खरूज होती, मी पाणी तापवून कामदाराकडून त्या अवताराला चांगला घासूनपुसून स्वच्छ केला नंतर टिळकांचे कपडे घालायला दिले व त्याला माणसाचें स्वरूप आणलें

टिळक ह्याचे फारच लाड करीत तो त्यांना पपा व मला ममा म्हणे! तो ब्राह्मण आम्ही ख्रिस्ती! जेवतांना त्याच्या मनांत नाना कल्पना येत घड्याघड्याची भीती असली, कीं त्यानें म्हणावें मरण आहे व जेवतांना उठून जावें जवसाची चटणी वाढली कीं त्यानें म्हणावें बोंबलाची चटणी आहे आणि ताट बाजूस सारावें मग टिळकांनी त्याला चार सहा आणे द्यावे व त्यानें बाजारांत जाऊन काहीं खाऊन यावें पुढें पुढें टिळक म्हणत, 'ह्याला माझ्या हपीसांत माझ्या देखत जेवायला वाढ ' मी तें कबूल करून त्याला त्यांच्या हपीसांत वाढू लागलें त्याला दिवसाकाठीं कमींत कमी पांच सहा वेळेस चहा लागे तोहि मी देई शिवाय टिळकांजवळून पैसे घेऊन तो बाहेरून चहा पिऊन येई तो निराळाच टिळक आपल्या पगारांतील आगाऊ पैसे आणून अशाची भरती करीत एखादे वेळेस तों हूमहि पैसे देत नसत कारण

टिळकांनीं बहुतेक सारा पगार आधींच आणलेला असे. मग गुपचूप रद्दी विकून ते पैसे ते ह्या अतिथींसाठीं खर्च करीत. सात आठ दिवसांनीं सारीं वर्तमानपत्रें विकलीं कीं सहज चार सहा आणे येत.

असो. हे नवीन चिरंजीव अतिशय भित्रे होते. आमचीं घरें सारीं तिनमाड्याचीं होतीं; ती म्हणजे एक एक ब्लॉक मिळून तीन ब्लॉकची चाळच होती. त्यांतील एका ब्लॉकमध्ये मागल्या खोलींत ह्यां चिरंजीवाची व्यवस्था करण्यांत आली होती. तिच्या पलीकडच्या खोलींत लाकडें सांठून ठेविलीं होतीं. तीं जाऊन आणण्याचें कामदारांच्या जिवावर येई. कारण एक तर हे आल्यापासून तींतून घाण येऊं लागली होती व आंत शिरतांच पाय रपरप भिजत. ह्यांनीं तेथें दारांतच मोरी केली होती व त्या मोरीचा नळ लाकडां-खालीं गेला होता.

टिळकांना सांगितलें कीं ते म्हणत, 'तुम्हांला माणूस रपत नाहीं.' आतां य करावें, मोठी पंचाईत झाली होती. शेवटीं एक दिवस मी त्याला णालें !

"दादा, तुम्हांला रात्रीं भय वाटतें तर राणूला उठवीत जा. तो तुमच्या वळच निजतो. जवळ कंदील जळत असतो तो नेत जा. पण हा काय आळस ? ाणि पुन्हा जरा कांहीं झालें कीं तुम्ही घर पहाडच्या धरायला तयार !"

माझ्या ह्या बोलण्यानें दादा संतापले. त्यांचा अपमान झाला ! दुसऱ्या दिवशीं नीं दाराला कुलूप घातलें. टिळक बाहेर गेले होते. लाकडें नाहींत ! तो सत्रा दाराशीं भांडत. तो कुलूप उघडूं देईना. तो म्हणे, "तुम्ही मला मुलगा हणतां आणि किती पक्षपात करतां. दत्तूला कपडे, बूट किती तरी आहेत. मला ाहीं नाहीं."

"अरे बाबा, त्याला शाळेला जायचें असतें. तूं तसा जा मग तुलाहि मेळतील तसे कपडे."

"तें कांहीं नाहीं. त्याला नवा बूट आणला तसा मला आणायला पाहिजे. असे कोठें असतात का आईबाप ?"

"मुळींच नाहीं. असे आईबाप मुळींच नसतात. आणि असे चिरंजीवहि कोठें नसतात. दत्तूच्या मीं उद्यां तोंडात मारली तर तो मला एक शब्द उलटून बोलणार नाहीं आणि तुम्ही मलाच शब्द तोंडावाटे काढू देत नाहीं. तुसतें हूं

म्हटलें कीं तुमचा अपमान होतो. चांगले इंग्रजी सांगती इयत्ता झाली म्हणवा आणि इतकें कसें ज्ञान नाहीं तुम्हाला ? चला या खिडी."

"मी देत नाहीं खिडी मी तुम्हाला ओळखत नाहीं."

"बरें तर मीहि तुम्हाला ओळखत नाहीं. तुम्ही जेवायला येऊं नका"

"मी जेवायला येणार नाहीं. मला जेवण येथेंच मिळेल."

"बरें पाहातों कसें जेवण येथेंच मिळतें तें."

"पाहा."

टिळक घरीं आल्यावर त्यांच्या कानांवर सर्व कागाळ्या गेल्या. तो टिळकांना म्हणाला,

"तुमच्याकडे पाहून मीं गय केली. नाहींतर असला अपमान मीं सहन केला नसता. मी आपल्या भाईला सुद्धा जोड्यानें मारलें असतें मग ह्याची काय कथा !"

टिळकांना त्या दिवशीं मुंबईस जायचें होतें. त्यांनीं त्याला मुंबईची तयारी करायला सांगितली. तेथें कोठें त्याची सोय लावून देण्याचें त्यांनीं ठरविलें.

चिरंजीवांनीं आपले कपडे, चिटाना सारें कांहीं—जें आम्हीं केलें होतें तेंच अर्थात्—लोकांना वाटून टाकलें रात्रीं बाराच्या गाडीनें जायचें होतें. पण 'फंडांत' पैसे नव्हते पगाराची थैंक यद झाली होती ! वाहून सारे पैसे गोळा झालेले एकच्या माणसाला मुंबईला पोचविण्यापुरते. पण टिळक भयकर आशावादी होते. आपणास स्टेशनवर पैसे मिळणार अशी त्याची खात्री होती. टिळकांचे परमप्रिय स्नेही रावसाहेब साठे स्टेशनवर त्यांना भेटले. त्यानाहि मुंबईलाच जायचें होतें रात्रीं बारा साडेबाराची वेळ. टिळकांनीं रावसाहेबाजवळ याचना केली. रावसाहेबांनीं सांगितलें मजजवळ माझ्यापुरतेच पैसे आहेत. रावसाहेबांना कवितांचा खूप नाद लागला होता. पण कवितेनें पैसे थोडेच उत्पन्न होतात ! शेवटीं गाडी प्लॅटफॉर्मवर येऊन उभी राहिली. टिळक व रावसाहेब गाडींत बसले. चिरंजीव खालींच राहिले गाडी हालू लागली, टिळकांनीं त्याला परत जाण्यास सांगितलें. त्या गडबडींत स्वारी जाण्याचे पैसे सुद्धा मागून घेण्यास विसरली.

थंडीचे दिवस, रात्र बरीच झालेली, तीहि अंधेरी, सोबत कोणी नाहीं. तांगे येत पण झरकन् निघून जात पुलाखालीं नदींत एखादी चिता जळत असलेली दिसे आधींच वाटा भिन्न, त्यात उरात धडकी भरलेली. कमावसा

फर्ग्यूसन गेटच्या फाटकांत येऊन उभा राहिला तों कुत्रा अंगावर धावून गेला. राणू ओसरीवर निजला होता त्याला वाटलें चोरचीर आला. तो काठी घेऊन धावून गेला तों चिरंजीव!

"कां हो आलां?"

"आलों बाबा! आईला उठवूं नका."

दुसऱ्या दिवशीं राणूनें सांगितलें, "पाहुणे परत आले." मी म्हणालें, "येऊं द्या, त्यांच्याशीं तुम्ही कोणी कांहीं बोलूं नका." सर्वांनीं नियमाप्रमाणें आपापलीं कामें उरकलीं व फराळ करून घेतले. त्याला कोणीं हाक मारली नाहीं. तेव्हां तोच आंत आला.

"ममा, मी आलों!"

"आलांत! बरें झालें! आतां मी घराची मालकीण आहे. टिळक घरांत नाहींत. तुम्ही कांहीं माझे त्याही जांवई नाहीं. मी तुमची मिजास चालूं देणार नाहीं."

त्यानें माझा तोफखाना गुपचिप ऐकून घेतला.

"हा पाण्याचा बॉयलर आहे, तो घड्याचा टया, तो साखरेचा टया, तुम्ही आपल्या अंथरुणाजवळ ठेवा हें सारें, तो बॉयलर पेटवा आणि त्यांत टाका सारें. चहाची हुक्की आली म्हणजे नळ तोंडांत पडल्या पडल्या सोडून देत जा. मी तुमच्या पुढें पुढें करणार नाहीं. आजपासून तुम्हांला घरांतलें सारें काम केलें पाहिजे. पडद्या वांग्याच्या भाजींत तुम्हांला मटणाचे तुकडे दिसतात आणि लसणाच्या चटणीचा तुम्हांला चॉकलेटसारखा वास येतो. मला वाटतें तुम्ही मुळीं ब्राह्मणच नाहीं. कारण ह्या जिनसांचा संशयच ब्राह्मणाला येणार नाहीं. ह्यांची चव घेणाऱ्यांपैकीं तुम्ही कोणी तरी असला पाहिजे. तुमचा असा समज झालेला दिसतो कीं आम्ही पाटेल तें खातों व दुसरा असा समज दिसतो कीं आपण सांगूं तें टिळक ऐकतात. पण तुम्ही अजून टिळकांना ओळखलें नाहीं. जर का ते रागावले तर तुमची हड्डी मोकळी करतील."

माझ्या ह्या दत्तक चिरंजीवांना एवढी गोळी प्रमाणाबाहेर लागू पडली. त्यांनीं चटकन् माझे पाय धरले.

"लक्ष्मीबाई, पायां पडतों. आतां माफी करा."

आणि तेव्हांपासून तो बरोबरच घरच्यासारखा वागूं लागला. पुढें त्याला चांगलें काम लागलें. टिळकांनीं त्याचा बाप्तिस्मा केला. त्याचें लग्नहि लावलें. त्याच्या बायकोचें बाळंतपण मीं केलें. त्याला बायको फार सुशील मिळाली व मुलेंबाळेंहि गुणी निघालीं.

* * *

रामभाऊ धर्माधिकाऱ्याविषयीं मीं मागें सांगितलेंच आहे. रामभाऊचें लग्न झालें. नंतर तो आमच्याकडे जवळ जवळ येईनासा झाला. त्याला एक मुलगी झाली. ती मुलगीहि कधीं त्यानें आपल्याकडे आणली नाहीं. रामभाऊला आमच्याबद्दल फार प्रेम व आदर वाटे. पण त्याच्या बायकोला तें खपत नसे. ती म्हणे, 'हे कोण आपल्या प्रेमाचे वांटेकरी? हे कांहीं आपल्या नवऱ्याचे नातलग नाहींत कीं कोणी नाहींत. मग ह्यांच्याकडे त्यानें एवढें जाणें येणें कशाला ठेवावें?' मग ईश्वरी योजना कांहीं वेगळ्याच असतात. रामभाऊची ती बायको वारली. ज्या मुलीचें मन आमच्या हद्दीस पडूं नये अशी तिची खटपट असे त्याच तिच्या मुलीला आमच्यावाचून आधार राहिला नाहीं. चिकीला रामभाऊनें आमच्या घरीं आणून सोडलें व तोहि आमच्याकडे राहूं लागला.

चिकी आमच्याकडे आली तेव्हां अगदीं लहान होती. तिला आमच्या सगळ्यांचा फार लळा होता. स्वभावानें ती आपल्या बापाप्रमाणेंच प्रेमळ व त्याच्याचप्रमाणें थोडी बढाईखोर होती. मनांत दुष्टपणा इतकाहि नसे. हौस फार, पण तिची हौस कोणी चालूं देत नसत कोणी तिला हिडीस फिडीस करी कोणी तिच्याकडे दुर्लक्ष करी. पण एवढ्यामुळें तिला फार वाईट वाटे. ती आपली टिळकांना नाहींतर मला चिकटून चिकटून राही.

तिला शाळेंत घातलें होतें. पण वर्गांत तिचा नंबर नेहमीं शेवटचा राही. तिचें सारें लक्ष घरात व खेळण्यात असे. टापटीप करावी, तोंड चक्क धुरावें, जरा जमेल तेथें नखरे करावे व सर्वांशीं अतिशय प्रेमळपणानें वागावें असा तिचा स्वभाव होता.

चिकीला आपल्या आजाआजीचा थोरपणा दाखविण्याला फार आवडे. तिला कोणीं विचारलें कीं, 'चिके, जेवलीस का ग? काय केलें होतें आज जेवायला?' तर लागलीच तिनें मोठमोठ्याच्या घरीं शोभणाऱ्या पदार्थांची जंत्री द्यावी. बाकी दुकडे आम्ही भाजीभाकर का खाल्लेली असेना.

एकदा मीं सहज पशाचें पुरण घातलें. चिकीनें जाऊन साऱ्या मास्तरणींना आमंत्रण दिलें ! माझ्यावर तिचा फारच जीव होता. एकदा तिला मास्तरणींनीं सांगितलें, ' अग चिके, तुझी आजी मेली. ' ती इतकी भोळी होती कीं मी मेल्याचें ऐकतांच पाटी दप्तर शाळेंतच टाकून ती ओक्साबोक्शीं रडत घरीं आली. मीं विचारलें, ' चिके, कां रडतेस ? घरीं कां आलीस ? ' तेव्हां तिनें सांगितलें, ' आजी, तूं मेलीस म्हणून रडतें. मला मास्तरणींनीं असें सांगितलें. '

एकदा ती कविता पाठ करीत होती. " नीज न ये तर गीत म्हणावें—कोण करी हें जीवें भावें ती माझी आई " ती ही कविता आळवून आळवून म्हणत होती. इकडे माझ्या डोळ्यांतून अश्रुधारा पडत होत्या. तिनें पाहातांच धावत येऊन माझ्या गळ्याला मिठी मारली.

" आजी, तूं कां ग रडतेस ? "

" बाई, तुला आई नाहीं म्हणून रडतें. "

" आजी, तूंच नाहींस का माझी आई ? तूं नसतीस तर मी कुठें असतें ? "

तिच्या ह्या गोडपणानें माझे अश्रु थांबले नाहींत. अधिक जोरानें वाहूं लागले.

—१४—

नगर व सातारा

एखादे वेळेस टिळक आपल्या क्लासांत• शिकविण्यासाठीं. मला पाठवीत. अगदीं पहिल्यांदा जेव्हां मी क्लास घेण्यास गेलें तेव्हांच्या एका गमतीची आठवण होते. ते म्हणाले, ' तूं जाऊन माझा क्लास घे. ' मी म्हणालें, " मी काय त्यांना लोणचीं कशीं घालायचीं, मेवकूट कसें करायचें, हें शिकवूं ? " " नाहीं ग. हिंदु चालीरीतींसंबंधानें त्यांना कांहीं सांग, म्हणजे झालें. "

क्लासांत वीस चाळीस विद्यार्थी होते. हे विद्यार्थी म्हणजे लहान लहान मुलें नसत तर आमच्या एवढालींच मोठीं माणसें असत. मला पाहतांच विद्यार्थ्यांनीं माझें स्वागत केलें.

" कां गुरुमाउली, आज तुम्ही शिकविणार का काय आम्हांला ? "

" हो. मी तुमच्या गुरुजींच्या बदली आलें आहें आज. "

मीं कांहीं तरी पोपटपंची करून त्यांना त्या वेळेस शिकविलें तर खरें. माझें लेक्चर संपतांच एकजण म्हणाला,

" गुरुमाऊली, एक विचारूं का ? "

" हो, खुशाल विचारा "

" आमच्या गुरुजींना तुम्ही मारतां असें ते म्हणत होते हें खरें का ? "

" तसें कधीं होईल का ? बोलण्याच्या भरांत त्यांनीं तुम्हांला कांहीं तरी सांगितलें असेल. बायका कधीं आपल्याला नवऱ्याना मारतात का ? आतां शहाण्याला शब्दाचा मार त्या अर्थानें कधीं कधीं मी मारतें त्याना. "

अशी कांहीं तरी वेळ मारून मी घरीं आलें. टिळक आपल्या चहाच्या प्रकरणांत त्या वेळीं गुंग होते.

" कसें काय झालें तुझें लेक्चर ? कोणता विषय घेतला होतास ? "

" वा ! आजचा विषय तर फार बहारीचा होता ! "

" कोणता ? "

" बायका आपल्या नवऱ्यांना कां मारतात ? त्यांनीं तसें करणें बरें किंवा वाईट ? "

" म्हणजे ? तूं काय बरळते आहेस ? "

"बरोबर नाहीं खरंच माझा हा आजचा विषय होता "

"मग ते काय म्हणाले ?"

"ते म्हणाले तरीच गुरुजी सांगत होते कीं गुलाबराव आपल्याला मारतात म्हणून "

"मग तू काय बोललीस ?"

"मीं ? खरें होतें तें सांगितलें !"

"काय ?"

"मीं सांगितलें कीं 'ज्या वेळेस ते माझें ऐकत नाहींत, पैसा नाहींसा करतात, विनाकारण सतावतात, कधीं वेळेवर घरीं येत नाहींत, त्या त्या वेळीं मी त्यांना चांगला ठोक देतें '"

टिळकांना माझें सारें बोलणें खरें वाटलें ते म्हणाले,

"मी तुला फार शहाणी समजत होतो, पण आज माझी खात्री झाली कीं तू फार मूर्ख आहेस प्रत्येकवेळेस तू माझी अब्रू घालविशील "

* * *

आम्ही एकदा उन्हाळ्यात शरणपूरला गेलो होतों दत्तू आतां मोठा झाला होता त्याला नागपुरास कॉलेजमध्यें घातला होता त्याचें लग्न व्हावें, नाहींतर निदान ठरावें तरी, अशी माझ्या मनात सारखी तळमळ लागलेली होती हिंदु असतें तर इतक्या अवधींत एखादी लहानशी सून हाताशी आली असती पण येथें मुली सांगून येत नाहींत आपणच कोठें खडे टाकून पाहावें असें वाटू लागलें व तसें टिळकांना न कळत एक दोन ठिकाणीं मीं खडे टाकलेहि पण मला उत्तर मिळे, 'अहो बाई, मुलगा अजून शिकतो आहे आताच काय त्याच्या लग्नाचें घेऊन बसला ?' पण माझ्या मनाला तें पटतच नसे

इकडे शरणपुरात [नाशकांत] दत्तू व सरोद्याची मुलगी रूथ ह्यांचें चांगलेंच सख्य जमलें मला वाटू लागलें हीच सून आपल्याला मिळेल तर बरें होईल मुलगी चांगली सद्गुणी व बुद्धिमान तेव्हां हें ठीक आहे तीं दोघें एकमेकांना आवडत आहेत हें अगदीं सहज दिसून येत होतें रूथ त्या वेळीं इंग्रजी पाचवींत होती आणि वय केवळ चौदा वर्षांचें होतें हें वय ख्रिस्ती लोकांत लग्नाचें तर नाहींच पण लग्नाच्या कल्पनेचेंहि नाहीं

मीं टिळकांच्या मागें भुणभुण लावली. लग्न तर होणें शक्यच नव्हतें पण निदान मागणी होण्यास काय अडचण आहे ? शेवटीं टिळक कबूल झाले व त्यांनीं कृष्णरावांना विचारलें. कृष्णराव म्हणाले, " मी माझ्या वहिणीचा विचार घेऊन कळवीन."

उन्हाळा संपला. आम्ही परत नगराला आलों. दत्तू कॉलेजला गेला पण कृष्णरावाचें पत्र आलें नाहीं ! एक दोन महिने वाट पाहून टिळकांनीं त्यांना पत्र घातलें, अर्थात् माझ्या सांगण्यावरून तें घातलें. कारण त्याला कांहीं माझ्यासारखी घाई झाली नव्हती. मला मात्र सुनमुख केव्हां पाहीन असें झालें होतें.

शेवटीं सरोदांचें उत्तर आलें कीं, ' आम्ही मुलगी देण्यास कबूल आहों. पण एका अटीवर. तिची मॅट्रिकची परीक्षा पास होईपर्यंत लग्नाची गोष्ट काढायची नाहीं.' टिळकांनीं लिहिलें कीं, ' मुलगा बी. ए. होईपर्यंत मलाहि लग्नाची घाई नाहीं.'

अशा रीतीनें लग्न जरी नाहीं व हाताशीं लहानशी सून जरी नाहीं तरी चार वर्षांनंतर कोणती सून येणार हें कळलें व मी आनंदात गढून गेलें.

पण जी मी आठ महिने मुलाचें लग्न लांबविण्यास तयार नव्हतें ती आठ वर्षें मागणीनंतर थांबलें व दोघांचा विद्याभ्यास होऊन—सून बी. ए. झाल्यावर—दत्तूचें लग्न झालें.

* * *

एक दिवस आमच्या घरीं चोरी झाली. पहाटे मी उठलें तर सारें घर उजाड दिसू लागलें ! मागील दार सताड उघडें !

रामभाऊंकडे जाऊन मी त्याना उठवूं लागलें.

" रामभाऊ, उठा उठा ! चोरी झाली. आतां घरांत तुपाची वाटी सुद्धां राहिली नाहीं."

रामभाऊ रात्रीं पुष्कळ जागले असल्यानें चटकन् जागे होईनात. त्याना मीं हलवून जागें केलें.

" काय ? घर फोडलें आणि तें कोणीं ?

" चोरांनीं."

" कुठें आहेत ते ? "

" तुम्ही नीट जागे व्हा म्हणजे दाखवितें. "

रामभाऊ नीट जागे होतांच त्यांचा मोर्चा टिळकांकडे वळला.

" पपा, उठा उठा ! चोरी झाली. चोरांनीं सारें घर धुऊन नेलें. "

" काय चोरी ? बरें झालें ! आतां तरी कांहीं दिवस कुलपें लावण्याचा त्रास सुटला. "

टिळकांनीं चोरासाठीं प्रार्थना केली. चोरीमुळें टिळकांच्या मनावर काय परिणाम झाला हें त्या प्रार्थनेवरून चांगलें व्यक्त होतें.

दुसऱ्या दिवशीं एक रुपया खर्च करून कुंभाराचीं भरपूर भांडीं आणलीं. हीं भांडीं चोरीस जाण्याचें भय नव्हतें.

इकडे टिळकांच्या वृत्तींत अधिकाधिक बदल होऊं लागला व तो अगदीं झपाट्यानें होऊं लागला. अगदीं बाळपणापासून त्यांच्या मनाची एकसारखी तळमळ व धडपड चाललेली असे. आपण आहों ते व तसे असतां उपयोगी नाहीं. कांहीं तरी अधिक चांगलें व्हावें अशी शेवटल्या घटकेपर्यंत त्यांची इच्छा असे व शेवटीं त्यांच्यांतील मोठमोठाल्या दुर्गुणांवर त्यांनीं जय मिळविला. मनुष्याचा स्वभाव तरुणपणांत पूर्णपणें जो बनायचा असतो तो बनतो असें म्हणतात. परंतु टिळकांच्या बाबतींत खरी तें खोटें ठरलें. कारण त्यांची वाढ अगदीं शेवटपर्यंत होत चालली होती.

'देवाचा दरबार' म्हणून त्यांनीं ह्याच वर्षी एक चळवळ काढली. तिचा उगम त्यांच्या मनातील असल्या तळमळींत असावा. ह्या चळवळीची तयारी वीस वर्षें चालली होती हें त्यांच्या निरनिराळ्या काव्यांवरून व उद्गारांवरून दाखवितां येणें शक्य आहे. परंतु शेवटीं शेवटीं ह्या सर्व कल्पना केंद्रित झाल्या असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कीर्तनकलाप, अभंगांजलि व ह्यांच्या बरोबरीला आपलें ख्रिस्तायन पुरें करायचें असें टिळकांनीं ठरविलें.

ही झाली काव्याची बाजू. परंतु त्यांच्या स्वभावाला एवढें साय पुरेसें नव्हतें. त्यांचे विचार केवळ कागदावर पडून राहाणारे नव्हते. त्यामुळें देवाच्या दरबाराला प्रत्यक्षांत सुरुवात झाली. नगरास त्यांना पुष्कळ 'दरबारी' मिळाले. त्यांनीं निराळीं 'दरबारगीतें' रचलीं. ही दरबारी मंडळी बहुतेक नव्या पिढींतली होती.

* * *

ह्याच सुमारास त्यांनीं संन्यास घेण्याचें जाहीर केलें. संन्यासाची आपली कल्पना त्यांनीं प्रसिद्ध केली ती अशी —

"माझ्या देशप्रीत्यर्थ व ख्रिस्ताच्या दरबाराप्रीत्यर्थ मला ह्यापुढें प्रेम आणि सेवा ह्यांचे अनुबंध शिवाय करून अन्य रीतीनें कोणत्याहि मानवी संस्थेला बांधलेला राहतां येत नाहीं. माझा ह्यापुढें सर्व हेतुस्तव सारा हितसंबंध ख्रिस्ताशीं व शुभवर्तमानाशीं मात्र असला पाहिजे. म्हणून देवाच्या वाणीला मान देऊन मी आजपासून मिशनचा किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि मानवी संस्थेचा आश्रित किंवा वेतन घेऊन काम करणारा चाकर नाहीं. मी एक ख्रिस्ती संन्यासी म्हणजे निरागाच्या नव्हे — वर अनुरागाच्या मार्गे जाणारा संन्यासी आहें. मला आजपासून देव जो आत्मा तो सांगेल तसा होण्याचे व तो सांगेल तें करण्याचे प्रयत्न करायचे आहेत."

आपण सुरू केलेलें ख्रिस्तायन महाकाव्य कोठेंतरी शान्तस्थळीं बसून पुरें करावें असें वाटून त्यांनी ती गोष्ट डॉ. ह्यूमजवळ काढली. ह्यूमसाहेब होतां होईल तितकें त्याला संभाळून घेत. त्यांनीं तावडतोब साताऱ्याला आपल्या मुलीला लिहून तेथें आमची व्यवस्था केली. तेथला एक मोठा बंगला आम्हाला राहण्यास मिळाला.

आम्ही आपल्या बंगल्यांत राहायला गेलों. राहणी दरवेशाची होती; पण ती मोठ्या थोरल्या बंगल्यांत होती एवढेंच. कोठें सामान नाहीं, सुमान नाहीं. सारं चक्र — गोसाव्याच्या मठीप्रमाणें चारा द्वारें मोकळीं. कोणीं यावें, कोणीं जावें अशी व्यवस्था होती. आमच्याबरोबर दुसऱ्या भावी पत्नीचा आतेभाऊ बंजी होता. रामभाऊ धर्माधिकाऱ्यांची चिकी होती. मी म्हणे, 'बंगल्यांत कशाला राहायला पाहिजे ? बंगल्यात राहायचें म्हणजे सोबतीचा प्रश्न आहे बंजी कांहीं नेहमीं राहणारा नाहीं. बंगला हा असा वस्तीपासून दूर !' ते म्हणत, 'करायची काय आणखी सोबत ? चिकी आहे, टॉमी आहे !' चिकी बिचारी आठ नऊ वर्षांची होती. आणि टॉमी होता कुत्रा !

पण टिळकांची पुण्याई मोठी. येथें आल्यावर टिळकांना ख्रिस्तायन लिहिण्यास म्हणून डॉ. ह्यूमसाहेबांनीं एक कारकून पाठविला. टिळक आता ख्रिस्तायनाचें काम करीत होते शिवाय ज्ञानोदयाचें काम तर १९१२ पासून ते फुकटच करीत होते. तेव्हा टिळकांना कामाचा बोजा पडूं नये म्हणून ज्ञानोदयाच्या कामात हातभार लावायला व ख्रिस्तायनाच्या नकला करायला ह्या गृहस्थाची योजना झाली. ह्यांचें कुटुंब चांगलें होतें. दोन मुलांपैकीं एक मयई होता. त्याच्याकडून

टिळकांनीं मला ' सा रे ग म ' चे पाठ देण्यास सुरुवात केली. कधीं कधीं तेहि घडे घेण्यास असत. कारण पुढेमागें कीर्तनें करीत हिंडण्याचा आमचा बेत होता.

आमच्या कीर्तनांत साहाय्य करण्यासाठीं टिळकांनीं मुंबईहून शिवाजी नांवाचा एक आंधळा तरुण बोलाविला होता. तो आंधळा, त्याची बायको एक डोळ्याची. पण चार डोळ्यांऐवजीं ह्या एकाच डोळ्यांत त्यांची प्रेमामुळें फार चांगली गुजराण होत होती. आम्ही त्याला दहा रुपये व घर दिलें होतें. पण आतां परवां मी ऐकलें कीं त्याला दहा रुपयांच्या ठिकाणीं चाळीस रुपये पगार मिळतो व एका डोळ्याच्या जागीं त्याच्या घरांत आतां नऊ डोळे आहेत!

सांगेरीस एक गरीब ख्रिस्ती मनुष्य होता. त्याचें नांव रामभाऊ ससाणे. त्याला साहाय्य म्हणून टिळक कित्येक वर्षें दरमहा दोन रुपये पाठवीत असत. पण मावळच्या असल्या त्या गडबडींत दोन महिने पैसे पाठवायचे राहून गेले होते. शिवाय आतां पैसेहि नव्हते म्हटलें तरी शोभलें असतें.

आम्ही साताऱ्यास पोचल्यावर एक दोन आठवड्यांतच ससाण्यांची स्वारी आपलें गांठोडें व काठी सावरीत सावरीत बंगल्यांत शिरली!

" सलाम साहेब! "

" ससाणे! तुम्ही कसे आलां? "

" आगगाडीनें! "

" कां आलांत? "

" पैशांसाठीं. "

" अहो ससाणे, दोन दिवस्यांत मला पत्र आले नसतें का?

" म्हटलें आठवण राहते न राहते, म्हटलें जावें झालें स्वतःच. "

" अहो तें खरें, पण खर्च किती झाला ह्याची कांहीं कल्पना? "

" नाहीं म्हटलें! आपण ते घालच! मीं उसनें आणले ते पैसे. "

" वा ससाणे! मोठा शहाणपणा केलात. आतां उशीर झाला तर असें येऊं नका. आलांत तर मी पैसे बंद करीन "

असें म्हणून त्याचें जातायेतांचें भाडें दहा रुपये व मागच्या दोन महिन्यांचे चार रुपये असे चौदा रुपये त्या म्हाताऱ्याला देऊन वाटेला लावलें. दहा रुपयांचा धडा घेतला. मग मात्र शेवटपर्यंत टिळक कधीं ते दोन रुपये पाठवायला विसरले नाहींत.

'टिळकांनीं साताऱ्यास आल्यावर कपाउंडमध्यें बाग लावण्यास सुरुवात केली. मी त्यात कांहीं मन घालीत नसे म्हणून ते माझ्यावर संतापत. मी म्हणें, 'आजपर्यंत इतके वेळा बाग लावली ती तुम्हीं कोठेंच टिकू दिली नाहीं. आतां मी कांहीं बाग लावायला तयार नाहीं.' तेव्हा ते आपले एकटेच पाणी घालून बागेची जोपासना करीत. काय असेल त असो पण माझें मनच होईना बागबगीच्या करायला. एव्हवीं मी किती हौशी पण येथें तें कांहीं जमेना.

टिळकांच्या संन्यासाच्या गडबडींत दत्तूच्या एम्. ए. च्या परीक्षेचा बोनवार उडाला. आता त्याला काम धरण्यावाचून गत्यंतर नसल्यानें त्यानें मुंबईस मास्तरचें काम धरलें व टिळकांच्या इच्छेविरुद्ध एल्एल्. बी च्या टर्मस् तो भरू लागला. एल्एल्. बी झाल्यास पुढेंमागें त्याचा काहीं उपयोग होईल असें त्याचें म्हणणें होतें.

* * *

साताऱ्यास आल्यावर टिळक एकदा नगरला जाऊन आले. कल्याणीची एक पारडी सोनी तेवढी राहिली होती ती येताना ते विकून आले! पन्नास रुपयाना विकली असें म्हणाले. मला काय सोनी गेली एवढें खरें. विकली असो वा दिली असो. ते पैसे कांहीं माझ्या हातीं आले नाहींत. म्हैस तेवढी गेली.

येताना नाम्या नावाचा एक टोणगा मात्र टिळक घेऊन आले. नाम्या अत्यंत भोळा, बोबडा व कामसू होता. कामाचा कंटाळा असा त्याला नसे. त्याला जेवून खाऊन एक रुपया पगार व कपडे ही बोली होती. टिळक नाम्यावर आपला वेळ खर्च करू लागले. त्याला ते रोज प्रभूच्या प्रार्थनेच्या वेळीं देव त्याना म्हणावें, 'हे आमच्या आकाशातील बापा' तर त्यानें हटकून म्हणावें, 'हे आमच्या आईच्या बापा.' पण टिळकांनीं कधीं कंटाळून त्याला शिकविण्याचें सोडलें नाहीं.

एकदा आमच्याकडे मुंबईचे कॉरोनर रावबहादूर आठवले ह्यांचे बंधु बॅरिस्टर आठवले व त्यांच्या पत्नी सौ. मीनाबाई हीं पाहुणीं आलीं होतीं. नाम्यानें मला विचारलें हे कोण आहेत? मीं सांगितलें ही माझी मुलगी आहे व ते जावई. जावयाला कोण कोण आहेत? नाम्यानें पुन्हा विचारलें. त्याना एक भाऊ आहे, मीं म्हटलें. ते काय करतात? नाम्या बोबडा बोलत असे. मीं म्हटलें त्यानाच विचार जा. नाम्या हातांत केरसुणी घेऊन जावईबुवाकडे गेला.

" काय हो जावईबुवा, तुम्ही काय काम करतां ? "

" हजामतीचें. "

" अन् तुमचा भाऊ ? "

" बटलरचें. "

नाम्या हें ऐकून हतबुद्धच झाला ! टिळकांनीं आपली मुलगी हजामाला कशी दिली ह्याचें त्याला मोठें कोडें पडलें. तो पुन्हा माझ्याकडे आला आणि निषेधात्मक स्वरानें म्हणाला.

" अहाहा ! काय जावई पाहिला आहे. एक हजाम तर त्याचा भाऊ बटलर ! भाऊला मुलगी बुटली पाहिली सल मुंबईची. त्याच्यापेक्षां माझ्या शलावनमामाची मुलगी किती चांगली. ती कां नाहीं केलीत भाऊला ! "

ह्या वेड्या गोळ्याचें आमच्या घरांत फार कौतुक होई.

* * *

एकदा नाम्याला मीं एका आजारी बाईकडे सोबत धाडलें होतें. ती दुसऱ्या दिवशीं पहाटे मेली. पहांटेच नाम्या येऊन घरीं निजला. टिळकांचा चहा झाला. त्यांनीं एक कप बेबीजवळ देऊन नाम्याला द्यायला सांगितला. बेबी जवळ जाते तों नाम्या ताठ ! टुकटुक पाहात होता पण हालेना कीं बोलेना.

" नाम्या ! नाम्या ! अरे असें काय करतोस ? हा चहा घे ! "

पण नाम्याचें हूं नाहीं कीं चूं नाहीं. शेवटीं आम्ही त्याच्याभोवतीं जमा झालों तेव्हां त्यानें सांगितलें,

" मी बोलूं कसा ? त्या बाईसारखी माझी दातखीळ बसली आहे ना ! "

* * *

एक दिवस चिकी परातींत मडकें ठेवून तें धूत होती. त्यानें तिच्याकडे पाहून कांहीं विचार केला. मग मान तुकवून म्हटलें,

" काय करतेस ? मडकें फुटेल ना पाण्यांत ! "

तिनें म्हटलें, " फुटूं दे. पपा आतां गांवाहून पुष्कळ मडकीं आणतील ! "

" खरं ? किती आणतील ? "

" गाडाभर मडकीं आणतील. "

" मग मी जातों शेतावर ! ती मडकीं घरीं कोण आणील उचलून ? "

"हो हो करतांकरतां मला पुरेवाट झाली. शेवटीं नाम्याला त्या मडक्यांची एवढी काळजी वाटूं लागली कीं तो उपाशींच उठून स्टेशनवर चालता झाला. त्या वेळेस रिक्रूट भरती होती. त्यांत नामा लढाई करण्यासाठीं भरती होऊन निघून गेला. हा वेडा आहे. याला कांहीं कळत नाहीं असें टिळकांनीं पुष्कळ सांगून पाहिलें पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं. मुंबईस गेल्यावर मात्र आपल्याला लढाईचें कांहीं सांगितलें नाहीं. साहेबाचा पंखा ओढायचें काम आहे म्हणून सांगितलें असा त्यानें जबाब दिला व तेथून त्याला डामलून देण्यांत आलें. नाम्याची गोष्ट येथेंच संपली. पुढें जनसमुद्रांत हा बिंदु कोठें गडप झाला कांहीं कळलें नाहीं

* * *

खिस्तायन लिहायला म्हणून टिळक साताऱ्यास आले पण येथें आल्यावर त्यांचें तें काव्य पुन्हा मागें पडलें. मी म्हणे, 'अहो, तुम्ही मुद्दाम खिस्तायन लिहायला साताऱ्याला आलां आणि येथें कांहीं लिहीत नाहीं.' ते म्हणत 'तुला काय समजतें आहे त्यात. हें काम स्फूर्तीचें आहे. करा काव्य म्हटल्यानें काव्य होत असतें का?'

खिस्तायन झालें नाहीं परंतु त्यांनीं अत्यन्त जिव्हाळ्यानें लिहिलेली अभगाञ्जलि मात्र साताऱ्यास झाली. हे अभंग लिहिताना त्यांच्यामागें अनुभवजन्य तळमळ असे.

टिळक रोज सकाळ संध्याकाळ भजन करीत. पायात चाळ, हातांत झांज, चिपळ्या, मागें तबला नाहींतर पखवाज अशा रीतीनें त्यांचें भजन चाले व त्यात मह्मानंदीं टाळी लागली ठाली। कोण देहातें सांभाळी॥ अशी त्यांची स्थिति व्हायची. ते भजन करता करता नाचत, पण पाश्चात्य उपासनापद्धतीला आदर्श उपासनापद्धति समजणाऱ्या एका मिशनरी बाईला हें मुळींच रुचत नसे. त्याच मिशनरी बाईला उद्देशून,

मलाहि भेटला मंचाली द्याळा। धन्य तुझी कळा मायबापा॥
हा त्यांचा अभंग आहे. तिनें आपल्या कामदाराना आमच्या येथें येऊन भजनात भाग घेण्याची बंदी केली ते ऐकत ना. बंदी झाली तरी ते तसेच येत. त्यावरून तिचे व कामदाराचे खटके उडत. तिनें एकदोघाना कामावरून काढून टाकलें. तसें टिळकांनीं त्याना तावडतोब कामें लावून दिलीं. या बाईच्या आचावर त्यांनीं अभंग लिहिला,

तुझ्या नांवें आरेरावी। तुझ्या राज्यांत नसावी॥

टिळक घराला कड्या लावूं देत नसत. कुलूप तर नाहींच नाहीं. मी म्हणे असें कसें करतां? ते म्हणत, खरोखर परमेश्वरावर आपला इतका भाव असला पाहिजे कीं आपल्याला कांहीं सांठून ठेवण्याची इच्छाच होतां कामा नये व आपलें जें असेल तें साऱ्यांचें असलें पाहिजे. तुझें माझें हा भेदभाव कांहीं उपयोगी नाहीं. ह्यावर त्यांचे खालील अभंग आहेत.

या रे या रे या रे लुटा सारें धन । तरीच संपन्न होईन मी ॥

टिळकांचा तापट स्वभाव, राग, वगैरे जवळ जवळ नाहींसे झाले होते, आतां रागाची जागा कीव घेई. कोणी कांहीं विरुद्ध बोललें किंवा छळ होऊं लागला तर ते म्हणत, 'घाः ह्या गोष्टी तर मला माझ्या कामांत स्फूर्ति देतात.' ह्यावर त्यांनीं खालील अभंग रचले आहेत.

जों जों जगाला मी होईन अप्रिय । तों तों माझें ध्येय माझें झालें ॥
जों जों निंदा छळ तों तों वाढे बळ । उज्ज्वळ उज्ज्वळ आत्मनिष्ठा ॥

मात्र त्यांना सात्त्विक संताप अतिशय येई. स्वतःच्या अपमान झाला म्हणून ते रागावत नसले तरी हिंदी ख्रिस्ती लोकांतील कित्येक दुर्गुणांची तसेंच मिशनरींनीं त्यांना आणलेल्या पांगळेपणाची त्यांना अत्यंत चीड येई. एकदा तर वाईच्या चर्चमध्यें उपदेश करतांना त्यांचा आवेश इतका परमावधीला गेला कीं त्यांनीं बोलतां बोलतां पुढें असलेल्या टेबलावर बुक्की मारली आणि एका बुक्कीसरशीं तें टेबल धाडकन् फुटून गेलें.

कैरपोतेन्यापासून टिळक आतां घरांतलें सर्व काम माझ्या बरोबरीनें करीत.

ते म्हणत ख्रिस्ताला कुठें चाकर नोकर होते? त्याला कुठें घरें माड्या होत्या? त्याला डोकें टेकायलासुद्धा जागा नव्हती मग आपल्यालाच कशाला हे चोचले पाहिजेत? त्यावर त्यांनीं आपले दोन अतिशय प्रसिद्ध असलेले अभंग रचले. त्यांतील एकाचा आरंभ असा होता.

तुला कुठें होते चाकर नोकर । मला हा जोजार कशाला रे ॥
तुझीया पुढारें वाढिलें कदन्न । मजला पक्वान्न कशाला रे ॥

लक्षांत ठेवण्यासारखें वर्ष

टिळकांच्या आयुष्याचें हें शेवटलें वर्ष परंतु हें एकच वर्ष पुष्कळ दृष्टीनें दहा वर्षांच्या किंमतीचें होतें ते म्हणत आपल्या देशाची खरी उन्नति खिस्ताचें शिक्षण आचरणात आणल्याशिवाय होणार नाहीं व हिंदुस्थान ग्रंथापेक्षा किंवा पंथापेक्षा व्यक्तीकडे अधिक लक्ष देतो

ह्या विचारसरणीमुळें त्यांचें व त्यांच्या भोंवतालच्या परिस्थितीचें पटेनासें होई खिस्ती माणूस खिस्तासारखा पाहिजे व तोहि पौर्वात्य खिस्तासारखा असायला पाहिजे असें ते म्हणत आपणच तसें होण्याचा प्रथम त्यांनीं आटोकाट प्रयत्न सुरू केला ह्या वर्षाची त्यांच्या जीवनक्रमाची तयारी आधीं दहा वर्षांपासून चालली होती त्यांनीं दहाबारा वर्षांपूर्वी म्हटलें होतें, " पुष्कळ अजुनी उणा प्रभू मी पुष्कळ अजुनी उणा ! खडीतुन रति नाहि फेडिलें वधुभगिनिच्या ऋणा । तुझा ऋणी तर सदाच राहिन अगा पतित पावना ! " त्यांनीं जन्मतःच आणलेले कित्येक दोष ह्या काळात हळुहळू नाहींसे होत होत ह्या शेवटल्या वर्षांत अगदीं नाहींसे झाले होते

टिळकांना आता पगारी काम नव्हतें लिहिण्यावर थोडेसे पैसे कधीं कधीं मिळत तेवढेच गरिबी आमची पहिल्यापासूनच असे तशीच आताहि होती मात्र आताच्या गरिबींत व पूर्वीच्या गरिबींत एवढें अंतर होतें कीं आतां आम्हाला कर्ज नव्हतें देवाच्या कृपेनें माणसें पूर्वीप्रमाणेंच आताहि भरपूर होतीं भिन्न जातींचें, भिन्न धर्मांचें, भिन्न विचारांचें पण एका दिलाचें संमेलन आमच्या घरीं होतें

पैशाच्या अभावामुळें टिळक भगव्या कफन्या घालू लागले कारण त्यामुळें धोब्याचा खर्च वाचला त्या कफन्याहि त्यांनीं जुन्या धोतराच्या बनविल्या होत्या सर्व मंडळी बसून भजन करीत टिळक मात्र उभे राहात प्रत्येकाजवळ झांज चिपळ्या असत कोणी तबला किंवा ताल वाजवी कधीं कधीं टिळक पायांत चाळ बांधून तल्लीन होऊन नाचत

टिळक नेहमीं प्रार्थना करीत कीं देवा, मला दरिद्री ठेव मला पैसा नको मी प्रार्थना करीं, देवा मला कर्ज नको

टिळकांची एक कविता आहे कीं " ह्या पैशाचे नरोत अमुच्या करांस हृदया घटके. " आमच्या दोघांच्या प्रार्थना परमेश्वरानें ऐकल्या. मला पैसा हवासा वाटेना व टिळकांनीं कर्ज करण्याचें सोडून दिलें.

टिळकांचा सारा विश्वास प्रार्थना व उपवासावर होता. ते आतां एकच वेळेस जेवीत. कधीं कधीं तेंहि वर्ज्य करीत. जेवायला बसले कीं त्यांचा कंठ दाटून येई. ते म्हणत, " माझे आप्तमित्र अन्नाला महाग झालेले पाहून मी हें अन्न खाऊं तरी कसें ? ह्यापेक्षां दे हे माझ्या भुकेलेल्या बंधुभगिनींना. " घरांत असेल नसेल तें पीठ मीठ ते गरजू लोकांना वाटूं लागले.

टिळकांना भेटलेला ' मेवाजी ' त्यांना आतां अधिकच प्रतिबंध करूं लागला. बंगला सोडा म्हणून तागादे येत. पण बंगला कांहीं सुटला नाहीं. दोन्ही वेळेस भजनें चालत. ' मेवाजीचे ' कामगार दोन्ही वेळेस न चुकतां व धाकांना ताकिदींना न जुमानतां भजनाला येत. मग मग टिळक नेहमीं उपासनामंदिरामध्यें उपदेश करूं लागले. त्या वेळीं मंदिराची निराळी इमारत नसल्यानें उपासना शाळेंत भरे व हेंच देऊळ समजण्यांत येई. पण शाळा मेवाजीच्या ताब्यांत ! तेव्हां मेवाजी वारंवार ती बंद करीत. टिळक म्हणत, " छोरा बापाचें कां होईना पण स्वतःचें, तुमच्या हातांनीं बांधिलेलें मंदिर तुम्ही बांधा. एकमुक्त राहा, हाल सोसा पण स्वतःचें मंदिर बांधा. दुसऱ्याच्या ओंजळीनें किती दिवस पाणी पिणार ? ताटाखालचीं मांजरें किती दिवस राहाणार ? तुम्हांला त्यांचा अभिमान नको का ? कां तुम्ही आपली मान दुसऱ्यापुढें वाकवितां ? "

मिशनरींना ते सांगत, " आम्हांला तुम्ही आपल्या हातांनीं किती दिवस भरविणार ? आपल्या पायांवर आम्हांला उभें राहूं द्या, आम्हांला पोहूं द्या. "

मला ते म्हणत, " पाहा, अशी वेळ येईल कीं हेच ख्रिस्ती लोक व मिशनरी माझ्या विरुद्ध होतील. पण मला जें ह्यांच्या हिताचें वाटतें तेंच मी बोलणार व करणार. मी छळ सोसीन. पण मरेपर्यंत त्यांचें हित करीत राहीन. "

पण एका मेवाजी खेरीज कोणींच ख्रिस्तीमाणसानें किंवा मिशनरीनें टिळकांचा छळ केला नाहीं. उलट सगळे अगदीं सख्यासोयऱ्याप्रमाणें वागले.

एका रविवारीं मेवाजीनें उपासनेच्या वेळीं किल्ल्या दिल्या नाहींत. शाळा बंद ! मेवाजीचा निश्चय कीं आज कांहीं झालें तरी किल्ल्या द्यायच्या नाहींत. मंडळी टिळकांकडे सांगायला आली. टिळक म्हणाले, " होऊं द्या. देव देवळांत

राहात नाहीं देव कोठें होते तिथे एका दिलानें मनकरिता जमाल तेथें मी आहें असें प्रभू म्हणतो आहे चला आपण मैदानात झाडाखालीं मंदिर उघडू ' टिळक निघाले त्याच्यामागें मंडळी निघाली

मथाजीनें दुरून हे पाहिलें लागलाच एक मुलगा धावत धावत किल्ली घेऊन ह्या मंडळीच्या मागें आला व त्यान सर्वांस फिरविलें त्या दिवशींच्या टिळकाच्या भाषणानें मंडळींचे डोळे ओले झाले त्याच्या उपदेशाचें प्रतीक " दास म्हणे ख्रिस्ता तुझ्या कृपेवरी । मला जागा करी थोडकीशी ॥ " हें होतें भाषण संपतां संपता टिळकानीं सांगितलें आता माझा हा तुम्हाला शेवटचा उपदेश आहे मी पुन्हा मंदिरात पाय टाकणार नाहीं मी येथून जाईन तो मी पुन्हा ह्या सातार्‍यांत पाणी पिणार नाहीं लोक रडू लागल टिळकाचें म्हणणें खरें झालें तो त्याचा त्या मंदिरातील शेवटला उपदेश ठरला परंतु परमेश्वराची योजना किती विलक्षण असते ज्या सातारच्या मंडळीला उपदेशासाठीं शाळेंत जमावें लागे त्याच सातारच्या मंडळीला टिळकाच्या मृत्यूनतर लौकरच एक नवीन सुंदर मंदिर मिळालें व त्या मंदिराचें नावहि टिळक स्मारक मंदिर ठेवण्यांत आलें

ज्याप्रमाणें एखादा लबाड माणूस आपल कार्य साधण्यासाठीं काहीं तरी कारण शोधीत असतो त्याचप्रमाणें मृत्यूला काहींहि कारण पुरतें उन्हाचा रस टिळकाना बाधला ते आजाऱ्याप्रमाणें दिसू लागले

मी त्याच्यामागं पुन्हा भुणभुण लावली आजाराला अडचणीला आपल्या जवळ एकहि पैसा नाहीं आपल्याला काहींच करता येऊ नये म्हणजे काय ? पैसा तुम्हाला वैऱ्यासारख्या दिसतो आतां पुढें औषधपाण्याचें कसें होणार ?

ते म्हणाले आम्ही काय खावें व काय प्यावें हें परमेश्वर जाणतो माझी खात्री आहे कीं तो औषधपाण्यालाहि काहीं कमी पडू देणार नाहीं माझ्या अत्यविधीला तो कमी पडू देणार नाहीं माझ्या मागें एक महिनाभर तुम्हाला दु खात बसून खायलाहि तो देइल पुढें मात्र तुमचें तुम्ही पाहून घेतलं पाहिजे एक महिना दु खाला पुरे झाला

एक दिवस रात्रीं तीन वाजता टिळक उठून माझ्या खोलींत आले ते मला झोपेंतून कधींच उठवीत नसत कारण एकदम कोणीं जागें केल्यास मला कापरें भरे मला उठवून ते म्हणाल, " मी तुला आजपर्यंत फार त्रास दिला मला क्षमा कर "

आम्ही रात्रीं पुण्यास गाडींत बसलों ते दुसऱ्या दिवशीं पहांटे भायखळ्याच्या स्टेशनवर उतरलों. स्टेशनवर जे. जे. हॉस्पिटमधून टिळकांना नेण्यासाठीं स्ट्रेचर पाठविण्यांत आलें होतें. तें पाहून टिळक हसूं लागले. त्यांनीं तें परत केलें व स्वतः जाऊन गाडी वगैरे ठरविली. आम्ही दत्तूच्या दाराजवळ उतरलों. टिळकांहि वर येत होते पण मलेल्लू पाठक म्हणाले, 'तुम्ही आतां येथें थांबूं नका. एकदम दवाखान्यांत जा.' 'मला दत्तूला भेटूं द्या. प्रार्थिविधि उरकूं द्या' असें ते म्हणाले. पण उं हूं. त्यांना काळच ओढावीत होता. ते पायरीदेखील चढले नाहींत. एका कफनीनिशीं स्वतः चालत ते 'जेजें'त गेले.

टिळक 'जेजें'त गेले. मी व देवी माडीवर गेलों. भायखळ्याच्या स्टेशनवरच माझी कंबर लचकली. माझे जे हातपाय गळाले ते बेसुमारच. वर येऊन पहातें तों दत्तू अगदीं सहा महिन्यांचा आजारी! त्याला पाहून माझ्या डोळ्यांचें पाणी पळालें. मी जरी आजारी नव्हतें तरी एकसारखी पडून राही. सुनेला दत्तूचें बरेंच पहावें लागे. टिळकांची खबर घेण्यास घरांत कोणीच नाहीं. मुंबईत पाय पडतांच आम्ही त्याला मुकलों व ते आम्हांला मुकले. पुढील भाकीत जाणून मी पाळकांच्या हातून डॉक्टरला निरोप पाठविला कीं डॉ. गोरे ऑपरेशनच्या विरुद्ध आहेत. पाळकांच्या हातीं परत निरोप आला कीं, 'मी का हजामाचा धंदा करतों का?' शहाण्याला कोण शिकविणार? तो बिचारा कोणता का धंदा करीत असेना. पण केस हातीं घेतल्याच्या तिसऱ्याच दिवशीं त्यानें इंग्लंडला प्रयाण केलें! तेव्हां त्याच्या सर्जरींत व न्हाव्याच्या धोपटींत कांहीं अंतर असल्यास तें माझ्यासारख्या अडाणी बाईला कसें कळणार?

सिंहस्थाची पर्वणी व गंगापुरांचा सुळसुळाट, तशीच 'जेजें'त त्या वेळेस परीक्षेची पर्वणी व विद्यार्थ्यांचा सुकाळ होता. प्रत्येक रोग्याचा अवयवागणीक होतकरू डॉक्टर रोगांची चिकित्सा करण्यास जमत. टिळकांची परीक्षा कसून जोरांत चालू झाली. आमचें घर म्हणजे आतां रोग्यांचें माहेरघर बनलें होतें. सून अगतिक, मुलगा बिछान्यावर पडून, मी मुंबईस पाय ठेवतांच पथारी घातलेली, चिकीला मुंबईची हवा न मानवल्यामुळें ती कशी तरी दम धरून राहिलेली. देवाच्या कृपेनें बेरी तेवढी बरी होती. जवळ दुसरें कोणी माणूस नव्हतें. बेरी दवाखान्यांतून विचारपूस करून यायची. प्रोफेसर पाटणकर त्या वेळेस मुंबईस होते. ते आपलें काम संभाळून उरला वेळ आम्हांला मदत करण्यास येत.

त्यांची मूत्रव्याध सुरू झाली व त्यासाठीं आम्ही पुण्याच्या मिशन दवाखान्यांत त्यांना घेऊन गेलो. तेथें कामाला बाई होती व साथीला रामभाऊ धर्माधिकारी होते. तो बिचारा रात्रंदिवस उभाच्या उभा असे.

—जगाचा बाप आई । उणें मला काहीं नाहीं—ह्या टिळकांच्या अभंगाचा प्रत्यक्ष अनुभव येऊ लागला. येथेंहि टिळक निष्फळ नव्हते. इतर रोग्यांकडे ते जात, प्रार्थना करीत, भजन करीत. तेथेंहि एक दरबारी त्यांना भजन म्हणू लागे यन्याच अभंगाचा येथें जन्म झाला. कधीं कधीं ते भाषणहि करीत. पण कधीं कधीं ते इतके कासावीस होत कीं मी घाबरून जाई. मी केव्हांहि डॉ. गोऱ्यांकडे धूम ठोकली कीं ते हजर असत. बोडकल्या घास पानात तसाच टाकून ते उठत ऑपरेशन स्वमध्यें असले म्हणूनच तेवढे डॉक्टर हातीं लागत नसत पंडिता रमाबाईंनीं आपल्या मुलीला आमच्याकडे नेहायला पाठविलें. मनोरमाबाई बरोबर फराळाचें व शंभर रुपये घेऊन आल्या. टिळकांच्या म्हणण्याप्रमाणें खूप आबादानी झाली. सुटी घेऊन मुंबईहून येथी आली दत्तूनेंहि कांहीं दिवस रजा घेतली. सुनेला घर नव्हतें तरी तेवढ्यातल्या तेवढ्यात तिनें काहीं काहीं जिनसा करून दत्तूबरोबर पाठविल्या सुनेचा आजार तिच्या आईबापांना तसाच आम्हालाहि मानवला होता. आपण आजोबा होणार म्हणून टिळकांनाहि त्या आजारात मधून मधून आनंद होत असे मी तेवढ्या गडबडीत नातवाचें शिवण काढलें होतें व त्यातील एक मोघडी टिळकांनीं शिवली होती.

पुण्यास आल्यावर टिळकांना पुष्कळ बरें वाटूं लागलें होतें पण आपलें ऑपरेशन झालेंच पाहिजे असें त्यांच्या डोक्यानें घेतलें ते म्हणाले मला पुष्कळ कामें आहेत मला चांगलें बरें झालें पाहिजे ख्रिस्तायन आहे, देवाचा दरबार आहे. तुम्ही देवाच्या इच्छेविरुद्ध येऊ नका ह्यावर डॉ. गोरे निरुत्तर झाले पुण्याच्या दवाखान्यातील सर्व मंडळी त्यांच्या मुंबईस जाण्याच्या विरुद्ध होती डॉ. गोऱ्यांनीं टिळकांना शंभर वेळेस सांगितलें कीं तुम्ही जाऊ नका. ऑपरेशननें भलतेंच होईल परंतु कित्येक मित्रांच्या आग्रहावरून, डॉ. गोऱ्यांच्या विरोधाला न जुमानता टिळकांनीं मुंबईस येण्याचें ठरविलें

तिकडे सून जरा कोठें उठून चोखून उठें तोंच दत्तू आजारी पडला. आम्हाला इतकेंच कळलें होतें कीं त्याला साधारण बरें नाहीं व डॉ. दाढेकरांचें औषध त्याला चालू आहे, पण त्याला झाला होता टायफॉईड व सुनेला होता सहावा महिना.

व म्हणूं लागला, " चल, आपण दोघेजण जाऊन येऊं. " पण माझें धैर्य होईना. शेवटीं आम्ही पायींच निघालों. तो मला व मी त्याला सावरीत चाललों. कसेंबसें करून एकदाचा दवाखाना गांठला. दाराशीं वेवी एका झाडाला टेकून उभी होती. आम्ही तडक त्यांच्या वार्डांत गेलों. त्यांना मॉर्फियाचें इंजेक्शन देण्यांत आलें होतें ! जवळच मनोहरराव उजगरे व प. वा. काशिनाथ रघुनाथ मित्र उभे होते. अखेर टिळकांना आपला मुलगा भेटला. त्यांनीं त्याच्याकडे डोळे भरून पाहिलें. बोलवत नव्हतें पण त्यांनीं तोंडाकडे बोट दाखविलें. दत्तूनें त्यांच्या तोंडांत चमचाभर पाणी घातलें व त्यांचें प्राणोत्क्रमण झालें. ते रोज सकाळीं म्हणत ती भूपाळी मला आठवली.

उठ उठ माझ्या जिवा । वंदुनि दिनरजनीच्या धवा
आयुर्मार्गी आक्रम नवा । कर गोऱ्या देवाच्या ॥

बेबी बाहेर उभी होती. तिला येऊन मीं मिठी मारली.

आम्ही दोघी घरीं आलों; थोड्या वेळानें मित्रांनीं व मनोहरराव उजगऱ्यांनीं दत्तूला घरीं आणून पोंचविलें. चिकी दारांशींच आमची वाट पाहात उभी होती. तिनें विचारलें,

" आजोबा कसे आहेत ? "

" आतां बरे आहेत. "

" मग मला कां नाहीं नेत त्यांना भेटायला ? "

" ते तुला उद्यां भेटतील. "

आमच्या घरांत मृत्यूनें पाय टाकल्याचें चिन्ह देखील दिसत नव्हतें. शेजारीं पाजारीं कोणाला कळलें देखील नाहीं. टिळकांच्या इच्छेप्रमाणें येथवर तर पार पडलें.

ज्या घरांतून सहा महिन्यांपूर्वी नाताळाचा सण करून टिळक बाहेर पडले होते त्या घरांत ता. १० मेला टिळकांना परत आणण्यांत आलें. चिकीला आतां सारा प्रकार कळला ! पुष्कळ मंडळी बाहेरगांवीं गेली होती तरी वर्तमानपत्रें तारा, टेलिफोन ह्यांच्यामुळें नगर, अलिबाग, पुणें, लोणावळें, वगैरे ठिकाणांहून लोक जमा झाले. टिळकांच्या म्हणण्यप्रमाणें काळा रंग वर्ज्य केला होता व काळ्या किंवा पांढऱ्या गाडीचा प्रश्नच आला नाहीं, कारण त्यांची पेटी हातोहातीं उचलून नेण्याचें मंडळीनें ठरविलें.

एक दिवस टिळक मला म्हणाले, "मी आता लौकरच बरा होईन काळजी करू नको. मला माझीं दोन मोठालीं कामें अजून करायचीं आहेत. स्थित्यंतर व देवाचा दरबार

माझें आवडतें गाणें कोणतें आहे सांग पाहू!

शत्रु गराडा घालुन बसले
  बसोत त्यांना कोण पुसे
पिता परात्पर ज्याचा त्याहुन
  पर्वत शतही थोर नसे
आकाशाची कुऱ्हाड आली
  कुऱ्हाड आली येऊं द्या
पिता परात्पर ज्याचा त्याला
  येईल या होइल सध्या—
आधी व्याधी उभे पुढें, हें
  जरा मरण पाठीमागें
पिता परात्पर ज्याचा त्याशीं
  शक न हें लढण्याजोगें.

१९१९ साल हें लक्षात ठेवण्यासरखें होणार आहे."

हा उपदेश मला आहे हें मी ओळखलें माझें अंतःकरण भडभडून आलें व माझे ओले डोळे त्याच्या दृष्टीस पडू नयेत म्हणून मी हळूच बाहेर आलें व मनसोक्त रडलें. त्याच दिवशीं सूनबाई त्यांच्याजवळ गेली तिला जवळ घेऊन त्यांनीं आशीर्वाद दिला व सांगितलें कीं तुला आता मुलगा होणार आहे

दुसऱ्या दिवशीं मेडिकल कॉलेजमधील दत्तूचा एक विद्यार्थी–मित्र येऊन सांगू लागला कीं टिळकांना ताप आला आहे पण काळजीचें कांहीं कारण नाहीं तोच ताप १०५ पर्यंत चढला तिसऱ्या दिवशीं बाबू पाटणकर रात्रभर त्यांच्याजवळ बसून राहिला

शुक्रवार ता. ९ मे, १९१९ दुपारीं दोन वाजता वेळीं 'जेजे'त गेली मी दत्तू निजूनच होतों दत्तूचें मन त्याला सांगू लागलें पपांना भेटायला जावें तो अजून अंथरुणांतून उठत सुद्धा नव्हता, तरी तो तसाच उठून मजकडे आला

–१६–

श्रीमती

टिळकांच्या अस्थी पेटींत जातांच माझें अस्तित्व जाणवूं लागलें. दुसऱ्याच दिवसापासून मला पुष्कळशीं समाधानाचीं पत्रें येऊं लागलीं. त्या नावावर माझ्या नांवामागचें नेहमींचें परिचयाचें सौ. हें अक्षर जाऊन त्या जागी श्रीमती हीं अक्षरें आलेलीं पाहून माझें मन व्यग्र होऊन जाई. श्रीमती नांव जरी मोठें सन्मानाचें असलें तरी मला तें मोठें अशुभ वाटे. टिळकांच्या धर्मान्तरानें प्रथम आमचा वियोग झाला तेव्हा ज्या सखीनें मला सोबत केली तीच आता पुन्हा माझ्या साहाय्याला धावून आली. ती माझी सखी म्हणजे कविता. टिळकांच्या नंतर लिहिलेली माझी पहिलीच कविता 'श्रीमती' ही होय. नंतर तीन महिन्यांनी माझ्या नातवास पाहून पुन्हा मी कविता लिहिली.

टिळकांच्या मागें मीं रचलेली ही दुसरी कविता. मुलें म्हणूं लागलीं, "आई, बरें केलेंस कविता केलीस. आतां तर लोकांना म्हणवत येणार नाहीं ना कीं तुला पपाच कविता करून देत होते म्हणून?" मी म्हणालें, "अरे, लोक म्हणतील त्यांनीं हे सारे प्रसंग कल्पून आधींच कदाचित्‌ नसतील ह्या कविता रचून ठेवल्या?"

मुंबईस मिशनमध्यें मलाहि काम मिळतें आहे असें कळलें. मला कोणतें काम मिळणार? असेल भजन कीर्तनाचें, असें मला वाटलें! परंतु तें भजन कीर्तनाचें काम नव्हतें. 'श्रीमती' ला साजेल असें काम माझ्यापुढें वाढून ठेवलें होतें! बहुधकरून हें काम करणाऱ्या श्रीमतीच असतात. काम मेट्रनचें होतें! दरमहा पंचेचाळीस रुपये पगार व राहाण्यास ऐसपैस जागा. दत्तूलाहि तेथें राहातां येणार! मग माझ्या आनंदाला काय विचारतां?

टिळक गेले तरी मुलगा, सून व मुलगी जवळ राहाणार म्हणूनच मला फार समाधान झालें पण 'घी देखा लेकिन बडगा नहीं देखा!'

मी बिगारी इयत्तेंत पाऊल टाकलें. श्रीमती झालें असल्यामुळें ह्या इयत्तेला 'श्री' पासून आरंभ केला म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. आतां माझ्यापुढें पाटी आली. भाकरीची पाटी, भाजीची पाटी, बाजाराची पाटी, धोब्याची पाटी,

भायखळ्याचें उपासना मंदिर मंडळीनें गच्च भरून गेलें. त्यांत हिंदुहि होते व ख्रिस्तीहि होते. मी स्वत नव्हतें तरी भावावर नव्हतें उपासना झाल्यावर मंडळीनें भजन करीत करीत ती पेटी वरळीला दहनभूमीकडे नेली व दुसऱ्या दिवशीं एका लहानशा पेटींत अस्थि गोळा करून आणल्या.

भजनीमंडळीनें प्रेतयात्रेंत म्हणण्यासाठीं निवडलेलें भजन टिळकांचेंच होतें त्याचे सूर व शब्द आज सोळा वर्षें झालीं तरी माझ्या कानांत तसेच घुमत आहेत असें वाटतें व भजन हें—

भय काय तया प्रभु ज्याचा रे—ध्रु०
सर्व विसरली प्रभुमय झाली पूर्ण जयाची वाचा रे—१
जगात विचरे उपकारास्तव परि नच तो जगताचा रे—२
येथें निर्धन परन्तु ज्याचा सर्व धनाचा साचा रे—३
देह तयाचा परंतु आत्मा त्यात वसे खिस्ताचा रे—४
आधिव्याधी मरणावरली पाय अशा पुरुषाचा रे—५

— १६ —

श्री म ती

टिळकांच्या अस्थी पेटींत जातांच माझें अस्तित्व जाणवूं लागलें. दुसऱ्याच दिवसापासून मला पुष्कळशीं समाधानाचीं पत्रें येऊं लागलीं. त्या पत्रावर माझ्या नांवामागचें नेहमींचें परिचयाचें सौ. हें अक्षर जाऊन त्या जागीं श्रीमती हीं अक्षरें आलेलीं पाहून माझें मन व्यग्र होऊन जाई. श्रीमती नांव जरी मोठें सन्मानाचें असलें तरी मला तें मोठें अशुभ वाटे. टिळकांच्या धर्मान्तरानें प्रथम आमचा वियोग झाला तेव्हा ज्या सखीनें मला सोबत केली तीच आता पुन्हा माझ्या साह्याय्याला धावून आली ती माझी सखी म्हणजे कविता. टिळकांच्या नंतर लिहिलेली माझी पहिलीच कविता 'श्रीमती' ही होय. नंतर तीन महिन्यानीं माझ्या नातवास पाहून पुन्हा मीं कविता लिहिली.

टिळकांच्या मागें मीं रचलेली ही दुसरी कविता. मुलें म्हणूं लागलीं, "आई, बरें केलेंस कविता केलीस. आतां तर लोकाना म्हणतां येणार नाहीं ना कीं तुला पपाच कविता करून देत होते म्हणून ?" मी म्हणालें, "अरे, लोक म्हणतील त्यांनीं हे सारे प्रसंग कल्पून आधींच कशावरून नसतील ह्या कविता रचून ठेवल्या ?"

मुंबईस मिशनमध्यें मलाहि काम मिळतें आहे असें कळलें. मला कोणतें काम मिळणार ? असेल भजन कीर्तनाचें, असें मला वाटलें ! परंतु तें भजन कीर्तनाचें काम नव्हतें. 'श्रीमती' ला साजेल असें काम माझ्यापुढें वाढून ठेवलें होतें ! बहुतकरून हें काम करणाऱ्या श्रीमतीच असतात. काम मेट्रनचें होतें ! दरमहा पंचेचाळीस रुपये पगार व राहाण्यास ऐसपैस जागा. दत्तूलाहि तेथें राहातां येणार ! मग माझ्या आनंदाला काय विचारतां ?

टिळक गेले तरी मुलगा, सून व मुलगी जवळ राहाणार म्हणूनच मला फार समाधान झालें पण 'घी देखा लेकिन बडगा नहीं देखा !'

मीं बिगारी हयतींत पाऊल टाकलें. श्रीमती झालें असल्यामुळें ह्या हयातीला 'श्री' पासून आरंभ केला म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. आता माझ्यापुढें पाटी आली. भाकरीची पाटी, भाजीची पाटी, बाजाराची पाटी, धोब्याची पाटी,

दळणाची पाटी, लिहिण्याची पाटी, कचऱ्याची पाटी, अशा नानाविध पाट्या माझ्यापुढें आल्या. मुलांच्या लहानपणीं मीच त्यांची शिक्षक होतें, पण आता ती माझी शिक्षक झाली. बाजारचा हिशेब इंग्रजींत तपासावा लागे.

तेव्हा मुलांनीं मला एक युक्ति सांगून ठेवली होती. त्यांनीं मला इंग्रजी आकडे शिकवून ठेवले होते व शब्दाचें पहिलें अक्षर पाहून व माल पाहून सह्या करण्याचें तंत्र मला सांगितलें होतं, C=कोरें S=साखर P=बटाटे. T=चहा अशा रीतीनें मी हिशेब पाही.

वयाच्या अकराव्या वर्षापासून म्हणजे अगदीं बाळपणापासून माझें आयुष्य एकसारखें टिळकांच्या बरोबर व बरोबरीनें चाललें होतें. मधें पांच वर्षे आम्ही विभक्त होतों पण त्या पांच वर्षांत टिळक एकहि क्षण माझ्या पुढून हालले नाहींत, कीं मी त्यांच्यापुढून हाललें नाहीं. मी जी आहें ती केवळ टिळकांच्यामुळें. टिळकांनीं आपलीं ध्येयें ठरवावीं, मी डोळे झांकून तीं आचरणांत आणावीं. त्यांनीं कविता रचाव्या, मीं त्या गाव्या. त्यांनीं भीक मागावी व मीं त्यांची झोळी धरून चालावें. आमच्यामध्यें जे खटके उडत ते जेव्हा जेव्हा मला त्यांच्या गतीचा वेग सहन होत नसे तेव्हा तेव्हा. डेक्कनक्वीनच्या मागें एखादा पटारा बांधला व ती आपल्या पूर्ण वेगांत निघाली म्हणजे त्या पटाऱ्याची जी आदळ आपट होईल ती माझी होत असे. त्यांचा वेग मला मानवेल इतपत असला व मला त्यांचीं ध्येयें पटवून घेण्यास अवसर मिळाला कीं मग मात्र आमचें गाडें सुरळीत चाले. एंजिनच्या अंगीं असलेली स्वयंशक्ति जी टिळकांच्या अंगीं होती तर त्या एंजिनानें दिलेला वेग तो माझ्या अंगीं असे. एकदा रुळावर माझी गाडी लागली कीं मात्र ती कोणाला थांबवितां यायची नाहीं.

पण आता माझा सूत्रधार गेला. नवीनच जग माझ्याभोंवतीं उत्पन्न झालें. नवीनच आयुष्याला सुरुवात झाली.

माझ्या शिक्षणाला व मनाला न झेपणारें हें काम होतें.

मडमसाहेब रोज दोन वेळेस येत. त्या कां येतात हें मला समजेना. अशा प्रकारचें काम करण्याची माझी ही पहिलीच वेळ होती. पण मुलींकडूनच मला कळलें कीं मेट्रननें रोज दोन वेळेस तरी मडमसाहेबांच्या कानाशीं लागावें असा शिरस्ता आहे. ह्या कानगोष्टी म्हणजे अमकीला चोरून पत्र आलं, तमकीनें डोळा वाकडा केला, ती उद्धटपणें बोलली, ही तिच्याशीं बोलत होती. मग कानगोष्टी झाल्यावर त्या त्या अपराधाच्या मगदुराप्रमाणें तशा तशा शिक्षा व्हायच्या

सान्याच मुली चांगल्या कशा असणार? अडीचशें ठिकाणच्या अडीचशें मुली. एका गावातील, एका घरातील, एका आईबापाचीं मुलें असलीं तरी त्यांच्यात सुद्धां कितीं भिन्नपणा आढळून येतो व त्यांतच तर मजा आहे. नाहींतर सान्याच पुणेरी बाहुल्या असून उपयोग काय? वाईट नसतें तर चांगलें कळलें नसतें.

मीं सान्या आयुष्यांत कोणाच्या चहाड्या केलेल्या नाहींत कीं कोणाची हांजी हांजी केलेली नाहीं. सरळपणा नि मोकळेपणा हा आमचा विशेष. पण ते येथें दुर्गुण समजले जात होते आणि त्यामुळें दोन तीन वर्षांत आम्ही येथें अगदीं नकोसे झालों. पण आम्हांला काढायचें कसें हा मोठा प्रश्न त्यांच्यापुढें येऊन पडला.

* * *

येथें माझ्या आयुष्यातील एक अत्यंत कठीण प्रसंग येऊन गेला.

अलीकडे आमच्या मडमसाहेबांना व त्यांच्या पतींना पोहण्याचा बराच नाद लागला होता. 'आपणासारिखे करिती तात्काळ । नाहीं काळवेळ तयालागीं.' त्यांनीं मुलींनाहि पोहण्यास नेण्यास सुरुवात केली. आज शाळेलाहि सुट्टी होती व मनातहि हौस होती. तेव्हां मुलींना घेऊनच पोहण्यास जाण्याचें त्यांनीं ठरविलें.

साहेबांनीं पोहण्यासाठीं आधींच निवांत व निर्जन अशी जागा ठरवून ठेवली होती. मुली, मास्तरणी, मी वगैरे सर्वांनीं जमून निघायचें असें आदल्या रात्रींच ठरलें होतें. सर्वजणींनीं पहाटेच उठून आपापलीं कामें उरकून घेतलीं. मोठ्या माणसाला सुद्धां अशा वेळेस काहीं सुचत नाहीं. मग लहान लहान मुलींचा उत्साह तो काय विचारावा? आज त्यांच्या आनंदाला भरती आली होती. दोन दोन घास खाऊन जिनें तिनें सर्व काहीं व्यवस्था रितसरशीर करून सहाला सर्वजणी तयार होऊन उभ्या राहिल्या. रात्रींच सर्वजणींनीं आपापले दागिने काढून मजजवळ ठेवले होते. दागिने ते काय असणार? पण होतें तें किडुक मिडुक मिळून बरेंच झालें.

साहेब मोटारीनें नदीपर्यंत गेले. मडमसाहेब आमच्याबरोबर आगगाडीनें आल्या. त्या नदीमास उतरून साहेबांबरोबर पुढें गेल्या. आम्ही चालत गेलों.

स्टेशनवर उतरतांच आम्हांला एका मुलीचे वडील भेटले. आमच्याबरोबर ते घरेंच बोलले. ही त्यांची एकुलती एक मुलगी होती. तरी त्यांना मुलें बरींच

होती. पण ही शेवटचीच व सर्वांच्या पाठीवर पाय देऊन आलेली होती. ती फार बुद्धिमान व हुषार असल्यामुळे सर्वांना हवीहवीशी वाटे.

मीं आजपर्यंत अधिकाराचीं कामें कधीं केलीं नसल्यानें अधिकार कसा तो मला कधींच गाजविता आला नाहीं. मुली व मी नातेवाईकांप्रमाणें वागत होतों. एखादी काकी, मावशी, किंवा आजी असावी तसा त्या माझ्याशीं वागत व मी त्यांच्याशीं वागें. मात्र कोरडीच हो.

आम्ही सर्वजणी खेळीमेळीनें चाललों होतों. सर्वजणी माझीच थट्टा करून बोलत होत्या. कोणी म्हणे, " पाहू आजी कशा धावतात. "

" अग त्याना चांगलें झरझर चालताहि येत नाहीं नि धावताहेत कसच्या! "

" आजी पडल्या तर ग ? "

" तर मी त्याना उचलून घेईन. "

" तुला एकटीला नाहीं उचलली तर ? "

" अग चार माणसं आणून आजीला उचलून नेऊं. "

" नाहींतर झोळी करून नेऊं. "

" अन् जखमी झाली तर ? "

" पट्ट्या बाधू "

" अन् बुडाली तर ? "

" पाण्यातून काढू. "

" अन् मेली तर ? "

" आपण रडू. "

" अग नका ग आजीला असं बोलू. "

" बायानो, मला बोला पण तुम्ही सुखरूप असा बोलताना नेहमीं शुभ बोलावें, व्हायचें तें होतेंच. "

आम्ही सरासरीं साडेदहाला गुहेला पोचलों. सामानसुमान लावलें. कोणी आपल्या सतरज्या झटकल्या कोणी लोळू लागल्या, कोणी वाचीत बसल्या कोणी इकडे तिकडे बागडू लागल्या. पोर व ढोर सारखेंच ढोराला चारा असला कीं चाललेंच तें पुढें पुढें. पोराला गमत दिसली कीं लागलेंच तें तिच्या माग मागें.

मडमसाहेब म्हणाल्या, "असलें ठिकाण कधींच मिळालें नाहीं व पुढेंहि मिळणार नाहीं. हें फारच आठवणीजोगें आहे."

त्यांचें हें भाकीतच ठरलें.

मी गोदावरीची. माझी व सागराची जानपछान नव्हती. तशी नुसती नजरभेट झालेली होती इतकेंच.

निघतांना बऱ्याच जणांनीं मोडा घातला होता कीं, "आज नागपंचमी आहे. तेव्हां भरतीच्या वेळेस तुम्ही जाऊं नका." पण आमच्या साहेबांना व मडमसाहेबांना भरती दोनला येणार असें कोणीं सांगितलें होतें व त्यावरच ते अवलंबून होते.

आम्ही गेलों तेव्हां पाणी कोठेंच नव्हतें. मला गंगेचें पाणी पाहण्याची संवय. तेव्हां हें सारें उघडें वाळवंट पाहून मला नवल वाटलें. मी म्हणे, "येथें घोटा भिजण्याची मारामार. येथें ह्या पोहणार कशा ?"

मुली म्हणाल्या, "आतां भुका लागल्या आम्हांला, कांहीं तरी खायला द्या." आपल्या देशाची रीत कीं भुकेचें नांव काढल्यावर खाल्ल्यावांचून जाऊं द्यायचें नाहीं. तर जेवल्यावर आंघोळ करायची नाहीं अशी पाश्चात्य रीत. येथें माझा व मडमसाहेबांचा मतभेद होऊन त्यांनीं आधीं आंघोळ व मग जेवण असें फर्मावलें.

एकीमागें एक अशा सर्वच मुली निघाल्या. कांहीं मोठ्या व मध्यम मुली शिपा वेचीत वेचीत आमच्यापासून बऱ्याच दूर गेल्या. कांहीं मुली पोहायला शिकण्याजोग्या मडमसाहेबांजवळ होत्या व तीस चाळीस लहान लहान मुली माझ्याजवळ होत्या. दत्तू, बेबी आलीं नाहींत म्हणून मला वाईट वाटत होतें. ह्या मुलींत एक लहानसा वे स्लॉटर मुलगाहि आला होता. तो आपल्या आईबापांचा एकुलता एक मुलगा होता. आंधळ्यांची शाळाहि आली होती.

अकराचा सुमार. पाणी येऊं लागलें. पाणी फारच संथ होतें; आत्तांशा कोठें घोट्याचें पाणी गुडघ्याला लागूं लागलें. पाणी गढूळ व गरम होतें. मात्र दोर्डे सुपीकच. मला वाटलें आतां बाराच्या सुमार झाला आहे तेव्हां सर्व गिरण्या सुटल्या असतील व त्यांचें हें सोडलेलें गरम पाणी असेल. आतां पायांखालची वाळू सरकूं लागली तोंच एक आरोळी ऐकूं आली. "भरती आली बाहेर व्हा." जवळ नाहीं सागुर, हातांत नाहीं काठी. पायांजवळ नाहीं दगड. मोकळें

मैदान. कोणाचा शब्द कोणाला ऐकू येईना मडम पोहण्याच्या नादात. मुली शिपाच्या नादात मडम म्हणाली होती कीं हांच मुलींना पोहण्यास योग्य जागा आहे. कारण येथें पातराचा वारा नाहीं, कीं माणसाचा वारा नाहीं मला त्या बोलण्याचा अनुभव आला. एवढी बाय कोसाची मुबई, माणसानीं गजबजलेली पण तेथें चिटपाखरूं नसावें घोट्याचें पाणी गुडघ्याला लागलें, गुडघ्याचें कमरला लागलें, पण आदीं सव कमरेला पाणी लागू लागलें, तें माझ्या बरोबरीच्या लहान लहान मुलींच्या गळ्याशीं आल पाणी सव असल्यानें व त्या परिस्थितीच्या भयानकपणाची जाणीव मला नसल्यानें मला माझ्याजवळच्या सर्व मुली पाण्यांतून फडत आल्या कोणाचे केस तर कोणाचें सवाडें, कोणाचीं ज्याकिटें, तर कोणाचीं मनगटें धरून मी त्या मुली भराभर पाण्याच्या बाहेर काढल्या तोंच कोळी लोक आपल्या होड्या घेऊन आले. त्यानीं आधळ्याच्या शाळेंतील एक बुडणारा मुलगा काढला. त्याची शाळा आमच्यापासून बऱ्याच अंतरावर उतरली होती

आमच्याकडे सर्व स्त्रीराज्यच होतें माझ्याभोवतीं सर्व लहान लहान मुली होत्या , पण त्यांत वीरस्वामी नावाची एकच मुलगी मोठी होती ती अशक्त व आजारी म्हणून मागें राहिली होती माझ्या बरोबरीच्या मुली पाण्यांतून काढून त्याना हुर्रे हुर्रे करीत कशी तरी हाकीत त्या मोठ्या मुलीजवळ घेऊन गेलें ती तेथें पडलेल्या सामानाजवळ बसली होती.

ह्या मुली भोरड्याप्रमाणें इकडून तिकडे सैरावैरा धावू लागल्या शिपाच्या मागें गलेल्या मुलींचे चेहरे अंधुक दिसत होते कोणी वर हात करून आपल्याकडे बोलावीत, कोणी उंच दगडावर चढून बसत, पण कोणाचे आवाज ऐकू येत ना आता मात्र समुद्रानें उग्र स्वरूप धारण केलें कोळी पाचशें रुपये मागू लागले मी त्याना म्हणालें, " पाचशें रुपये देतें पण मुली पाण्यातून काढा. " ते म्हणत, " आधीं पसे द्या " कारण माझ्या बोलण्यावर कोण विश्वास ठेवतो ? एक नूर आदमी व दस नूर कपडा मी नेहमींचीच लंकेची पार्वती माझे कपडे चागले नसले तरी मजजवळ त्या वेळेस विम्याचे अडीच हजार रुपये आलेले होते माझी खात्री होती कीं मीं ते सारे पैसे देऊन टाकले असते तरी टिळकानीं मला कधीं मना केलें नसतें व दत्तूहि नाहीं म्हणणार नाहीं पण त्या कोळ्याना पैशाचें वचन हवें होतें मडमसाहेबाकडून आणि मडमसाहेब

जवळच्या मुली काढून साहेबांना टेलिफोन करण्यास गेल्या होत्या. साहेब परत गेले होते व थोड्या वेळानें येणार होते.

हा सर्व खेळ साडेअकरापर्यंत चालला. दोनाची भरती साडेदहाला आली ! बाराला मुली किनाऱ्याला लागल्या. नाशिक पंचवटीप्रमाणे हें असेल. मुलींना दुसऱ्या तीरावर कोणी धरील. मग आपण त्यांना चांगली शिक्षा करूं असें मी म्हणत होते.

पण समुद्राला त्या मुली पचविणें अशक्य झालें. त्यानें वावडतोंच स्वतः होऊनच त्या किनाऱ्याला आणून टाकल्या.

साडेबारा झाले. सकाळपासून सगळे उपाशी. लहान लहान मुली कळो क्ये भुकेनें व्याकूळ झाल्या. साहेब आले. त्यांनीं आपली दिदेरी सोडली व पाण्याला आधार केला. येथें आसपासच्या बंगल्यांतून लोक हळूहळू जमून आमच्याभोवती कडें करून उभे राहिले व आम्हांला प्रश्न विचारूं लागले, " मुली होत्या किती ? बुडाल्या किती ? त्यांना कोण कोण आहे ? का सान्याच ऑर्फन ? तुम्ही आज आलांत हेंच मुली बुडल्याँ. आज धादान्त नागपंचमी. देवाला हें रुचणार कसें ? आणि तुम्ही राव तरी कसे बसलां आहां ? "

शेवटलें वाक्य ऐकतांच विचाऱ्या साहेबमडमेनें आपल्या बोंडांतले घास तसेच टाकले.

माझा पदर बांधलेलाच होता. मी त्या कल्यांत उभी राहून कमरेवर हात देऊन एक खणखणीत व्याख्यान दिलें.

" ह्यांव तुम्ही आम्हांला एक बोट तरी लावलां आहां का ? तुम्ही सर्व नुसता तमाशा पाहायला जमलां आहां. चला सारे बाजूला व्हा. आमचें आम्हांलाच ओरें वाहिलें पाहिजे."

आतां तें कडें फुटलें व सर्व पांगापांग झाली. पहिली जी मुलगी आली ती इमजी सदावीतली. हा मुलीचा जन्म माझ्याच हातचा. हिला मींच न्हाऊं घातलेलें. तिची आई बाळपणींच वारलेली. त्यानंतर तिच्या बापानें व बहिणीनें तिला जतन केलेलें. काल तिचा वाढदिवस होता. काल मीं तिच्या डोक्यांत फुलांची वेणी घातली होती ती अजून वहीच तिच्या डोक्यांत ! तिच्या हातांतील बागड्या तीन दिवसापूर्वी मींच भरल्या होत्या. एक मागें एक अशा अकरा मुली व बारावा मुलगा—बाहेर आलीं !

हें सार खरें का स्वप्न ? मीं हाताला चिमटा घेऊन पाहिला स्वप्न नव्हतें एक खटारा भरून त्यात द्या मोळ्या भरून जे जें त पाठविल्या माझी अक्कल माझ्याचपुरती मला वाटलें कीं ह्याना कुभाराच्या चाकावर घालून पोटावरं पाणी काढतील आणि त्या वन्या होतील साहेबाना विचारलें, " ह्या वन्य होतील ? " त्यानीं म्हटल, " होतील " एक गाडी भरून चार पाच मुर्दे उरल्या त्या साहेबानीं आपल्या मोटारींत भरल्या मला ते म्हणाले, " आवी आता तुम्ही थकला असाल मोटारमध्यें या " मी म्हणालें, " मी बसणार नाहीं ज्याच्या जिवावर मी पोट भरतें आहें त्या दु खात पायीं आणि मी मोटारमध्यें ! मला हें पसत नाहीं " पुढे पोलिसानीं मोटर अडवली साहेब असो माहींवर राचा असो, त्याना काय ? तेथून साहेब सहीसलामत सुटून पुढें गेले आम्ही सारीं पायदळच परत आलों पण येतानाचा तो हुरूप, तो उल्हास, तो आनद हें आता घरसारें नाहींसें झालें होतें त्याची जागा आता भेसूर अधकारानें व्यापिली होती पायाचा गळाठा, उरात धडधड, मनात चिंता ! आता आमचे पाय मात्र चालत होते तोंड उघडून बोलण्याची इच्छा होत नव्हती साऱ्या वाटेनें त्या मुली दिसत होत्या अमकी असें बोलली तमकीनें तिला तसें उत्तर दिलें, एक ना दोन वैऱ्यावर असा प्रसग येऊ नये

आम्ही स्टेशनवर आलों पुन्हा तीच व्यक्ति त्यानें विचारलें, " माझी मुलगी कुठें आहे ? आम्ही स्टेशनवर पोचण्याच्या आधींच टेलिफोननें तिकडे तिकडे ही अशुभ वार्ता पसरली होती

तो जिला तिला विचारी सर्वजणानीं माझ्याकडे बोट दाखविलें मी धरित्र्या त्या आपल्या मोकळ्या झाल्या माझ्या पोटात मोठी धोंड उभा राहिली

" का बाई ? बोलत नाहीं ? काय झाल ? माझी मुलगी कुठेंच दिसत नाहीं ! सागा ! बोलून मला टेवू "

मी काय बोलणार ? आपला केवढाहि वैरी असला तरी त्यालाहि असली अशुभ वार्ता सागण्यास धीर होणार नाहीं प्रिय वाचकहो, माझ्यावर केवढें हें मोठें सकट आलें होतें खरें बोलू का खोटें बोलू हेंच मला कळेना खरें बोललें तरीहि पाप आणि खोटें बोललें तरीहि पाप जें आहे तें पुढें येणारच मीं सागितलें मला काहीं बरोबर माहीत नाहीं कदाचित ती मार्गे असेल कदाचित पुढेंहि गेली असेल

आम्हीं कशी तरी गाडी गांठली.

सात वाजतां आम्ही आपल्या व साहेब आपल्या ठिकाणीं पोंचलों.

बंगल्यावरून साहेबांचा निरोप आला कीं फाटक बंद करा. कोणाला आंत येऊं देऊं नका व परवानगीवांचून कोणा मुलीला जाऊं देऊं नका.

डॉ. गुरुबाई करमरकर व मि. ब्युएल भेटून गेलीं. माझे व्याही व विहीण येऊन गेलीं. कांहीं म्हणाले बरें झालें हें अधिकाऱ्यांच्या समक्ष झालें.

आम्हीं हुकमाचे बंदे गुलाम! आम्हीं फाटक बंद केलें. चोकीवर जहागीरदार मांडा ठोकून बसले. जहागीरदाराच्या हातांत एक सोटा होता. त्याची जात मुसलमान आहे. ह्या गृहस्थानें चाळीस वर्षें ह्या ठिकाणीं इमानेंइतबारें चौकीदाराचें काम केलें आहे. गेटच्या बाहेरच्या बाजूनें लोकांची झुंबड उठलेली. बाहेर काठ्यांचे आवाज फटाकाराखे होत होते. भिंतीवरून दगडांचा वर्षाव होत होता. जो तो म्हणे दार उघडा, नाहीं तर आम्हीं तें मोडूं. मग काय होईल तें सांगवत नाहीं. मेलों तरी बेहत्तर, सरकार कांहीं कुठें गेलें नाहीं. आमच्या मुली आम्हांला दाखवा नाहीं तर खून पडतील.

घरांत चहूंकडे रडारड व बाहेर हें काहूर. दे माय धरणी ठाय, असें होऊन गेलें. पृथ्वी दुभंग होऊन आतां पोटांत घेईल तर बरें होईल असें वाटूं लागलें. आंतमध्यें धीर देणारे तिघेच पुरुष. दत्तू, नारायणराव व जहागीरदार. कामदारणी बायांपैकीं एकीची गेलेली बहीण, तर एकीची मानलेली मुलगी. पैकीं त्या आपापल्याच दुःखांत चूर. घरांत अन्न पुष्कळ होतें पण तें घेण्यास कोणाचा हात उचलेना व खाण्यास तोंड उघडेना. जागोजागीं मोटकुळीं पडल्याप्रमाणें मोठाल्या मुली पडल्या होत्या व लहान लहान मुली मास्तरणींच्या आश्रयाला पडल्या होत्या. मोठीं माणसेंहि असल्या हलकल्लोळांत गांगरतात तर त्यांची बिचाऱ्यांची काय कथा?

रडारड, आरडाओरडा हीं चाललींच होतीं. मी फाटकापाशीं गेलें व मोठ्यानें ओरडून बाहेरच्या माणसांना सांगितलें—

"मी दार उघडतें, तुम्ही माझें हवें तें करा. मी भीत नाहीं. पण तुम्ही असा दंगा करूं नका. मला कोणाच्याच मुली ओळखून दाखवितां येणार नाहींत. पण मी थोडीकडची पॉवर उघडतें. तुम्ही आंत येऊन आपापल्या मुली ओळखा."

इतकें बोलून मी कुलूप काढलें. धो धो धो धों माणसं आत शिरली. शिवल्यांच्या मुली होत्या तितक्यांचे नातलग आले, त्याच्याबरोबर माझाहि तपास करण्यास एक बाई आली.

प्रत्येकानें मला व माझ्या अधिकाऱ्याना शिव्यांची लाखोली वाहिली. स्त्रियांनी आपल्या मुली त्याच वेळेस नेल्या. मी म्हणालें,

" अधिकाऱ्याचा हुकूम नाहीं. तुम्ही त्याना विचारून मुली न्या "

" आम्ही तुला आणि तुझ्या त्या अधिकाऱ्याला भीक घालीत नाहीं तुम्ही आपल्या अधिकारावर घासलेट ओता आणि काडी लावा. एवढ्या मुली नेल्या आणि तुम्ही ग कशा वाचलात ? "

ती रात्र म्हणजे येऱ्याचीच दशू, येरी, मी व नारायणराव रात्रभर उभेचे उभेच, बाहेर जहागीरदार उभा. मुंबई व आसपासची गावें इकडून माणसें मुलींच्या तपासाला येऊ लागलीं. लहान मुली घाबरून गेलेल्या कोणी पहिल्याच आजारी, तर कोणी आजारी झालेल्या अशा एक ना दोन, स्त्रीची भानगडी कोणाला चहा, तर कोणाला कॉफी, कोणाला सोडा तर कोणाला मोदोऱ्या, दोगड्या, गरम पाणी, रोटी, लोणी काय लागेल त्याचा नियम नव्हता माडीवरून खालीं व खालून वर पुन्हा पाहुण्याची मनधरणी. कोणाचें समाधान करणें, कोणाला धीर देणें, कोणाला वावापुता म्हणून परत लावणें एका रात्रींत माझे वीस पचवीस रुपये वरच्या वर खर्च होऊन गेले पुन्हा पोयत धडकी लहान मुली राहून राहून मोठ्यानें ओरडत,

" आजी धर्मिंद, धर्मिंद "

तेथें श्रीधरराव गायकवाड मॅनेजर होते एरवाद्या उत्सवाच्या वेळेस वडील माणसास विचारावें कीं मुलीला अमके असके मागताहेत द्यायची का तेथें ? त्याप्रमाणें मला वडीलकीचा मान द्यायला ते आले पेल्या किती लागतील, त्याची लांबी रुंदी उंची किती धरावी वगैरे मला तरी काय दगड कळत होतें मी नुसती होय हो करीत होतें

सकाळींच साहेब आले.

" आजीबाई, तुम्ही मुली ओळखाल का ? "

" हो. "

" त्यांचीं नांवें सांगाल का ? "

" हो. पण कोणापुढें ? "

पण माझ्या प्रश्नाचें कांहीं उत्तर न देतां साहेब निघून गेले. माझ्या उरांत धडकी भरली. डोक्यांत चक्र सुरू झालें. आतां जर का नावें बरोबर न सांगितलीं तर काय होईल ? पहिल्यांदा साहेबच माझ्याबरोबर होते. त्यांनींच मला नांवें सांगितलीं. मला एकहि मुलगी ओळखूं आली नाहीं मग नावें कसली मी सांगणार ? पण नावें सांगण्याचा प्रसंगच आला नाहीं.

माझ्या जीवानें सर्व अनुभव घेतले आहेत पण अद्याप कधीं कोर्टाची पायरी चढण्याचा मजवर प्रसंग आला नव्हता. पण अकराच्या सुमारास कोर्टाची व टिळक गेल्यानंतर पहिल्यानदाच जे. जे. ची पायरी चढलें. तेथें लोकगोळा भरती आलेली होती. दाराशीं मोटारी व बग्या ह्यांची गर्दी उसळली होती. सायकलीहि असंख्य होत्या व पायदळांची तर कांहीं गणतीच नव्हती.

मला कोणी आळदी म्हणा किंवा नवाळ म्हणा, पण माझ्या अंगावर समुद्रावर अंग धुताना जें लुगडें होतें तेंच अजून होतें. माझा त्या वेळेस जसा पदर याधळेला होता तसाच अजून होता. तें लुगडें तसेंच ओलें अंगावर वाळलें होतें. माझ्या शरीराचें घुसळण चालूच होतें. आधींच माझी मान हालते त्यांत हें वारें. मग काय ? सारेंच शरीर वाजाचा कळस बनलें. मी टांग्यांतून उतरलें व चिकीच्या बापानें मला उचलून आत ज्यूरीपुढें उभें केलें. त्या गर्दीत मला माझ्या ओळखीची एक व्यक्ति दिसली. ती म्हणजे डॉ. गुरुबाई करमरकर. त्यांच्याजवळ मी जाऊन बसलें. माझें नांव पुकारताच ही थरथरणारी मैना पिंजऱ्यांत अडकली. आता जबानीला सुरवात झाली. तेच लुगडें व तोच पदर. दोन्ही हात कठड्यावर टेकलेले. जणूं काय लहुंबाई देहाच घुसळण्यास उभ्या आहेत. सर्व अंग हालवें आहे. पाठीवर मोकळे केस लोळत आहेत. पुढें कठड्यावर मान आपटत आहे. आतां ऊद कापराचाच उशीर, कीं हे वारें लागणार घोळायला. जबानीला सुरवात झाली, पण त्या भरांत तोंडांतून शब्दच निघेना.

इतक्यांत डॉ. गुरुबाई उभ्या राहिल्या. त्या म्हणाल्या, " मला ज्यूरीला एक विनंती करायची आहे. कृपा करून मला ह्या बाईच्या पाठीमागें उभी राहूं द्या. मी तिला कोणतीच सूचना करणार नाहीं. पण मागें उभें राहून तिची मान

धरली वर ती येईल." त्याप्रमाणें त्यांना परवानगी मिळून त्यांनीं नव पारायण केली.

पुढें पाहावें तों रावबहादुर आडवळे! मला थोडा धीर आला. आमचीं प्रश्नोत्तरें येणेंप्रमाणें झालीं —

"तुम्ही गेलात तेव्हां पाणी किती होतें?"

"मुळींच नव्हतें."

"मुलींजवळ कोण कोण होतें?"

"आम्ही दोघी."

"तुम्ही कशा बुडाल्यां नाहीं?"

"हें मी काय सांगू?"

"पाणी कोणीकडून आलें व कोणीकडे गेलें?"

"मला भूगोल येत नाहीं, पण डावीकडून आलें व उजवीकडे गेलें."

झाली माझी जबानी. मुलींचे पुढील सोहाळे पाहण्यास मी गेलें नाहीं ते. तें तील देखावा वर्णन करणें माझ्या शक्तीबाहेरचें आहे. आयावहिनी दगडाच्या जमिनीवर धडाधड अंग टाकीत होत्या. मनो ती आठवणसुद्धा असह्य होते.

पुढील मार्गक्रमण

आमच्या घरी सुरू झालेल्या ह्या मृत्युसत्रातील पहिली आहुती ठोंबऱ्याची. नंतर टिळक. त्याच्यानंतर लागोपाठच माझे वडील बधु केशवरावमामा. आम्ही बोर्डिंगमध्यें येऊन स्थिरस्थावर होतो न होतो तों केशवरावमामाची अशुभ बातमी कानीं पडली. त्यानंतर आमची चिकी, मग भाऊजी, मग माझ्या ह्याच्याची वहीण, मग ज्यांना मी मुली नाती समजत होतें त्या अकरा मुली, मनोरंजन मासिकाचे रा मित्र, रेंदाळकर कवि, काकासाहेब मिरीकर, पडित रमाबाई, माझे व्याही—अशीं एकंदर वीसबावीस माणसें त्या वीसबावीस महिन्यात काळानें हिरावून नेलीं. मृत्युच्छायेच्या खिंडींतून आम्ही चाललों होतों. मधल्यामधें कोण उचललें जाईल ह्याचा नियम नव्हता.

टिळक जाण्याच्या आधींपासून चिकीला फारसें बरें नव्हतें. पण त्या गडबडींत चिकीकडे फारच दुर्लक्ष झालें व त्याचें मला एकसारखें वाईट वाटतें. माझ्यामागें काम धावत होतें व पुढें पोट धावत होतें. दिवाळीच्या सुट्टींत मुली आपापल्या घरीं जाण्यास निघाल्या. आपणहि जावें असें चिकीला वाटूं लागलें. तशी चिकी फार हौशी मुलगी होती. फिरायला जाणें, वनभोजन करणें, चांदण्यात बसणें, गावाला जाणें, ह्या साऱ्या गोष्टी तिच्या मनासारख्या तिला कोणी करू देत नसे. तिच्यासाठीं आणि तेवढ्यावल्या तेवढ्यात असल्या धूमधडाक्यात पैसा व वेळ कोण खर्च करतें? तिचा बाप इकडे तिकडे कोठें तरी कामाची धरसोड करीत फिरत होता. त्यानें दुसरें लग्न केलें होतें. त्या भाईकडे मला पुण्यास पाठीव म्हणून ती एकसारखी माझ्यामागें लागली. ह्या मायलेकींनीं कधीं एकमेकींचीं तोंडेंहि पाहिलीं नव्हतीं तेव्हा अनायासेंच मुलींची सोबत होती म्हणून मीं तिला पुण्यास पाठविलें, पण तिची चागलीच त्रेधातिरपीट झाली. पुण्याहून जी आली ती अधिकच आजारी होऊन आता तरीक माझें लक्ष तिच्याकडे गेलें डॉ दाडेकराचें औषध तिला सुरू केलं. ण वैद्य गेला नि झोपा केला, द्यामसाणें तें झालें. दत्तू, येंची, रूथ, ह्यानीं तिची परीच मखळी घेतली, डॉक्टर रोज येत तरी ती काहीं निजून नव्हती. एक दिवस ती मला म्हणाली,

" आजी, रोमन कॅथॉलिक लोकांचें मरण किती चांगलें. मेणबत्त्या, उदबत्त्या वर्षीच किवीवरी फुलें! मला तसें मरण फार आवडतें."

" चिके, तू मरू बिरू नकोस ह. बघ, तू मेलीस तर आजोबा तुला चांगला ठोक देतील," येवी म्हणाली.

" खरं का ग आजी? स्वर्गांत ते कसे मारतील? ते मारायला लागले तर मी टेबलाखालीं लपेन."

मरायच्या आधीं तिनें फार नाद घेतला कीं, ' आजी, तू आपल्या हातानें मला न्हाऊं घाल.' मला काम होतें. मी म्हणालें, ' चिके, असें काय करतेस! तुला आत्या घालील न्हायला. नाहीं तर बाई घालील.' पण ती ऐकेना. ती म्हणे, ' आजी, तुला काम असतें ग, पण मला तुझ्याच हातानें न्हाऊ घाल तुझ्याच हातानें मला आवडतें.' मीं तिला रागारागानें न्हाऊ घातलें.

कामाच्या बाईला तिनें एक्क घातूनच सांगितलें, ' हें बघ, माझ्या आजीचा बिछाना घालून ठेवीत जा आणि तिचें पाणी पिण्याचें भांडें घासून ठेवीत ज ती कामामुळें दमून जाते आणि तशीच कधींतरी खाते पिते नि कशीतरी निजते.

चिकी फारच काळजी घेत असे माझी. माझीच असें नाहीं. घरातील सर्वांच्या ती फार उपयोगी पडे. इतर मुलींच्याहि ती एकत्र खाई. ती फारच प्रेमळ मुलगी होती. लवकरच आपल्या गोड आवाजानें ' आजी, येतें ह. आजी, मं लौकरच येईन ' असें म्हणत म्हणत तिनें प्राण सोडला. तिचे ते शब्द अजू कधीं कधीं माझ्या कानांत घुमतात. त्यामुळें दु:ख होतें

औषधाचें बिल चाळीस रुपये झालें. तें मीं डॉ. दाढेकराला देण्यासाठीं गेलें पण त्यांनीं त्यांतील एक रुपयाला हात लावला नाहीं ते म्हणाले, ' बाई, तुम्हीं तिच्यासाठीं इतकीं दुःखें इतकें केलें. मीं तिला थोडेंसें औषध दिलें त्यात काय झालें.'

नऊ महिन्याची सभाळलेली माझी चिकी बारा वर्षे सुख देऊन गेली

तिच्याबद्दल १५ जुलै, १९२० च्या ज्ञानोदयांत खालीं दिलेला लहानसा मृत्युलेख आला आहे —

"— एका लहान प्रेमळ मुलीला या ११ जुलै रोजीं देवाज्ञा झाली. लहान मुलांपासून वृद्धापर्यंत ज्या ज्या व्यक्तींचा ह्या बालाशीं संबंध आला, त्या त्या

व्यक्तीला ही बातमी ऐकून सुखल्यासारखें वाटल्यावाचून राहाणार नाहीं. जगाच्या थोड्या दिवसाच्या ह्या मुशाफराचें नाव सुभद्रा रामभाऊ धर्माधिकारी "

* * *

मुंबईस आम्ही जेमतेम दोन वर्षे टिकलों आम्ही तेथें पचले जात नव्हतों व हें आमच्या लक्षातहि येत होतें.

पण एकाळाहि उघड उघड घेऊन बोलण्यास धैर्य होईना. माझ्या प्रकृतीविषयीं आता सर्वांना एकदम काळजी वाटू लागली ! तसें माझ्या प्रकृतीला कांहींहि झालें नव्हतें, पण ह्या दुसऱ्याच्या काळजीनें मात्र होणार होतें खास ! मला कांहीं होण्याऐवजीं त्यानाच मात्र आमचा खोकला लागला होता व तो सुठीवाचून कसा घालवावा ह्याची ज्याला त्याला काळजी वाटायला लागली होती. जो कोणी मला भेटे तो म्हणे, ' आजीबाई, तुम्ही हवा बदलण्यास जा. ' मी म्हणे, ' झालय काय मला ? मी जाऊ कशाला ? ' मला कांहीं झालें नव्हतें तरी माझा जीव मात्र मला ह्यांच्या काळजीनें नकोसा झाला होता. उघड उघड धडधडीत बोलण्यास कोणाचें भय थोडेंच होतें ? पण हा सुसंस्काराचा परिणाम. डोळा फोडायला ‹ को काडी मोडायला नको

कोणी जरा न कळत डोकावलें तरी आमच्या घरीं चोरून, लपून कधींच कांहीं होत नसे , सारें कांहीं उघड उघड होत असे. आम्ही बोलत बसलो असताना आमचीं दारें खिडक्या सताड उघडीं असत पडदा-पद्धतीचें आम्हाला नेहमींच वावडें असे. कानोसा घेऊन, चोरून पाहून, कल्पना करून, जेव्हा माझ्यात लपवाव दिसून येईना, तेव्हा हें हवा बदलण्याचें वद उठलें

ह्याच गडबडींत एक दिवस एक सभ्य स्त्री पेऊन आमच्याचें बोलणें लावलें, ' आजीबाई, तुम्ही खरोखरच कुठें तरी जा. तुम्ही दिसाव्या तशा दिसत नाहीं.' मी म्हणालें, ' हें पाहा, तुम्हा सर्वांना वाटतें आहे कीं मला तुमचें बोलणें कळत नाहीं. मला सारें कळतें कोणीकडे माझ्या प्रकृतीबद्दल तुम्हा सर्वांनाच एकदम फार काळजी उत्पन्न झाली आहे पण माझी आता एवढीच इच्छा आहे कीं हें काम चिनपगारी करावें. दसूची दर्श भरेपर्यंत मला राहायला जागा पाहिजे आहे. ' सभ्य स्त्री म्हणाली, ' पण बाई येथें मला दवाखाना काढायचा आहे. ' मीं म्हटलें, ' काढा दवाखाना मी हाताची नीट आहें मी मिठाईचें दुकान काढीन आणि त्यावर माझ्या नावाची पाटी लावीन. '

बाई गेली. दुसऱ्या दिवशीं पार्सल आलें. त्याचाहि तोच सवाल. आता मात्र माझ्या काळजीनें ठाव सोडला. दत्तू दूर, वसात तो तिकडे जाऊन आजारी पडलेला. माझ्यामागें ह्या लोकांची कुतरओढ. मला आता खरेंच वाटूं लागलें कीं मी आजारी पडणार व दवापाणी मला करावीच लागणार!

बेबी म्हणाली, "आई, तू घाबरू नको." थोड्या वेळानें तिनें टाळी वाजविली. "आई, मीरा पायगुणाची झाली. तिनें आपली ह्या पारतंत्र्यातून सुटका केली."

"तें सारें खरें ग. पण मुलें लहान. मुंबईची वस्ती. जाणार कुठें आणि राहणार कसें?"

"आई, मला आता पुरेसें शिक्षण आहे. कामाचें काय घेऊन बसली आहेस!"

कराचीच्या डॉ. ताराबाई त्याच वेळीं आमच्याकडे परीक्षेसाठीं आल्या होत्या. त्यांची आई मला आपली नातीण मानी व अगदीं वहिणीप्रमाणें वागे. ताराबाई म्हणाल्या,

"मावशी, कराचीला येता का? मी बेबीला आणि वहिनीला काम लावून देतें. मग भाऊ वकिलीचा अभ्यास करावयाला मोकळा होईल."

"कराचीच काय, इंग्लंडला सुद्धा जायची माझी तयारी आहे. स्वदेशीं चोरी आणि परदेशीं भीक."

दत्तू पारोळ्यास आजारी होता त्याची मला दादच नव्हती. हीं मुलें मला कांहींच सांगत नसत. ताराबाई, पुनय्या, पाटणकर, बेबी ह्यांची पारोळ्यास तार नि पत्रें येत जात, फळांचीं पार्सलें जात, पण मला त्याचा गंधवार्ताहि नसे. इकडील हकिगतीचीं पत्रें दत्तूला जात.

परीक्षा झाल्यावर ताराबाई कराचीस गेल्या. त्यांनीं तेथें आमच्या मुलींच्या कामाची खटपट चालविली. आता दत्तूला बरें वाटूं लागल्यानें तो सहकुटुंब सहपरिवार परत आला. आतां सर्व एकत्र झालीं. घरच्या काय ती खाण्याची व नाण्याचीच ददात होती. बाकी आजारविकार कांहींच उरला नव्हता. नाहीं म्हणायला लोकांनीं आणलेला वरदा आजार होता. पण त्याला डॉक्टर काय करणार?

लौकरच ताराबाईचें पत्र आलें. परीक्षेच्या निकालासाठीं आम्हीं ह्या पत्राची वाट पाहात होतों. एकदाचा निकाल लागला. ही परीक्षा म्हणजे आमच्या नानाची परीक्षा होती. तीत आम्हीं उतरल्याच बरचा वर्ग माझ्या

ताराबाईंचें पत्र आलें कीं आमची व्यवस्था झाली. ताराबाईला पगार १२० रुपये व रूथबाईला पगार १५० रुपये ठरविला आहे. वीस रुपयांचें घरहि पाहून ठेविलें आहे. तरी तावडतोब तारेनें तुमचें म्हणणें कळवा.

कराचीस तार गेली व आमची आवराआवर व बांधाबांध सुरू झाली. तसाच बाजारहाटहि सुरू झाला. दत्तूची राहाण्याची सोय त्याच्या सासूकडे केली.

मीं कामाला लागल्यापासून माझ्या अधिकाऱ्यांना कधीं जेवायला बोलाविलें नव्हतें, कीं कधीं त्यांना कांहीं वाढून पाठविलें नव्हतें. कारण मेट्रनच्या कामापैकीं हेंहि एक काम असतें असा समज झालेला आहे. वाढून पाठविणें किंवा जेवायला बोलावणें ह्यापेक्षां चोख कामानें आपले वरिष्ठ अधिकारी आपल्याला संतुष्ट ठेवतां येतात अशी माझी समजूत होती. आतां काम सोडायचें आमचें नक्की ठरलें असल्यानें व सारी सोय व तयारी जय्यत करून ठेवली असल्यानें मी आमच्या साहेबांना व मडमसाहेबांना पहिलें व शेवटलें जेवायला बोलावलें. माझ्या स्वभावाच्या विरुद्ध पण दत्तूच्या आग्रहामुळें मी जेवणाचा दिवस काम सोडण्याच्या बरोबर एक महिना आधींचा धरला. जेवण संपेपर्यंत आम्ही कोणी कामाबद्दल कांहीं बोललों नाहीं. सर्व वेळ मोठ्या आनंदांत घालवला. मग साहेब व मडमसाहेब निघण्याच्या वेळेस त्यांच्या हातांत राजीनामा व महिन्याची नोटीस ठेवली.

राजीनामा अशा तऱ्हेनें हातीं पडल्यावर त्यांना मोठें आश्चर्य वाटलें.

"तुम्ही कोठें जाणार?"

"देव नेईल तिकडे!"

"ह्या एवढ्या सामानाचें काय करणार?"

"सामानाची आम्हीं सोय केली आहे!"

मडमसाहेब म्हणाल्या, "मी तुम्हांला सर्टिफिकेट पाठवून देईन."

"मला त्याची गरज नाहीं. माझें हें पहिलें व शेवटलें काम आहे. मीं कोणाची तावेदारी केली नव्हती व पुढें करणार नाहीं."

नाताळची सुटी आली. इकडचें काम पहिलीपासून सोडलें होतें, कराचीचें दुसरीपासून सुरू होत होतें. आम्ही नाताळांत कराचीला जाण्यास निघालों. रघु आम्हांला पोचविण्यास आला.

* * *

बदरावर आमची मित्र मडळी पोचविण्यास आली होती म्हणने आम्हाला हारतुरे धायला नव्हती आली कारण आम्ही असला काहीं पराक्रम गाजवायला निघालों नव्हतों पण सामानाची व्यवस्था करायला व मुलाबाळाना उचला-साचलायला ही मडळी आली होती

बोटीन करणा फुक्ला ती आम्हाला पोयच्या वाटकडे घऊन निघाली आम्ही दूर सरकणाऱ्या मुबईकड व तिच्या काठावर उभ्या असलल्या आमच्या मित्रमडळीकडे आनदानें पाहात होतों सागर शात होता पाण्याचे रग मधून मधून वदलत होते आमच्याहि मनात निरनिराळ विचार येत होते जगाच्या दृष्टीनें नसल तरी आमच्या दृष्टीन कराची म्हणने आम्हाला इग्लड वाटत होतें इतक्या दूरच्या परकीय प्रदेशात केवळ तीन मुलें व तीन बायकानीं जाऊन तीन वर्षे काढायचीं होतीं ! आम्ही एकीकडे व दसू एकीकडे जवळ पुरुष माणूस नाहीं तसे आमच्या जवळ दोन पुरुष होते, पण त्याचा उपयोग पगडीचाच सगळीचा मुळींच नाहीं एक पुरुष अडीच वर्षांचा होता व दुसरा पुरुष दीड वर्षांचा होता

स्वतत्रता ! टिळकाचें एक गाणें ह्या वेळेस आठवतें

> साग कुठें पाहु तुला सखि स्वतत्रते
> जनिं विजनीं साग कुठें रमशि सुव्रते
> फिरवि मला दावि दिशा
> कर मम अजान दशा
> परि तू हो माझी एकदा—
> तुजविण मज जगत सकल विकल भासतें

* * *

(लेखक देवदत्त नारायण टिळक)

माझ्या आईनें, पत्नीन व भगिनीनें वेचर्डे धैर्य दाखविलें त्याची कल्पना पार थोड्याना करता येइल आपला देश सोडून, ल्हान ल्हान तीन मुलें घेऊन केवळ बायाबायानीं दोकडों मैल दूर जाऊन निराळ्या ससाराला आरंभ करणें ही सोपी गोष्ट नव्हती सर्व ससार आईच्या अंगावर टाकून ह्या दोघी कामाला जात आईच्या निश्चयी, प्रेमळ व विनोदी स्वभावामुळें तोहि काळ मोठा मजेंत गेला मी मुंबईत राहून वकिलीचा अभ्यास करू लागलो कराचीचें वास्तव्य दोन अडीच वर्षांचें झा र्त सपून वेबी इग्लडला गेली व आम्ही बाकी सगळीं नाशकास एकत्र जमलों

१९२४ सालीं आम्ही नाशकास आलों. पहिल्या रात्रीं आम्हाला डोकें टेकायला जागा नव्हती.

माझी अजून परीक्षा संपली नव्हती तेव्हां मी मुंबईसच राहिलों होतों. पण आई आपल्या सुनेला व नातवंडांस घेऊन नाशकास पोचली. तेथें तिच्या सुनेला सरकारी शाळेंत काम लागलें होतें. आल्याबरोबर ही मंडळी प्रो. पाटणकरांच्या घरीं उतरली. पाटणकर दूरदेच होते. पण तेथला पायखाना वाटूं लागल्यामुळें दुसऱ्याच दिवशीं तें घर सोडून रक्तपित्यांच्या मुलांसाठीं बांधलेल्या लेडी पोलवर्थ होममध्यें मोठ्या पंचायतीनें आम्हांला जागा मिळाली, तेथें जाऊन राहावें लागलें. तेव्हांपासून वाटूं लागलें कीं स्वतःचें सत्तेचें घर असावें.

पुढें सात आठ वर्षांत आमचा तेथें चांगला जम बसून आईच्या डोळ्यादेखत आमचें स्वतःचें घर झालें.

घर बांधायच्या वर्ष दोन वर्षे आधीं एक दिवस आई आपल्या नातवंडांना घेऊन आग्रा रोडनें फिरायला गेली. नवरात्राचे दिवस, अतिशय गर्दी व गाडीघोडेहि त्या गर्दीत भरपूर. एक गाडी अशीच वाटेंत जोरांत येत असतां नाना धावपळींत पडला. आई तेथेंच वडाच्या झाडाखालीं मुलांना घेऊन बसली. तिच्या डोक्यांत विचार घोळत होते. येथेंच आपल्याला जागा मिळाली, दत्तूनें येथें जर घर बांधलें तर किती छान होईल. अर्थात् ही तिची कल्पना सत्यस्वरूप बनणें अशक्यच होतें; कारण ती गोल्फ ग्राउंड होती. पण तिला आपलें वसें वाटलें. तिनें बसल्या बसल्या त्या ठिकाणीं घर असल्याचीं जागेपणाचीं स्वप्नें पाहिलीं व प्रार्थनाहि केली कीं देवा बाप्पा त्या कल्पनेला मूर्त स्वरूप येऊं दे.

ही गोष्ट आईनें घरीं आल्यावर आम्हाला सांगितली. मग आम्ही ती सर्व विसरून गेलों.

पुढें आई मुंबईस गेली. नंतर वाईस जाऊन मिसेस् ब्रूमजवळ राहिली. ती वाईला होती तेव्हा आम्हीं जागा घेतली व घर बांधायला काढलें. परत आल्यावर तिला जेव्हां घराची जागा दाखवली तेव्हां ती म्हणाली, "अरे हीच ती जागा—येथेंच मीं बसून प्रार्थना केली होती!"

अशा रीतीनें शेवटीं आमचा प्रवास व धावपळ संपून आम्ही नाशकास स्थायिक झालों. पन्नास वर्षांनीं आई पुन्हा आपल्या गांवीं परत आली.

—१८—

आजीबाई

आजी होण्याच्या किती तरी आधीं चिरंजीव आजी म्हणून आईच्या धुऱ्या वाटल्या होत्या. नाशकास अगदीं आरंभीं ती मनी होती, मग मनूताई झाली, मनू मावशी झाली व तिच्या शेवटल्या काळांत आजीबाई झाली. सारीं तिला आजीबाई म्हणत व तें नाव तिला शोभेहि. येथील कवि कुसुमाग्रजांनीं तिच्यावर एक सुंदर कविता लिहिली आहे तींत ते म्हणतात, "फुलामधें फुलपाखरु होइल, होइल कोकिल वा। अशा उत्फुल्ल वसंतात ॥' आणि, 'आणिक सत्ती यसत, होता युध यावत। तरीहि येइल मजसंग ॥"

टिळकांची आध्यात्मिक उन्नति त्यांच्या शेवटल्या शेवटल्या काळांत जशी कमालीची झाली तशी आईंची बौद्धिक उन्नति तिच्या ह्या शेवटल्या काळांत अतिशय झाली. ज्या बाईला धड लिहिता येत नव्हतें तिनें स्मृतिचित्रासारखें गद्य लिखाण व ख्रिस्तायनासारखें महाकाव्य लिहावें हा एक चमत्कार नव्हे काय ?

नाशकास सन १९३३ सालीं कविसंमेलन भरविण्यांत आलें होतें. आईची कांहीं कांहीं मासिकांद्वारें कवयित्री म्हणून प्रसिद्धी होती. कांहीं कांहीं स्त्री सभांतून तिनें आपलें वक्तृत्व दाखविलेलें होतें. समाजसेविका म्हणून तिची प्रसिद्धी न बोलणाऱ्या, न लिहिणाऱ्या जनतेनें आयुष्यभर केलेली होती. परंतु ह्या कोणत्याहि गोष्टींनीं तिची प्रसिद्धी झाली नव्हती इतकी प्रसिद्धी ह्या कविसंमेलनांत केलेल्या स्वागताध्यक्षीय भाषणानें एकदम झाली.

कविसंमेलनांत ती जेव्हां आपलें अस्खलित भाषण करूं लागली तेव्हां नाशकांतील कितीतरी साहित्यिक आश्चर्यचकित होऊन गेले. भाषण संपल्यावर कित्येकांनीं मुद्दाम येऊन माझें अभिनंदन केलें. मुलांनीं कांहीं पराक्रम गाजवला म्हणजे आई-बापांचें अभिनंदन करण्यांत आलेलें माहीत होतें. परंतु असा प्रसंग फारच थोड्या मुलांना अनुभवण्यास मिळाला असेल. आईनें आपलें भाषण एकदाहि कागद न उघडतां कस्खलितपणें केलें. ख्रीवशत्यांच्या नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें तें गुळमुळू किंवा इळूहळू नसून अगदीं खणखणीत होतें व सर्वांना आश्चर्य वाटलें तें हाचेंच

कविसंमेलनाचा शेवटला कार्यक्रम काव्यगायनाचा होता. थिएटर चिक्कार भरलें होतें व हळू हळू लोक अतिशय गडबड करूं लागले. अमूक एका कवीनेंच म्हणावें, दुसऱ्यांनीं तोंडहि उघडूं नये असा लोकांनीं आग्रह सुरू केला. कार्यकारी मंडळानें होता होईल तों प्रत्येक कवीला आपली एक एक कविता म्हणण्याचा प्रसंग यावयाचें ठरविलें होतें. एका हायस्कूलच्या मुलानेंहि त्यांत आपली वर्णी लावून घेतली होती. पण त्याचें कोणी ऐकून घेईना. मुलाचा आवाज कोता, त्यात तो घाबरलेला. शेवटीं आईला राहवेना. ती स्टेजवर येऊन उभी राहिली. त्या एवढ्या मोठ्या श्रोतृसमूहापुढें, त्या साऱ्या गोंगाटाला मागें सारणाऱ्या खणखणीत आवाजांत तिनें चे चार शब्द सांगितले ते इतके परिणमकारी झाले कीं, नंतर शेवटपर्यंत, टांचणी पडली असती तर तिचा आवाज स्पष्ट ऐकूं आला असता, इतकी शांतता राहिली.

कविसंमेलनानंतर आईनें आपलें लेखन व वाचन पुन्हा जोरांत सुरू केलें. तिचें बहुतेक लक्ष आतां ख्रिस्तायनांत गुंतलें होतें व त्यात होतां होईल तों व्यत्यय येऊं नये अशी तिची खटपट असे. इतक्यांत माझ्यापुढें एक अवघड प्रश्न येऊन पडला. नागपूरास ख्रिस्ती साहित्यसंमेलनाचा मी अध्यक्ष व्हावें. त्यानंतरचें संमेलन नागपूरच्या ख्रिस्ती लोकांनीं भरविण्याचें ठरविलें. पण त्यांना कोणी अध्यक्ष मिळेना किंवा त्यांना मीच अध्यक्ष पाहिजे होतों. त्यांचीं पत्रावर पत्रें व तारावर तारा येऊं लागल्या. मला पुन्हा लागोपाठ दुसऱ्याच वर्षी तें अध्यक्षस्थान स्वीकारणें अशक्य होतें; तेव्हा मीं आईला माझी अडचण सांगितली. पाटणकर नेहमींप्रमाणें आमच्या साहाय्याला झाडि घेऊन धावून आले व त्यांनीं सुचविलें कीं आईनेंच अध्यक्ष व्हावें. ही सूचना नागपूरच्या मंडळीला पसंत पडली व आईच्या नेहमींच्या स्वभावाप्रमाणें तिला नाहीं म्हणणें कठीण असल्यानें संमेलनाचें अध्यक्षीय भाषण लिहिण्यास तिनें तातडीनेच सुरुवात केली.

त्या वर्षी नागपुरास मराठी साहित्यसंमेलनाचें अधिवेशन होतें. त्यांतील पुष्कळसे पाहुणे ख्रिस्ती साहित्यसंमेलनास आले होते. आईचें वक्तृत्व त्या वेळेस अधिक मोठ्या समाजापुढें प्रगट झालें व तिचें तेंहि भाषण फार बहारीचें झालें.

१९३३ सालीं झालेलें कविसंमेलन व त्यांतील तें भाषण, १९३४ सालचें नागपूरच्या ख्रिस्ती साहित्यसंमेलनांतील भाषण, १९३५ सालांत प्रसिद्ध झालेले

स्मृतिचित्रांचे भाग, १९३५ च्या शेवटीं झालेला तिचा सत्कार समारंभ व १९३६ सालांतील तिचा आजार ह्या गोष्टींनीं तिच्या आयुष्यांतील शेवटलीं चार वर्षें अत्यंत संस्मरणीय केलीं आहेत.

* * *

मुलगी, बहीण, आई व आजी ह्या नात्यांनीं आयुष्यभर तिनें जे भेटतील त्यांची, जी करतां येईल ती सेवा केली. ती करीत असतांना उच्च नीच भावाचा तर प्रश्नच उरत नसे, पण तिला चुकून कधीं किळस देखील आली नाहीं. टिळकांनीं म्हटल्याप्रमाणें "ह्या सृष्टींतील दिव्यपण तेंच तेंच हें मनुजपण" असा तिचा पक्का विश्वास असल्यानें आपण असें वागावें हें तिला ठाऊकसुद्धां नव्हतें. तें वागणें हा तिचा एक स्वभावच बनून गेला होता.

एखाद्या दिवशीं सकाळींच आई बाहेर पडायची. घरांतील प्रत्येकजण कामांत गुंतलेलें असल्यानें दिवसभर तिची आठवण होत नसे. पण संध्याकाळ झाली, मग रात्र झाली म्हणजे काळजी वाटायला लागे. तिकडे आई कोणा मावशीकडे नाहींतर आत्याकडे तिच्या कोणा नात्यागोत्याची कोणी मैत्रीण अडलेली असेल तेथें बसलेली असायची, नाहींतर घरीं येण्यास निघतां निघतां वाटेंतच कोणाला ताप आलेला कळून परत फिरलेली असायची. पण तिला घरची काळजी मात्र अतिशय. घरीं आम्हीं वाटकरून काळजी करीत बसलो असूं हें तिला माहीत असे व तशा स्थितींत कोणालातरी दादापुता करून तिनें घरीं पाठवावें व आपण अमुक अमुक ठिकाणीं आहों, काळजी करूं नका असा निरोप धाडावा.

माधव मनोहर आपल्या आठवणींत लिहितात—

"श्री. टिळकांच्या समोरच माझे स्नेही प्रो. जोगळेकर राहातात. गेल्या सालीं कदाचित्सा सौ. कमलाबाई जोगळेकर खूप आजारी होत्या. कोणतेंहि परिचयाचें माणूस आजारी आहे अशी नुसती ओझरती वार्ता आईंना कळायचा अवकाश कीं मग आईंना कधीं क्षणभर घरीं स्वस्थ बसवत नसे. मग ती वेळ कशी व कोणतीहि असो आणि त्या आजारी माणसाचें घर कितीहि दूर असो, आई ल्रोब ठेपपर्यंत तशा वेळीं पायीं चालत जायला निघायच्या. आई घरीं नसल्या कीं त्या कोणाच्या तरी समाचारासाठीं गेलेल्या असायच्या आणि मग काळावेळाची, थंडीवाऱ्याची, आपल्या स्वतःच्या उतार वयातल्या सदाढण परिस्थितीची यत्किंचितहि पर्वा न करतां त्यांनीं त्या आजारी माणसाच्या शुश्रूषेला प्रारंभ करावा, मग त्या आजारी माणसाच्या रुग्णशय्येशेजारचें आईंचें आसन किती

तास व किती दिवस स्थिरावेल हें कांहीं कुणाला सांगता येत नसे. सौ कमलाबाई जोगळेकर आजारी आहेत असें कळल्याबरोबर स्वत आजारी असूनसुद्धा, आई त्यांच्या समाचारासाठीं आपल्या खोकल्यासह आल्या आणि लगेच झाला त्यांच्या शुश्रूषेला प्रारंभ!"

एकदा भर बारा वाजता शरणपूरच्या रस्त्यावर एका झाडाखालीं आई जरा विसावा घेत असलेली तिकडून येणाऱ्या एका गृहस्थाच्या दृष्टीस पडली. ओचे खोवलेले, पायात वहाणा, खांद्यावर पदर, हातात एका हिरव्या कागदाची घडी, अशी आई तेथें सावलीला उभी राहिली होती. गृहस्थानीं विचारलें, "आजीबाई, तुम्ही इवक्या उन्हाच्या कुठें निघाला?"

"ह्या द्विष्याकडे जाऊन येतें. तिला सिनेमाची जाहिरात मिळत नाहीं. आमच्याकडे हे लोक आणून टाकतात. तिकडे नेऊन टाक म्हटलें तर सळसळ करतात."

गृहस्थानीं जाता जाता मला ही गोष्ट येऊन सांगितली व मी आईला छत्री पाठविली.

नाशिकच्या श्री. सौ. ताईसाहेब विंचुरकर म्हणतात, "माझें त्यांचें आजी नातीचें नातें होतें. बहुतेक ठिकाणीं त्या आजीबाई म्हणून ओळखल्या जात होत्या व आमच्या स्त्री-मंडळाच्या पण त्या आजी होत्या

त्यांच्या प्रेमळ स्वभावामुळें त्या सर्वांना हव्याशा होत्या त्याना कोठेंहि जावयास मज्जाव नसे. गरीब, श्रीमंत, लहान, तरुण व वृद्ध अशा सर्व मंडळींना त्या प्रिय असत व जेथें जातील तेथें त्यांचें स्वागत होत असे

त्यांच्या उपदेशाची मला आता पावलोपावलीं आठवण होते त्या नेहमीं म्हणत, 'अग, दुसरे कसेहि वागले तरी आपण नेहमीं त्यांच्याशीं चांगलें वागावें '

महिना पधरा दिवसातून एकदा आपल्या इष्टमित्राच्या घरीं जाऊन समाचार घेऊन आल्याशिवाय त्याना बरें वाटत नसे त्याना नाती, लेकी, सुना ह्यांचें फार कौतुक असे कांहीं नवीन पातळें किंवा दागिने पाहिलें कीं त्याना आनंद होई व अत्यंत आपलेपणानें त्या चौकशी करून समाधान व्यक्त करीत. दुसऱ्याच्या उपयोगी पडण्याची तर त्याना भारी हौस कोणाला औषध करून दे, तर कोणाच्या घरीं सोवळं नेसावयास जा, आजाऱ्याच्या सोबतीला जा वर चोपाळा बाई (नोकर) पाहून दे असे अनेक व्याप त्यांच्यामागें सदा

असायचेच. ऊन, पाऊस, तहान, भूक सर्व बाजूला ठेवून दुसऱ्याचीं कामें त्या फार आस्थेनें करीत.

आमच्या स्त्री–मंडळाच्या सभेला त्या नेहमीं हजर असायच्या. त्यांना आमचा फार अभिमान असे. एकदा दुसऱ्या गांवच्या एक वयस्कर बाई मंडळांत भाषण करावयास आल्या होत्या व त्यांनीं बोलतांना आम्हां तरुण स्त्रियांवर बरेच कोरडे ओढले. त्यांचें भाषण संपतांच आमच्या आजीबाई उठल्या व आवेशानें त्यांनीं आमच्यावरील आक्षेप खोडून काढले व सर्व मुली (बायका) खऱ्या आर्य स्त्रिया असून अत्यंत सुशील आहेत असें प्रतिपादन केलें. आजीबाईंनीं आमची बाजू घेतली तेव्हां आम्हांला किती आनंद झाला असेल बरें! खऱ्या आपलेपणानें वागत असतां त्या आम्हांला परक्या कशा वाटतील? आमचें कोठें चुकलें तर मात्र आम्हांला त्यांचीं बोलणीं पण खावीं लागत असत.

एकदा सभेंत एका प्रोफेसरसाहेबांना व्याख्यान देण्याकरितां विनंती करावयास मंडळाच्या सेक्रेटरी विसरल्या. आतां काय करायचें? आयत्या वेळीं प्रोफेसरसाहेबांना विनंती करण्याचें धारस आमच्यानें होईना, कारण अगदीं वेळेवर कोण हो म्हणणार? मग आम्ही आजीबाईंना पुढें केलें. आमच्यासाठीं आजी उन्हांतून प्रोफेसरसाहेबांच्या घरीं जाऊन त्यांना या वेळा करून लेक्चर देण्यास कबूल केलें. त्यांना आईचा शब्द मोडवेना व अशा रीतीनें आजींनीं नातींचा हट्ट पुरविला. एकदा मंडळांत आम्हीं त्यांना काव्यगायन करण्यास सांगितलें, तेव्हां त्यांनीं तें एका अटीवर कबूल केलें कीं प्रत्येकीनें तिच्या घरचे जुने व टाकाऊ कपडे आजीबाईंच्या घरीं पोचते करायचे. २-३ दिवसांनीं आजीबाई जुन्या कपड्यांचा गट्टा घेऊन भंगीवाड्याकडे जातांना दिसल्या.

एक दिवस सकाळीं ८॥ वाजतां आजीबाई माझ्याकडे आल्या व म्हणाल्या, 'तुझ्या घरचे जुने, लहान होत असलेले कपडे दे पाहूं! आज दिव्याची अवस आहे तर वेळ गमावूं नकोस.' मला कांहींच समजेना. मीं म्हटलें, 'हें काय आजीबाई? आज कोठली दिव्याची अवस? तुमचं आपलं कांहीं तरीच!'

तेव्हां त्या हसल्या व म्हणाल्या, 'हें पहा आज हरिजन–दिन आहे. वर्षांतून एक दिवस त्या लोकांना आंघोळी, कपडे व खाऊ घालून कौतुक करायचें. दिव्याच्या अवसेला नाहीं का आपण ठेवणींतल्या समया काढून स्वच्छ करीत. तसं असेंच हें आहे."

आईला कोणतेंहि काम मनापासून करायला आवडे. हरिजन दिनाच्या मिरवणुकी व महार मांगवाड्यांची त्या दिवसापुरती साफसफाई तिला अगदीं आवडत नसे. ती हरिजन-दिनाला दिव्याची अवस म्हणे. खरोखर प्रकाश पडायला हवा तर दिवे रोज घासायला पाहिजेत. ती मात्र हे दिवे रोज घासण्याचा प्रयत्न करी.

पतित स्त्रियांच्या बाबतींत तिला फार काळजी वाटे व १९०८-१९०९ पासून तिनें ह्या बाबतींत भाषणें करून व लेख लिहून लोकमत बनविण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला होता.

एक पत्नि जिवंत असतां दुसरी करूं नये असा तिचा ठाम विश्वास होता. त्यासाठीं तिला अगदीं स्वतःच्या मुलाप्रमाणें प्रिय असलेल्या माणसांशीं तिने तंटे केले. त्यांचे खरोखरच कान पिरगाळले. त्यांनींहि—जरी करायचें तेंच केलें तरी—आईच्या कानपरुडीनें ते दुखून गेले नाहींत; उलट त्यांच्या मनांत तिच्याबद्दल असलेला आदर व प्रेम हीं तिच्या ह्या निःस्पृहपणानें द्विगुणित झालीं असें मला खात्रीपूर्वक वाटतें.

आईला मुलगे, मुली, नातवंडें तेव्हांच सापडायचीं. तसेंच सोपानदेव चौधरी यांचें झालें. त्यांत ते आमच्यासमोरच राहाण्यास आले. तेव्हां ते पांच पांडवांपैकीं एक बनले.

एक दिवस आई सोपानदेवांकडे निजली होती. रात्रीं दोनाच्या सुमाराला तेथें ती उठून लिहायला बसली. लिहितां लिहितां तिला आठवण झाली कीं आदल्या दिवशीं आपण आपल्या लिखाणाचें बाड शांतिसदनाच्या ओसरीवर टाकलें. ती तशीच उठली. त्यांच्या व आमच्या घरामधला रस्ता अगदीं झाडींतून व अंधारांतून होता. पण आईला भीति ही कशी ठाऊकच नव्हती. ती तशीच घरीं आली व बाड घेऊन परतली. म्हावारी पदराखालीं कांहीं घेऊन जाते आहे हें दोघा चोरट्यांनीं पाहिलें. ती झाडींत जातांच ते तिला आडवे झाले. पण आई दचकली नाहीं कीं भ्याली नाहीं. तिनें त्यांनाच दरडावून 'काय पाहिजे?' म्हणून विचारलें. त्याच्यापैकीं एकजण म्हणाला, "कांहीं नाहीं, आम्हांला वाटलें चोर आहे." आई म्हणाली, "काय रे, चांदण्या रात्रीं कोणी चोर असा उघड उघड चोरी करील का?" ते दोघे ह्यानंतर निघून गेले. दुसऱ्या दिवशीं तिनें आम्हांला ही गोष्ट सांगितली.

सोपानदेवांकडे एक दिवस एक कविमित्र पाहुणे आले होते. ते मध्यरात्रीं जागे झाले. आत चाललेलें संभाषण त्यांना स्पष्ट ऐकूं येत होतें. तेहि घाबरले. पण सकाळपर्यंत कांहीं बोलले नाहींत.

"अरे सोपानदेव, ऊठ बाबा. बन्याचें चिन्ह ठीक दिसत नाहीं. जरा ब्रँडी असली तर दे पाहूं."

"आई, तुम्ही केव्हां उठलां?"

"अरे सारी रात्र मी जागीच आहे. बन्या माझ्या मांडीवरच आहे.

बन्याला ब्रँडी पाजली, बन्या जगला.

सकाळीं पाहुणे विचारतात कोण आजारी होतें?

सोपानदेवांनीं आजाऱ्याला त्यांच्यापुढें धरलें. तो बन्या बोका होता! आईचें प्राणीमात्रावरहि प्रेम आहे.

आमचा एक कुत्रा होता त्याच्यासंबंधींची आठवण आईच्याच शब्दांत देतों.

"म्हशी गेल्या, कोंबड्या गेल्या, पोपट होता तो उडून गेला, आतां राहतां राहिला ब्लॅकी कुत्रा व त्याची बायको. ब्लॅकी आमच्याकडे तेरा वर्षें होता. एक कुत्री राहुरीस आमच्या घरीं व्याली, व त्यांतील एक पिलूं आम्हीं ठेवून घेतलें होतें. चार वर्षें एक कुत्री ब्लॅकीजवळ राहिली. शेवटीं तो मेल्यावर तीहि अन्नपाणी सोडून मरून गेली! ती रात्रदिवस आमच्या वाडींत राहत असे. ब्लॅकी म्हातारा झाला तेव्हां त्याला शारीरिक पीडा फारच होऊं लागली. पण चंपी मात्र त्याला सोडून कोठेंच जात नसे. ब्लॅकीकरतां खाट, वोगदी आणविली होती. त्याच्या अंगाला मी औषधें चोळी. ढोक हसत. पण तो कुत्राहि सारें माणसासारखें करून घेत असे. डोळ्यांत औषध घालणें, पोटांत घेणें, खाटेवर पडून राहणें, हे सोपस्कर तो करून घेई. दु:ख फार झालें म्हणजे तो कुंथे. तशी चंपी धावत धावत घरांत येऊन माझा पदर ओढून मला त्याच्याकडे घेऊन जाई. एक दिवस दुपारच्या दोनच्या सुमाराला चंपी आली व मला बाहेर घेऊन गेली. मी पाहातें तों तो फारच कण्हत होता. मला पाहातांच तो खाटेखालीं उतरला. त्यानें माझे पाय चाटले व तेथेंच पडून प्राण सोडला. त्याचीं चार लहान पिलें त्याच्या अंगावर उड्या मारूं लागलीं. चंपी मोठमोठ्यानें गळा फाडून रडूं लागली. दिघ्यांना व मला हा देखावा पाहावेना. आम्ही तिला

आतल्या खोलींत कोंडलें व ब्लॅकीला तेथेंच कंपाउंडांत पुरलें. पण चंपी सुटताच तिनें ती जागा शोधून काढली व पुढें महिनाभर तेथें बसून ती रडत असे. तिनें अन्नपाणी वर्ज्य करून शेवटीं दु खानें प्राण सोडला. धन्य बिचारी."

सोपानदेवाच्या शेजारीं एक गृहस्थ राहात असत. त्याचा पुतण्या वयानें अठरा वर्षांचा झाला होता, पण बुद्धीनें तीन चार वर्षांचाच राहिला होता. लहानपणीं टायफाईड होऊन त्याचा परिणाम त्याच्या मेंदूवर झालेला होता. आईला त्याची फार कींव येत असे. तिनें रोज सकाळीं त्याला फिरायला नेऊन शिक्षण देण्याचें ठरविलें. आईनें त्याला म्हणावें,

"हे विन्दू, हें झाड कसलें?"

"वडाचें."

पण तें असायचें पिंपळाचें. दुसरें झाड वडाचें असलें कीं विदूनें हटकून पिंपळाचें म्हणून उत्तर द्यावें.

एकदा सोपानदेव म्हणाले, "आई, तुम्ही कशाला खटपट करता? आयासाहेबांनीं करता येईल तें सारें केलें आहे. कांहीं करायचें ठेवलें नाहीं. तुम्हीं वडाचें झाड दाखविलें कीं तो पिंपळाचें म्हणतो नि तुम्ही पिंपळ दाखविला कीं तो वड म्हणतो."

ह्यावर आई म्हणाली, "अरे त्याचेंच काय घेऊन बसला आहेस, मोठमोठे लोक वडाची साल पिंपळाला लावतात नि पिंपळाची साल वडाला लावतात. हा तर बोलून चालून पोरच आहे."

सत्कार समारंभ

अशिक्षित परंतु अत्यंत सुसंस्कृत अशा उदार आणि प्रेमळ वृत्तीच्या 'लक्ष्मीबाई'चा सत्कार करावा असें नाशकातल्या कित्येक संस्थानीं ठरविलें आणि ह्या सार्वजनिक आजीबाईनीं त्या गोष्टीला संमति दिली

आयुष्यभर अनेक विचित्र परिस्थितींशीं झुंज देत देत तिनें येथपर्यंत मजल मारली होती पंचवीस वर्षांपूर्वी तिनें एक कादंबरी लिहायला घेतली होती त्या 'कादंबरीची' आम्हीं पोरांनीं चेष्टा करून तिला त्या वेळीं भडाबून सोडलें होतें पण आजच्या तिच्या लिखाणाची चेष्टा करण्याची आमच्यापैकीं कोणाचीहि योग्यता नव्हती त्या पोरांपैकीं जितक्यांना ह्या सत्कारसमारंभासाठीं येतां येईल तितक्यांनीं त्रासहि घेऊन यावें म्हणून मीं व प्रो पाटणकरांनीं आमच्या सख्याचीं पत्रें आमच्या बालमित्रांना धाडलीं त्यात सहज असें एक वाक्य लिहिलें होतें कीं 'आईचें वय आता फार झालें आहे हें लिहायला नकोच ' पण ह्या वाक्याचा परिणाम असा झाला कीं पधरापैकीं दहाजण सत्कारसमारंभाला हजर झाले हे झाले आमच्या मित्रमंडळींतर्फें, साहित्यिकांपैकींहि कितीतरी हजर होते

ता १५ डिसेंबर १९३५ रोजीं ह्या सत्कारसमारंभ नाशिक येथें सर्कल थिएटरमध्यें झाला स्मृतिचित्रांचे पहिले दोन भाग प्रसिद्ध झाले होते व तिसरा ह्या समारंभात प्रसिद्ध व्हायचा होता उत्तम लेखिका म्हणून आईची प्रसिद्धी ह्याच मार्गानें झाली होती

आम्हा सगळ्यांपुढें तिचें चरित्र उभें राहिलें एक 'मनुष्य' शब्द शोधायला जिला एकदा एक घटाभर खटपट करावी लागली होती तिचेच शब्द आता इतके मोलाचे ठरले होते कीं शेकडो माणसें एक घटाभर आधीं, तिचें कौतुक करण्यासाठीं थिएटरकडे आता जमा झालीं होतीं जागा मिळेना कित्येकांना बाहेरच उभें राहावें लागलें घरीं पाहुण्यांची व्यवस्था करायची असल्यानें मला तेथें जायला थोडा उशीर झाला पण तेथें जातां तों मलाहि आत प्रवेश मिळणें कठीण झालें माझ्या डोळ्यात आनंदाचे अश्रु उभे राहिले त्या वेळीं एक एका संस्थेतर्फे आईच्या गळ्यात पुष्पहार घालण्यात येत होते ,शेवटीं तिच्या माहेरच्या

नातलगातर्फे तिला माळ घालण्यात आली ! नाशिक सोडून ती पतीकडे गेली त्या वेळीं हें दृश्य कोणाला कल्पनेनेंहि रंगविता आलं नसतें

व्यासपीठावर मध्य सत्कारसमारंभाचे अध्यक्ष रा प्र के अत्रे, त्यांच्या एका बाजूस ह भ प लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर, दुसऱ्या बाजूस आई व सभोंवताली तिला प्रिय वाटणारी इतर मंडळी बसली होती

भाषणें झालीं फार सुंदर भाषणें झालीं त्यांचा विशेष हा होता कीं तीं सर्व भाषणें आपुलकीच्या भावनेनें ओलावलेलीं होतीं त्यांत रा पांगारकरांपासून रा अत्र्यांपर्यंत सर्वांनीं सारखाच महत्त्वाचा भाग घेतला होता

अत्रे म्हणाले, "लक्ष्मीबाईंना टाक देखील वापरता येत नाहीं त्यांनीं आपलें पुष्कळसें लिखाण आगपेटीच्या काडीच्या टोंकानें लिहिलेलें आहे आपणापैकीं पुष्कळ साहित्यसेवक फाउंटनपेन वापरतात ! पण त्यांना ' स्मृतिचित्रां ' इतका हृदयंगम ग्रंथ निर्माण करता आलेला नाहीं ज्या काडीनें लक्ष्मीबाई लिहीत असत त्या काडीच्या टोंकाशीं असलेली जळजळीत आग त्यांनीं आपल्या वाङ्मयात ओतली आहे इतर लेखक फाउंटनपेन वापरीत असले तरी त्यांच्या फाउंटनपेनच्या शाईतून त्यांचें हृदय झरत नाहीं

"आता मी सर्वांच्या वतीनें लक्ष्मीबाईंच्या पायावर डोकें ठेवतों आणि शेवटीं त्यांना अशी कळकळीची विनंती करतों कीं आपण मराठी साहित्याची इतकी उदंड सेवा केली आहे कीं आता आणखी लिहा असें आम्ही तुम्हाला सांगणें म्हणजे आम्हाला अंत करण नाहीं, आम्हीं निर्दय, कठोर आहों असा अर्थ होतो आपल्या उतार वयात आपण पूर्ण विश्रांति घ्यावी व आपलें आयुष्य अत्यंत आनंदात व विसाव्यात जावो अशी मी प्रार्थना करतों "

शेवटीं आईनें भाषण केलें त्यात ती म्हणाली, ' ज्या दिवशीं मला पूर्ण विराम मिळेल त्याच दिवशीं माझ्या लेखनाला पूर्ण विराम मिळेल '

आणि खरोखरच म्हटल्याप्रमाणें शेवटपर्यंत ती लिहीत होती त्यात तिनें खंड पडू दिला नाहीं स्मृतिचित्राच्या चौथ्या भागाचें अर्धें लिखाण पुरें झाल्यावर व खिस्तायनाचा ७४ वा अध्याय लिहिल्यावर तिनें लेखणी खालीं ठेवली आणि सत्कारसमारंभातील भविष्यवाणी तीनच महिन्यात खरी केली

—२०—

विसावा

आठ दिवस राहिले !

आई जळगावला सौ. आनंदीबाई शिर्के ह्यांच्याकडे गेली होती. तथें तिला इन्फ्लुएन्झा झाला. तिला तेथून तिच्या मानसकन्येनें म्हणजे डॉ. पद्माबाई शिंदे ह्यांनीं आपल्याकडे भुसावळला नेलं. माझी पत्नी आजारी होती. तिला घेऊन मी अकोल्यास गेलों होतों.

आईला इन्फ्लुएन्झा झाल्याचें डॉ. पद्माबाईंच्या पत्रावरून आम्हाला कळलें व तेथून खामगावला जाण्याचा तिचा बेत अकोल्यापर्यंत कुजबुजला गेला, तो वेथ पेंडू आला. पत्नीला अकोल्याला ठेवून मी नाशकास परत आल्यावर मला चैन पडेना. मी नानाला जळगावला पाठविलें. तो दुसऱ्या दिवशीं आईला घेऊन आला. ती बरी दिसली. आजारी होती असें डॉ. पद्माबाईंचे पत्र पाहून मीं जी कल्पना केली होती तशी ती मुळींच दिसली नाहीं. आल्याबरोबर भेटावयास येईल त्यांना ती भेटून आली. मीं म्हटलें, "आई, आतां तू दमली आहेस. नुकतीच तापातून उठली आहेस, तेव्हा आतां कांहीं दिवस विसावून राहू दे." तिनें माझें म्हणणें कबूल केलें. इतक्यात सोपानदेव रेकॉर्डिंगसाठीं मुंबईला जायला निघाले व त्यांच्या पत्नींना सोबत म्हणून आई त्यांच्याकडे निजायला गेली. आजीबाईबरोबर मुलेंहि गप्पा मारायला गेलीं. साडेआठ नवाच्या सुमाराला मुलें येऊन सांगू लागलीं कीं आजीबाई 'धर्मात्मा' पहायला निघाल्या !

मीं नानाला पळत जाऊन तिला थांबवायला सांगितलें. पण नाना परत येऊन सांगू लागला कीं त्या गेल्या.

मला आईचा मोठा राग आला. नुकतीच आजारातून उठलेली. थंडीचे दिवस. नवाच्या शोला गावात सिनेमाला जाऊन रात्रीं बारा एकला परत यायचें. पण तिच्या उत्साहाला कधीं सीमाच नव्हत्या.

परत आल्यावर आई म्हणे, 'टिळकांनीं आपलें मरण ओढवून घेतलें. स्वर्गांत त्यांची गांठ पडली म्हणजे मीं त्यांच्याशीं आधीं सपाटून भांडेन.'

आईला जसें पपांशीं भांडावेंसें वाटलें तसें आज मला तिच्याशीं भांडावेसें वाटतें. दुसऱ्या दिवशीं बोललों नाहीं पण तिसऱ्या दिवशीं बोललों. तों ती म्हणाली, 'अरे परवां गेले नि कालहि पुन्हा गेलें होतें!' मीं अगदीं हतबुद्धच झालों. तिला म्हटलें, 'आई, आतां तें कांहीं चालायचें नाहीं. तूं आतां इकडे निजायला ये पाहू कशी आजपासून.' तेव्हां तिनें कबूल केलें कीं आतां जपेन व सोपानदेव रत्न येतांच घरीं येईन.

पण तो योगायोग आला नाहीं. त्याच रात्रीं दोन तीनच्या सुमाराला लीलाबाई धावऱ्या धावऱ्या येऊन हाका मारू लागल्या. नाना व मी खालींच निजलों होतों. लीलाबाई सांगूं लागल्या, 'आई फार घाबरल्या आहेत. चला, त्यांना फार थंडी वाजते आहे.' मी पुढें धावत गेलों. नानानें व अशोकनें मागाहून पाणी गरम करून रबरी पिशव्या व ओषधें वगैरे आणलीं. आईला इतकी कमालीची थंडी वाजून आली होती कीं सारीं पांघरुणें घातलीं, वर अशोक व नाना निजले, आंत गरम पाण्याच्या पिशव्या ठेवल्या तरी ती थडथड थडथड उडत होती. सोपानदेवांच्या घरीं कोणी पुरुष माणूस नव्हतें. दोन लहान लहान मुलें तेवढींच. लीलाबाई, नाना, अशोक व मी पहाटेपर्यंत बसून राहिलों. पहाटे आईला ताप भरला.

मला त्या दिवशीं नांदगांवला काम होतें व दुसऱ्या दिवशीं जळगांवला काम होतें. जळगांवचें काम दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच करून परत तापाच्या पाळीपर्यंत येतां येण्यासारखें होतें. पण पाय निघेना. आई सारखी म्हणत होती कीं तूं कामाला जा. तिचे प्रेमळ शब्द अजून माझ्या कानांत घुमतात.

'बाळ्या, जा घरं. मी बरी आहें. काळजी करूं नको. जा घरं बाळ्या.'

ती मला कधीं बाळ्या म्हणत नसे. पण त्या दिवशीं मी जाईपर्यंत अत्यंत प्रेमळ स्वरानें तिचें एकसारखें हेंच चाललें होतें. हाताला ताप लागत नव्हता. पण अंगांत बराच ताप असला पाहिजे किंवा तिच्या मानानें तो ताप बराच असला पाहिजे. मीं डॉक्टरना आणलें व त्यांनीं मलेरिया आहे अशी खात्री दिल्यावर मी निघालों. जातांना तिच्याजवळ जाऊन उभा राहिलों. तिचे डोळे मिटलेले होते. झोप लागली असावी असें मला वाटलें. पण मी जवळ जातांच 'बाळ्या, जा घरं. मी बरी आहें. काळजी करूं नको.' असें ती म्हणाली मला कमें तरी

वाऱ्ठ पण मी तसाच निघालों नादगावला कसं तरी काम आटोपून तसाच रात्रीच्या गाडीनं जळगावास पोचलों मध्यरात्र टळून गेली होती स्टेशनात गाडी शिरताच प्लॅटफॉर्मवर रा फडणीस दिसले. त्याना पाहाताच पोटात धस्स झाल

'चला, घरीं चलता ? पण मला वाटतें तुम्हीं आताच परत जावें आता गाडी आहे पाटणकराची तार आली आहे '

मीं तार वाचली तारत मला परत बोलावलें होतें. पण का हें काहीं कळवलें नव्हतें त्यामुळें मी अगदींच घाबरून गेलों आपण नाशिक सोडल्यावर काहीं कमजास्त झाल कीं काय कळेना सारी रात्र बसून काढली पहाटे नाशकस उतरला आता काय झालें आहे समजायचें कसें ? घरीं येताच आधीं समोर सोपानदेवाच्या घराकडे नजर फेकली बाहेर एक कंदील जळत होता इकडे आमच्या घरातहि सामसूम दिसत होती पुन्हा घाबरला नानानें दार उघडताच आजीबाईच कसें काय आहे म्हणून विचारलें तो म्हणाला, 'आजीबाई बऱ्या आहेत ' माझ्या जिवात जीव आला

पाटणकराना रात्रीं डॉ. वर्तीनीं सागितलें होतें कीं हाटला अतिशय अशक्तता आलेली आहे तें पडून पाटणकरानीं मला ती तार केली होती काहींहि असलें तरी ती बरी आहे हें एकून आनद वाटला

त्या दिवशीं तिला भेटायला खूप माणसें आलीं ताप आला नाहीं मात्र विनोदाला व प्रेमळपणाला भरतें आलें

काहीं स्त्रिया भेटायला आल्या तेव्हा आई त्याना म्हणाली, 'आा तुम्ही माझा सत्कारसमारभ केलात ना ? तेव्हां मला लागली आहे दृष्ट. थोड्याशा मीठमोहऱ्या ओवाळून टाका म्हणजे बरं वाटेल माझ्यावरून '

सर्वांना मोठी गंमत वाटली व त्या हसू लागल्या तिचें पोट आतां अतिशय दुखू लागलं तरी ती दुसऱ्यांना हसवीत होती व त्यामुळें आम्हाला सर्वांना मोठा धीर येत होता पांगारकरबुवा भेटायला आले त्याना ती म्हणाली, 'या बुवासाहेब ! आला व कुठं ह्याचा झगडा चालला आहे पाहू या आतां काय लिहिले ते '

सध्याकाळीं डॉ. वर्दी म्हणाले, 'हे पाहा, पोटात असें मध्येंच टेंगळासारखें काहीं तरी दिसतें आहे. मला वाटतें तुम्ही दुसऱ्या एखाद्या डॉक्टरला कन्सल्टिंगकरता आणा.' डॉ. वाबळे ह्यानीं कामदा हॉस्पिटलच्या डॉ. रॉबिन्सनना आणलें. त्या तिघानीं मिळून बराच विचार केल्यावर डॉ. वाबळे व डॉ रॉबिन्सन ह्यानीं सर्जन मेजर ग्रे ह्याना आणलें.

इकडे ही गडबड चालली आहे तो जहाल मजुव्या बाईंची मुलगी तुळसाबाई येऊन दाखल झाली. त्याना आई आजारी असल्याची गधवार्ताहि नव्हती. तुळसाबाईंना पाहून आईला आनंद वाटला.

डॉक्टर लोकानीं चिकित्सा करून ठरविलें कीं इन्टेस्टाईनल ऑबस्ट्रक्शन आहे व त्याचें ऑपरेशन झालें पाहिजे त्याचें बोलणें इंग्रजींत चाललें होतें. पण आईला तें सारें कळत होतें. मला एका बाजूला घेऊन डॉ. रॉबिन्सन म्हणाल्या, 'ऑपरेशन करायला पाहिजे. तुमचें काय म्हणणें आहे?' मी म्हटलें, 'मी तिला विचारतो' इतक्यात लीलाबाई आईला सागू लागल्या, 'आई, तुम्ही भिऊ नका. ऑपरेशन करणार नाहींत काहीं.' पण आई त्याना हसून म्हणाली, 'अग, ऑपरेशन करायचेंच असलें तर केलेंच पाहिजे. मला ऑपरेशनचें कांहीं भय वाटत नाहीं'

आईचे हे धीराचे शब्द ऐकून मी म्हणालो, 'आई! ऑपरेशन करायचें आहे. तुझ्या मनाची तयारी आहे ना?' ती म्हणाली, 'मी अगदी तयार आहें'

'वीक हार्ट' म्हणून मला तार आली होती! वास्तविक तेथें असलेल्या आमच्यापैकीं एकाचेंहि 'हार्ट' तिच्याइतकें सशक्त नव्हतें.

आईला डॉ वाबळेंच्या मोटारमध्ये निजविल्यावर निघता निघता आई म्हणाली, 'अग, माझ्या वहिणीला सागा मी परत येईन, काळजी करू नको.' ही वहीण म्हणजे माईसाहेब चेंदरकर. त्या बिचाऱ्या आजारी होत्या. पण त्या बराच उठून काठी टेकीत टेकीत बाहेर आल्या व त्यानीं आईला भेटून घेतलें. ...भर दवाखान्यात ऑपरेशनपासून जें करता येण्यासारखें होतें तें सारें मेजर ...नीं करून पाहिलें. पण काहीं उपयोग झाला नाहीं सकाळींच आठ वाजता ...ऑपरेशन करण्याचें ठरलें.

तिच्या खोलींतून बाहेर जाण्याच्या आधीं नर्सबाईंनीं तिचे केस विंचरून दोन वेण्या घातल्या मी ध्रुवाला घेऊन तिच्याकडे गेलों, तर ती त्याला म्हणाली, 'बघ ध्रुवा, कसे लहान पोरीसारखे माझे सोपस्कार करताहेत '

स्ट्रेचरवर घालून तिला ऑपरेशनरूममध्यें नेताना तोंडावर ऊन येत होतें म्हणून डॉ शेलबाईंनीं तिच्या तोंडावर चादर घातली ती दूर सरकवून त्याना आई म्हणाली, 'अग, मला का तू भित्री समजतेस ?'

ऑपरेशनरूमच्या बाहेर आम्ही सगळे चिंताग्रस्त मनानें उभे होतों आईला आंत नेल्यावर एक घटकाभर तरी तिचें बोलणें ऐकू येत होतें मला वाटे ऑपरेशन रहित झालें बरें का तेवढेंच समाधान वाटलें इतक्यांत एक नर्स कशासाठीं बाहेर आली तिला विचारता ऑपरेशन चालू असल्याचें तिनें सांगितलें आई डॉक्टरांशीं गप्पा मारीत होती व त्यांतहि थट्टा विनोद चालला होता ! शेवटीं मेजर ग्रेनींच तिला बोलू नका म्हणून सांगितलें आधीं आधीं ऑपरेशन स्पायनल इन्जेक्शननें झालें शेवटीं थोडा क्लोरोफॉर्म दिला एकंदर अडीच तास ऑपरेशन चालून तें अगदीं यशस्वी झालें

मेजर ग्रेनीं मला तेथेंच एक खोली दिली होती त्यामुळें मला आईजवळ राहावा आलें तुळसाबाई तर एकसारखी बसूनच होती

ऑपरेशन संपल्यावर अर्ध्या पाऊण तासानें आई शुद्धीवर आली व मला म्हणाली, 'दत्तू, ध्रुव आला होता ना रे ? त्याची माया आहे रे मजवर. तो बिचारा बाहेरच ढोसावून जातो '

मी ध्रुवाला आणून तिच्यापुढें उभा केला त्याच्या पाठीवर हात फिरविल्यावर तिला फार समाधान झालें नाना तिच्याजवळ उभा राहिला होता त्याची मॅट्रिकची परीक्षा जवळ आली होती त्याला तिनें आग्रहानें परत पाठवून दिलें माझ्या पत्नीला मी ह्याच्या हकिकतीचें पत्र टाकलें व कळविलें कीं येण्याची घाई करू नको, कारण घरांत दोन आजारी माणसांचें करणें फार कठीण जाईल पण आपण येथील सामानसुमानाची बांधाबांध आटपतांच नाशकास येत असल्याचें तिचें पत्र आलें ! मी येऊ नको म्हणून तिला तार केली इकडे अशी तार केल्याचें मी आईला सांगितलें असूनहि तिनें दोन वेळेस 'रत्न आली का ' म्हणून विचारलें, तेव्हां मला मोठें चमत्कारिक झालें तार नसती केली

तर बरें झालें असतें असें मला वाटूं लागलें. पण माझ्या तारेचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. रूथ आली व आईच्या उशाशीं जाऊन उभी राहिली तेव्हां आम्हां तिघानांहि समाधान झालें. ऑपरेशन उत्तम झालें. तिसऱ्या दिवशीं आईनें मला सांगितलें, 'आतां एकच टांका काढायचा राहिला.' मला आनंद वाटला. पण आतां तिला खोकला येऊं लागला व छाती भरूं लागली. आतां दोन दिवस राहिले होते. ह्या दोन दिवसांत तिनें जें धैर्य दाखविलें, जी उदारवृत्ति दाखविली, जी उमेद दाखविली ती खरोखर अवर्णनीय होती. रोगी अतिशय अशक्त झाला असल्यानें भेटायला कोणाला येऊं देऊं नका असें डॉक्टरांनीं मला बजावून सांगितलें होतें. तरी दिवसभर सर्व दर्जांचे स्त्रीपुरुष एकसारखे येत. त्यांची समजूत करतां करतां आमची पुरे वाट होत होती. इकडे पुढच्या दारानें मीं माणसें लावून द्यावीं तर मागल्या दारानें माणसें आंत येऊन बसत आणि ह्यांत विच्या मागं विद्यार्थी विद्यार्थिनींपासून तों विद्वान मित्रमंडळीपर्यंत सर्वच तऱ्हेच्या श्रीमंतांचा व गरिबांचा भरणा होता.

ह्या दोन दिवसांत तेथें घडलेल्या बारीकसारीक गोष्टींची माहिती नंतर सोपानदेवांनीं मिळवून जें लिहिलें आहे त्यांतून कांहीं आज खालीं देत आहें.

"असल्या तऱ्हेच्या पोटाच्या ऑपरेशनचे रोगी सांभाळणें नर्सेसना फार अवघड होतें. कित्येक वेळेस त्यांचे हात पाय देखील बांधून ठेवावे लागतात. परंतु आमच्या आईचें नांव हॉस्पिटलमधील सर्व लोक घेत आहेत कीं त्यांनीं औषध घेण्याच्या बाबतींत, इंजेक्शनच्या बाबतींत किंवा इतर दुसऱ्या कोणत्याहि बाबतींत यत्किंचितहि त्रास दिला नाहीं. हॉस्पिटलमधील तीन दिवसांत एकदाच मात्र चिकनसूपचा चमचा घेतांना त्यांनीं वाकडें तोंड केलें. कारण त्यांनीं जन्मांत कधींहि मांस खाल्लें नव्हतें. तरी नापसतीदर्शक शब्द तोंडांतून काढला नाहीं. आपल्याला वेदना होतात असें त्यांनीं नर्सला केव्हांहि भासूं दिलें नाहीं. त्यांच्याजवळ असलेल्या तुळसाबाई श्री. भाऊसाहेबांना बाहेर येऊन दोनदां तीनदां सांगून गेल्या कीं आई म्हणतात, 'प्रायमस स्टोव्ह येथून काढ व वातीची चूल आणून ठेव.' भाऊसाहेबांना वाटलें आईनीं अशक्तपणामुळें हा असा नाद घेतला असावा, परंतु त्यांना आईनीं जवळ बोलावून सांगितलें, 'या नर्सेस मोठ्या अचपळ असतात. एखादी पदर-बिदर जाळून घेईल. म्हणून हा स्टोव्ह काढून वातीची चूल ठेव.' स्वतः दुःखांत असतानाहि दुसऱ्याची काळजी घेण्याची त्यांची वृत्ति पाहून परिचारिकांना आश्चर्य वाटलें असेल!

"बिछान्यावर आणल्यावर त्यांच्या अगोदा एक कुसळ टोचलें तें चाचपून त्यांनीं हातात घेतलं व उजळच्या परिचारिकेला दाखवून म्हटलें, 'हीच का ग तुमची व्यवस्था? माझ्या जागीं एखादी लेकुरवाळी बाई असती तर लेकराला किती त्रास झाला असता! आता ह्यापुढें चादरी चांगल्या तपासून घेत चला' ही गोष्ट सांगताना परिचारिका डोळ्यात पाणी आणून म्हणाल्या, 'असा आपलेपणानें आम्हाला कोणीं उपदेश केला नव्हता'

"एका खासगी परिचारिकेच थर्मामिटर फुटलेलें आईनीं पाहिलें त्यांनी लागलीच भाऊसाहेबांना आपल्याजवळ बोलावून सांगितलें, 'बिचारीचा थर्मामिटर फुटला आहे तो तिला विकत घेऊन दे. तुला खर्चाला पैसे हवे असतील तर माझ्या कपाटामध्यें डेली डाईट पुस्तकाच्या पोटात पैसे आहेत ते घे'

* * *

"आपल्या काहीं आशा अपुऱ्या राहिल्या आहेत असें त्यांनीं मुळींच दाखविलें नाहीं. मरणाचें त्याना भय वाटत नव्हतें मात्र आपलें थोडेंसें काम व्हायचें उरलें आहे, असें त्यांना वाटत असावें. कारण त्या एका परिचारिकेला म्हणाल्या, 'माझी भाकर तव्यावर भाजून झाली आतां फक्त विस्तवावर शेकायची राहिली आहे ह्याकरिता ती शेकायीशी वाटते माझ्या लेकराना ती बाधायला नको' स्मृतिचित्राचा चौथा अर्धवट राहिलेला भाग व तिलकायनचे शेवटचे अध्याय तपासावयाचे राहिले आहेत, ते संपून मग आपली जीवितयात्रा संपवावी असा त्याचा मानस असावा"

तेवीस तारीख रात्रीं पाटणकर दवाखान्यांतून परत गेले त्यांनीं मला सांगितलें, 'डॉक्टर म्हणतात आता बरें आहे, तेव्हां तू नीज तुळसाबाई तुला उठवितील' मला तें खरें वाटलें पाटणकरांची रात्रीं तेथेंच आईजवळ राहाण्याची इच्छा होती पण इतिहासाची पुनरावृत्ति होऊ नये म्हणून मुद्दाम ते गेले पपाच्या मृत्यूच्या आदल्या रात्रीं पाटणकरच त्यांच्याजवळ होते व ह्या वेळेस मुद्दाम जाणूनबुजून तो प्रसंग टाळला म्हणून, नाहींतर ह्याहि वेळेस तेच आईजवळ रात्रीच बसले असते

*

मला मोठें समाधान वाटलें मी समाधानानें जाऊन निजलों पाटणकर व स्वत मी निजल्यावर केव्हा गेलीं कोणास ठाऊक पण फार वेळ झाला नसेल मध्यरात्र टळून गेल्यावर तुळसाबाईंनीं येऊन मला उठविलें

' भाऊ, चला ; आई बोलावतात. '

बारा वाजून पन्नास मिनिटें झालीं होतीं. आईनें मजकडे पाहिलें नाहीं. ग्रेणाकडेच पाहिलें नाहीं. तिला झोंप लागत होती. तिचे डोळे मिटलेले होते. तोंडावर समाधान पूर्णपणें विलसलेलें होतें. मृत्युछायेच्या खिडींतून ती चालली होती तरी मृत्यु तिच्यावर परिणाम करीत असलेला दिसत नव्हता.

तुळसाबाई हंबरडा फोडण्याच्या बेतांत होत्या. मीं त्यांना बाहेर लोटलें. इतक्या समाधानानें चाललेल्या प्रवाशाला आपल्या रडण्याओरडण्यानें दु:खाची झळ मला लागूं द्यायची नव्हती. मला रडूं आवरेना. पण तो प्रसंग अत्यंत धैर्यानें व आईच्या स्वत:च्या वृत्तीला शोभेल अशा रीतीनें पार पाडायचा होता. मीं परमेश्वराची व आईची मनांतल्या मनांत प्रार्थना केली व परमेश्वराच्या कृपेनें व आईच्या शील-प्रभावानें त्या प्रसंगाला तिला शोभण्यासारखें मला वागतां आलें.

अडरा तासांनीं तिचें शरीर स्मशानभूमीकडे नेलें. प्रेतयात्रेच्या वेळेपर्यंत तिच्या चेहेऱ्यावरील स्मित व समाधान हीं नाहींशीं झालीं नाहीत ! प्रेतयात्रेस सर्व धर्मांचे, सर्व वर्णांचे, सर्व विचारांचे युरोपियन व हिंदी स्त्री-पुरुष नाशिकहून व परगांवाहून आले होते.

आईच्या चरित्राकडे व शेवटच्या घटकेकडे पाहिल्यावर मला त्या दिवशीं टिळकांची एक कविता एकसारखी आठवत होती. शेवटीं शवपेटिका स्मशानभूमीकडे नेतांना कोणतें गीत म्हणावें म्हणून मला भजनी मंडळीनें विचारलें व मीं तेंच गीत सांगितलें.

जिंकुन मरणाला मरणाला
जीव कुडींतून गेला
अक्षयतेचा अधिकारी हा
इकडुन तिकडे झाला
विश्वासाचा जिना चढोनी
दिव्य मंदिरीं शिरला
मेला नाहीं निजला क्षणभर
पुन्हा सुखानें उठला
प्रभुनें ह्याला किती दयेनें
अजरामर हो केला

टिळक कुटुंबाची साहित्यसंपदा

* *

मुलांसाठीं सुंदर कवितांचा संग्रह

बालोद्यान

कवि नारायण वामन टिळक हे 'फुलांमुलांचे कवि' म्हणून प्रसिद्ध आहेत फुलांमुलांकडे पाहाण्याची त्यांची दृष्टि वात्सल्याची असे त्यांचें अंतःकरण पित्याच्या वत्सलतेनें अगदीं तुडुंब भरलेलें होतें. दाहाळ्यामध्यें जसें गोड आणि गार पाणी भरलेलें असतें तसा टिळकांच्या काव्यामध्यें मधुर आणि शीतळ वत्सलरस जागोजाग भरून राहिलेला आहे मूल्य दोन रुपये

स्मृतिचित्रें : १ ते ४

'संक्षिप्त स्मृतिचित्रें' ज्या मूळ पुस्तकावरून तयार करण्यांत आलीं तें चार विभागांत प्रसिद्ध झालेलें आहे चारही भाग आतां उपलब्ध झाले आहेत स्मृतिचित्रें संपूर्ण वाचणेंच श्रेयस्कर संक्षिप्तला संपूर्णाची सर नाहीं विद्यार्थ्यांना तें ठीक

मूल्य प्रत्यकीं अडीच रुपये

घटकाभर करमणूक

कवि टिळक ह्यांचे चिरंजीव श्री देवदत्त नारायण टिळक ह्यांनीं लिहिलेल्या आठ गमतीदार प्रहसनांचा संग्रह सुट्टीच्या दिवशीं, पात्रांची फारशी जुळवाजुळव न करतां मुलांनीं सहज गमत म्हणून घरच्या घरीं करण्यासारखीं हीं प्रहसनें आहेत आठ आणे

बोधसुधा

श्री देवदत्तराव टिळक व त्यांच्या पत्नी प वा सौ रुथ टिळक ह्यांनीं मुलांसाठीं लिहिलेल्या गोष्टींचा हा सुंदर संग्रह आहे बोध आणि विनोद हीं दोन्ही ह्या गोष्टी वाचून साधतील गोष्टीच गोष्टी ! चित्रेंच चित्रें ! मूल्य एक रुपया

* *

केशव भिकाजी ढवळे, मुंबई २